नं: ५२-घ

शब्दरत्न पूर्वार्द्धः

पत्राणि १२३

नं॰ ५२-घ

पत्राणि १२३

नं॰ ५२-घ
शब्दरत्न-
(पूर्वार्धः)
पत्राणि १२३

नं: ५२-घ

शब्दरत्न

(पूर्वार्धः)

पत्राणि १२३

नं:५२

॥ पुस्तकमेतद्वैद्यनाथपाठकीयम् ॥
॥ शब्दरत्नपूर्वार्धं ॥
॥ प्रारंभः पत्राणि ॥

१६३

=आ हे चउपदे ... शिती ... आतीयु ...
मी ... णमुजचे ... नंतइत्यव्ययलं ...

इदं चिन्त्यं । कुइ इति ... किषानुकरणेज ... भावात् । समासानुकरणस्य मात्रावस्थायां मजइत्वप्रशानो इ

शा० श्रीगणेशाय नमः ॥ शेषविशेषणमादौ शेषाशेषार्थलाभायः ॥ दातुं सकलमभीष्टं फलमीष्टे यत्कृपादृष्टिः १ ध्या

१ यमिति । ध्यात्वा ध्यात्वेत्यर्थः । गणमुख्यंतमिति तत्तावरं सर्वजगदुपादानं । कार्यं ब्रह्महरिरावणगर्भव्याघ्रो न ये इदं । ध्यानं चिंतापर

पर्यायस्सत्यनुकूलव्यापाररूपं । स्मरणात् तत्कृत्यमिति विशेषः गुणेरित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभ एकस्माद् गु

णम रोरिति सूचितं । प्रौढानां मनोरमयतीत्यर्थिकां मनोरमां । प्रौढत्वं सकलं दर्शनाधीताप्तानपूर्वकं महाभाष्यगूढार्थज्ञानत्व न

इत्याग्रहणोक्षिति । नन्विदं न्यूनममन्यहणोपिन्नहणात् फलं तु बहु पुमक्कु हित्याहेत्यादो पुमः खयीति रुत्वं । णत्वितय

माहेत्यादि वृद्धपदांतत्वात्ककारादेर्नजम्स्त्वमिति चेन्न स्मृद्धिं थोरित्यादृचि कारा सुन्नारणोन शास्त्रबोधितान्व्यहितहल्स

मुदायस्यासाधुत्वबोधनात । अत एवो ह्रैरुदात्त इति सूत्रे भाष्ये न पुनरंतरेणावं व्यंजनस्योच्चारणमपि भवतीति स्कोरि

त्यादिस्त्वसौत्रः प्रयोगः अत एवादिहकारप्रयोजनकथनावसरे भाष्ये शश्छोटीत्युपन्यस्य तदुदाहरणं नोपन्यस्तं ।

हकारपरशकारासंभवेन शश्छोटीतिप्रसंगोद्धारितमिति च कैयटेन व्याख्यातं । अपि हकारप्रयोजनमिति च भाष्ये

नोक्तमिति दिक् । इदं सूत्रमिति । वलादिप्रत्याहारार्थं रेफे णोत संतु हो स्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारस्त्वरंत्येह इति णम०

न्यासेन अग्रोहेत्याहरूप्रत्याहारबोधकसूत्रे समुदायात्यमिदिस्यर्थेन वा सुकर इति भावः । ग्रहणार्थमिति । शेषस १

इदं स्वरूपकथनं ... लक्षणानुहकार ... रेफरूपेण कार्यस्य ... समुदाये ... प्रहल्वदोष ॥१

हलं सामित्य सप्तषष्ठीस्थाने हृस्वस्यैपरा इत्यर्थः ४

हृ इत्येव तुनोक्तं स्वरि हकारग्रहणाय त्रोहरिईसती त्यादौ विसर्गाप्रवृत्तेः सप्तमीति। अधिकरणकारकस्य कर्त्राद्यन्वय
त्वराक्रियान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भावः। अस्य योग विभागस्य भाष्ये दर्शनादहस्य सुपेतीति। अनेनापि साधनस्याग
तिकगतिकृत्वाद्यहृयहैति। हलोहलि नि सत्र स्यान्त्यमिति विग्रह इति भावः षष्ठीस्थानेऽत्वस्य चोऽडुपधायागोहस्यादावि
व गुणानां परार्थत्वादिति न्यायेन वाऽप्रवृत्तिरिति बोध्यं तत्रा हृस्वेकशेषान्यतमममस्त्विति। यद्यपि ईदृशविषये गुणाभिषद
स्त त्रैकशेषान्यतरगोणं ग्रारम्णं बोद्धुस्तानाभ्यावोध इत्येवानुभवसिद्धं तथापि व्यवस्थितेर्वान्यतमसत्त्वात्तेन बोध्यन इति न दोषः
एकशेष स्वरूपस्याख्यातोः सहविवक्षायामविशासूमात्र प्रवृत्तियोपयोगीत्याशयेन पृथग्युक्तः सामाध्यषष्ठ्यर्थ इतिष
ष्ठीस्थाने इत्यस्य गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेनाप्रवृत्तिः नवेकोगुणवृद्धीति सूत्रेण च्वेषशहे न परिभाषयोरपि गुणागु
णिभाव उक्त इति बोध्यं। सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्नोऽस्य स्वेकोगुणवृद्धीति सूत्रद्वयस्य त्वत्स्य [illegible] कारकस्य महावाक्ये विशे
ष्यविशेषणभावमादायैव तत्त्वे व्यवहारेण तु गुणागुणिभावेन परस्परापेक्षत्वेन चेति [illegible] नस्पष्टमुक्तेरेतन्मूलकन
नो॰ २ योवतत्स्फुरासंभवस्यतेनौ इति भावः। ह्रि इत्वादिति। अध्यगणस्यकं कल इत्याद्राव सत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभावादिप्रती
तिवत् अनन्तर समीपादिशाहृ प्रयोग मंतगसामीप्याद्यप्रतीते स्तस्वषष्ठ्यर्थत्वाभावात्तस्य योगेत्वमासामथ्यां त्सषष्ठीसमासाघा

इदमस्तिग्रहणं प्रत्याख्यानपरमत्रिभाष्ये २ स्य ४ अस्तिग्रहणमाभिवेषु

प्र० न्निरितिमध्यमपदलोपिसमासेसोत्रेवातत्रसमासस्यक्लिष्टत्वमितिमावस्तत्वेतदाहनहीत्यादिनातत्रानिष्टइत्यंतेन
१ ।चित्रगवीणामितिकुमतिचेतिणत्वं।देस्यपाठस्कन्नेस्वकप्रमादात्।एवंस्त्रीगवीणामित्येकशेषमकरणांतस्यकेप
प्र यत्योगेपिबोध्यं।अस्तिरनंतरेसमावेवेसामाद्धिभाष्यत्वतंतराद्विपदाध्याहारेणातन्निरूपितसंबंधाधिकास्यानपदाध्या
हारेणातन्निरूपितसंबंधाधिकावाबष्टीत्यभिप्रायकः।अतएवमतसूत्रेकैयटेनगावोस्यसंत्यनंतराइत्यर्थेमतपष्टांका सं ३
परभाष्यव्याख्यावसरेअनंतरार्थेमत्वर्थेवस्वरूपस्यर्थोपाधिरित्युक्तंनतुतस्यषष्ट्यर्थेनप्रत्ययार्थत्वमुक्तंभाष्यकृता र्थ ४
नासामपर्थेनत्रत्रस्याभावउक्तः षष्ठ्यर्थत्वेतुप्रत्ययार्थत्वातक्तासामर्थ्यंतस्माद्यत्रषष्ठ्यंतमात्रप्रयोगेअनंतर्या
द्विप्रतीतिस्तत्रानंतरादिपदाध्याहारएवबोध्यः तत्रास्तिग्रहणाभावेतस्यान्यफलकत्वेवासत्त्वानुपात्तास्ययोतमा अस्तिग्रहणा निराकृत्य
व वाणामत्वर्थोपिवत्हृवीहिवच्छुतत्थाभतानंतर्याद्यर्थेतभावेरासित्राणाजोस्यसंस्यनंतराइसाद्यर्थेवहुवीहिमत्वर्थी मत्वर्थ ५
योतमचतीनमिधानादिनिमतसूत्रेभाष्येस्पष्टं।अनंतरादेरिदमर्थत्वेतस्येदमितिशैषिकोप्यनमिधानान्नेतितस्ये
दमित्यत्रभाष्येतदुक्तमनंतरादिषुनसमासोऽनभिधानादितिस्पष्टमाकरे इति।तत्रसमासग्रहणंतद्धितहृत्तेरप्युप तप० १
लक्षणं।अनंतरादिशब्दैःषष्ठीतत्पुरुषादिस्तमवसेवग्रामकूपयोगंगातीरमित्यादौसमीपग्रावायपन्नत्वारापेणसमासःस २

क्षोस्तिग्रहणात्युपाधेरवग्रहस्यपन्नीमर्थवत्तनवाक्षस्यर्थस्यनयानानन्तरपदप्रयोगआवश्यकः तथाच सापेक्षत्वादसामर्थ्यंसमासेविषद्

ध्रुवसत्त्वाभिधाने परिभाषायां भाष्येऽदर्शनादित्याहुः। प्रमाणाभावादिति। योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनेन प्रामा
णिकत्वादित्यर्थः। इकारात्सकारे धुडित्यर्थे तस्मिन्निति स्य प्रवृत्त्यानुपस्थितेऽकारस्यागमित्वात्। तस्मादित्यस्य प्र
वृत्त्यानुपस्थितेस्तस्यातत्त्वमित्यसंभवरूपविरोधपरत्वेन व्यवस्थेति सस्यागमित्वति रोधय इति भावः। सं× ज्ञे
त्यपि वाध्यं। यथासंख्यस्येति। स्थानेकदेशेन सत्त्वग्रहणं बोध्यं। परत्वादिति। तस्मिन्निति सूत्रापेक्षया तस्मा
दित्यस्य परत्वा× २ ङ्पेचेदं तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये। लाघवार्थ इति। षष्ठ्याः प्रयोग एव कर्त्रे व्येद्वृ इत्यर्थः। चर्त्वे
स्यासिद्धत्वादिति। अत एव तु डिति नोक्तं। अत एव चर्त्वस्यासिद्धत्वाच्च। न तु धुक्रुड़॰ सीत्युक्त। सप्तमी च य
था श्रुते वा। ड इति च षष्ठ्यंतं मार्थे तो वा सप्तमी गीकारेणापूर्वोत्तत्वे परादित्वे वा न शक्रुनावच्छेदकभेदो न
श्राह। धुटः परादित्वमिति। श्रोत्रिति रूपदेशे सादिः। स्युत्व स्यधुटि सिद्धत्वेपि तु क्या सिद्धत्वात्स न श्रोत्रती त्यत्र
नु ग्रेति वाध्यं। षष्ठी कल्पयतीति। न च शीति सप्तमी निर्देशो लाघवार्थः। द्वयोरचरितार्थत्वे लाघवे नान्यविभ
क्त्युच्चारणं गुरुत्वं न त्वन्यथेत्याशयात्। धुड्वास्त्विति। शीति च षष्ठ्यर्थे इति भावः। विरूपशामिति। छांदसार्थ
मपि बहुशः सूत्रकृतोपलदर्शनादिति भावः। णत्वं तस्मादिति तृष्णाश्रुत्वस्यासिद्धत्वं तु नेवच
न साम र्थ्यादिति भावः। त्रिपाद्यां सर्वथापरिभाषाऽप्रवृत्तेः पक्षद्वयेपीदमेव समाधानं। यथोद्देशपक्षे

२

शर०

इति कार्यकालेतु स्वसिद्धत्वान्न दोषः पूर्वत्रासिद्धेपीति भावः। संज्ञायां ङ.मिति प्रत्याहाररूपायां विकल्पद्वयस्य मध्ये इति।
विभाषा मध्ये च ये विधयस्ते नित्या इति तत्कार्ये इति सूत्र भाष्योक्तेरिति भावः। नवतन्मध्यपातेन नित्यत्वकल्पे नैत
न्मध्यपतितानांनपरेनदूत्सादीनामपिनित्यतापत्तिः स्वरितत्वबलादनुवृत्तस्य पुनर्वोग्रहणान्निवृत्तौ कल्पमाना
यांस्त्वानंतरस्य वैतत्कल्पेतेनोपपन्नावन्यत्र तत्कल्पनेमानाभावात्। तस्मादुत्तरत्र वा ग्रहणा [redacted] सामर्थ्यात्पूर्वसूत्रे एव पूर्वे वा ग्रहणस्यानिवृत्तिरिति भावः। तन्निषेधादिति
तस्य दोषइत्यस्य तु न प्राप्तिः लत्वसाहचर्येणादेशस्य त्वस्येव ग्रहणात् पंचमी समासस्यानित्यत्वाज्ञेत्यपि द्रो एा६
र्धापरादित्वमिति। ततः परस्याचइति व्याख्यानेनेत्यर्थः। ङ.म इत्यस्य षष्ठ्यंतत्वमाश्रित्य ङ.मंतपदात्परस्य
स्य ह्रस्वात्परस्य ङ.मोङ.मुङित्यादौ पदइत्यर्थेन पूर्वादित्वमेव कुतो न कृतं पदस्येति चमादुपधौ इत्याह्वि या४
वाव्यवषष्ठीत्यजादौ पदे ङ.मुटो भो ङ्म्यासइत्यत्र शतरि मनति स्याद्वा वनेस्य स्येनेति भावः। बहि
रंगपरिभाषयेति। नुडेव हिरंगतया स्वसिद्धत्वादित्यर्थः। ङ.मयो ङ.मुटः परादित्वे
करतां २ ह इति सूत्रं चैवाश्रिके कार्यकालपक्षसंबंधिदृष्टि त्रिंदिगार्थे स्कृतत्परिभाषाया स्त्रियाघामभावएवा राम०

अस्तिप्रसङ्गः स्मानुस्मुगासीश ह्रस्वादवेयान्निषं स्यादिष्टस्य ... नैवस्यादित्यस्याप्तिरिति व्याप्तिरूपमित्यर्थः ॥ २ ॥ तथासतीति पदस्य विशेष्यत्वेऽसर्थः । अयंभावः । ह्रस्वादितिपदस्यैव विशेषणत्वस्य प्राधान्यात् एवं ङमः इति षष्ठ्यन्तमपि आवर्त्तो पदेदुस्तनुवर्त्तौ चंक्र

मानाः १ इति २ रा २ यवनः १ रू १

किंचाप्यदिपदागमाः इति न्यायेन ना गॅमा गमिधर्मैवे शिष्टमपि बोध्यते [redacted] न का ॅ एवं स्यापि पदांतत्वॉ [redacted] णात

निषेधसिद्धिरित्युच्यते तर्हि ह्रस्वात्परस्य ङ मंतस्य पदस्याचि परे ङमुडित्येवार्थस्तु यासतिस्यान्न प्रागुक्त इति म

हदेनिष्टमिति स्पष्टं चेदं भाष्ये । प्रययल्लक्षणप्रतिषेधादिति । इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टं । अनुसर्तव्यत्वादि

ति । यदितु सन्निषेधोऽपदादिविधाविति पर्युदासेन पदांतनिमित्तके विधावेवेति न तु मतेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ।

किंचोत्तरपदस्य कार्यित्वस्यैवतत्र इत्निरतस्यैव मायकुंभवायेनेस्याहोपदव्यवाये वीति निषेधसिद्धिरित्युच्यते त

दा प्राचीनोक्तमजादेः पदस्येति व्याख्यानमेव शरणं । स्पष्टं चैवं व्याख्यानं प्रकृतसूत्रे उभिच पदे इत्यत्र च भाष्ये

तेन न निषेधेन सिद्धमिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तिः स्वकटे भिन इत्यस्तां तावत् । त्रिमकारकत्वे तिं न त्वपुनर्हि

त्वेनतत इति सिद्धं तल्लक्ष्येलक्षणासेति न्यायात् । अनर्थकमिति । इदमुपलक्षणं प्रतिसूत्र मात्र नैगोरवं वेस

बोधांस्य स्पष्टार्थमिति । अनेन न तु ग्रहणमधिकार पक्षेपि परस्मरुत्तः पूर्वस्यानुनासिक इत्यर्थस्य स्पष्टबोध

नार्थं वा शब्दवदिति सूचितं । विधिपक्षेऽत्र ग्रहणं तु स्पष्ट द्रुप्रकरणो इत्यर्थे लाभार्थं । वस्तुतोऽत्राधिकारत्व

मेवोचितं मतुवसो रिति सूत्रे कृतयोर्वेन उपसंख्यानं विभाषाभवदित्यनयोरुदाहरणे भाष्येऽनुनासिका

सर्वं इ

सः ८

३

शा०२०

ननु अवसानसंज्ञा संहितासंज्ञाया बाधात् अस्य च संहिताधिकारेपाठान्नस्तः अत आह पूर्वेत्नेति २

घनुस्वारराज्ञा विधित्वेनुतत्र प्रवृत्तिर्दुर्वारैव। अधिकारत्वेन तत्रैव प्रवृत्तिनिष्ठास्य स्वेदं वृत्तेर्नोदूतितत्वं · ल्यक्लोप इति। हि म्यो ग लक्षणे
तु नत्र त्रानुस्वारपरानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति न्यासेन सिद्धा व तुनासिकात्पर इत्यस्य स्वेव प्याप्रोपन्नेरिति भावः · पर शा
त्रे नैवेति। प्रसिद्धावेवृकारः · मंडूकेति · एकदेशो स्वरितत्वप्रतिज्ञयेत्यविचोध्यं। अत एवावसानेन सः। पूर्वेणासंनिकर्ष
रूपासंहितातु अवसानेप्यस्येवा अत एव संहिताधिकारे ऽवसानकार्यपाठः संगच्छते। पतत्स्यादिति। अत एव पुंस्वि
त्याद्यावुकारंनिमित्तीकृत्यानुस्वारव्यवधानेषत्वमाशंक्य तु मत्या निकानुस्वारस्येवनुम्विसर्जनीयेति सूत्रे ग्रहणान्ने
ति भाष्यसंगच्छते इकाराद्युत्तरं हि पाठे ऽनुस्वारमिराग्रहीत्वा षत्वं दुर्वारं स्यादिति भावः। परणादीति · पूर्वसवर्णादी
र्घत्वादि शात्वार्थः। अयं च पाणेन्निस्य। अटकुप्वितिसूत्रे ऽनुस्वारोपलक्षणानुमग्रहणात्। एवं हरिंजपतीत्यादौ म
ला जशूत्स्वमीति नेति बोध्यमिति किंश्चित्। भवत्येवेति। एकस्य द्वितीयोच्चारणास्येकेन साफल्यत्वबाधनं तयोमे ध्रुप
रस्य द्वितीयोच्चारणस्यान्येन साफल्यबोधनमिति भावः। वक्ष्यमाणरीत्येति · प्रत्ययस्य योपोविसर्गे इतिव्याख्याद
र्शितत्यर्थः। वस्तुतस्तु दसंगतं। कविभिः कृतमित्यादौ षत्वापत्तेः। एतच्चान्त्येत्विति तु नाऽरुचिबोधकेन सूचितं
· पदानुसृतेः सत्यपकारोऽत्यस्य हि सोसुः प्रत्ययइतिस्विधामिति सूत्रभाष्यकैयटोक्त सुत्पत्तिस्तदासस्य लोपे मस्ये
वप्रत्ययत्वमिति व्याख्याद र्शितं सोमा नाधिकरण्ये विवत्वा प्राप्तिरेव। पातेडुम्सु। निनिम्सुत्पत्तिमादाय तु मूलमि

=औसस्य नकल · तत्र नु मूमग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् लाघवं तत्र आदाय सिद्धत्वा तदु मप्रमाणं · आध्यासेचं चर्यस्यादि स्याह चर्ये णजश् स्वस्याचदं तेन बम्रवनि त्वीकारणं दोषइति भावः = ५

अन ५

राम०

म२
=आयोगवाहानाम अयस्थानमार्गित्वेन ...

२५

स्या १

तिदिकुं प्राकारे रोगेति ∙ यत्नौं सिद्धत्वादितिभावः। नकर्त्तव्यमिति यत्न स्यासिध्यायरावन्नाविरहे रानत्वाप्राप्तेरितिभावः।
अत्रैचेतिं ख्याते∶ सार्वधातुकमात्रविषयत्वेइत्यर्थः। संज्ञेति ∙ एवंचतदुत्तरभावप्रत्ययेन सस्थानशब्दमुच्यतेतेन स्ववार
योजिह्वामूलीयोवाक्तिकेलक्ष्यते ∙ कृत्वंकस्मान्नभवतीत्यत्रैवेत्यर्थः। कृशा हीतिपाठेत्रयोगेचत्वेप्रवृत्तिरितिभावः।
इत्युक्तत्वादिति ∙ एवंचमाधवीनेप्याप्तिंकर्तुमर्हइत्यर्थः। अनभिधानस्यैवेति। खृशादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थे ∙ गो
खेति ∙ खृशादित्वे स्वीकृत्यानभिधानस्वीकारापेक्षयातद्स्वीकृत्यैवख्याते सार्वधातुकेनभिधानस्यैवस्वीकारेलाघ
वमितिभावः। कृत्वमित्युपलक्षणां जिह्वामूलीयस्यापत्तस्यचेनमः ख्यातिनि∶ ख्यादेशादेरोः ∙ नायतेर्ङि∙त्वादिति ∙ तीद
अत्रत्रायतेरित्युक्तास्तत्यविषयस्मेपदेत्रायेत्यस्य प्राप्त्या त्राहीत्येमानः। अतएवचाहिमांपुंडरीकाक्षेतिसंगच्छ
तइतिभावः। आर्षत्वत्रतदित्यन्ये ∙ प्राप्यतेरिति ∙ ननु शानतेजने इत्यतस्मांतस्यपदांतेनलोपेननांतत्वासंभ
वादितिभावः। न ∙ ष्याप्रशानितिपर्युदासेननांतग्रहणेसिद्धेनद्वितिव्यर्थमितिवाच्यं अत्रसत्व क्षणावशसं
पन्ननकारांतत्वेनपर्युदासेनापित्क्षणावशसंपन्ननकारांतानांमांतानामेवापत्ते∶ ननुकुप्वोरित्यत्र जिह्वाम मूलपूर्वैःसादिः=३
लीयस्यस्वत्वंद्विसर्गतस्यसत्वेसश्रवणापत्तिरतआह ∙ सवेइत्यादि शर्त्वादिसंतेन। विसर्गलोपश्च सत्वा
[redacted] पवादः। एवंसूत्रेनिर्विसर्गपाठइतिभावः। सविसर्गपाठेप्याह ∙ वाशरीति। सचसत्वापवादः∶ खर्परइ

चं१ स्यासिद्धिः सूचिता आयरक्षिविति ∙ नामधातौ मूलधात्वादेर्ङि∙त्वाद्याश्रिमातुदात्तङि∙तइत्यादेःप्रवृत्तिर्नेत्यभिद्ध

शा-२- तिचवैकल्पिकमिति भावः। उच्चारणाद्योविति - तयोरुच्चारणासत्तो विनाऽभावेन नान्तरीयकतयोच्चारणं न तु तत्र मो विधे
पत्वं किं तु तन्मात्रे तयोर्लक्षणा व्याख्यानादिति भावः। चाद्विकल्प इति निपातानामनेकार्थत्वाच्छशब्दोपि चिकल्पार्थ इति
तदाशयः। सत्वप्रसंगादिति - चानुकृष्ट विसर्गस्य सत्वापवादः इति नास्माकं दोष इति भावः। गणपाठसामर्थ्यादिति -
- एतेन पंचम्यंतात्स्वार्थे तसिल्विधानेनाव्ययात् तसिगतः प्रथमैकवचनोत्पादेन पंचम्यंतत्वाभावान्नात्र आगत इत्यर्थे
कथमशिरेत्यपास्तं - अव्ययानामिति टिलोपः संनिपातेति - असिद्धविषयेपि सा प्रवर्त्तते। पद्धा पूर्वत्र कर्त्तव्येऽ
सिद्धत्वेपि तत्र कृते उत्तरस्यासिद्धत्वमानाभाव इति नासिद्धत्वेन संनिपातपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबंधः शक्य इ
व:।७ तिभा॰ वैकल्पिकेषु विभाषानुष्ठानस्यैवौ[illegible]चित्यं फलाधिक्यायेति तात्पर्यं॥ इति हल्संधिः। नेत्येवोच्येतेति।
कुप्वोरित्यत्रापि चेन सत्वं नेत्येवानुकृष्टव्यमिति भावः। स्तानामिति। सत्वनिषेधे खरवसानयोरिति विहित
विसर्गस्य सत्वादिति भावः। विकारमात्रमिति। तत्सामर्थ्याच्चानेन तस्यैव पत्यापन्नाव पिनतावृत्ति भावः। एतेने
तद्विहितस्यस्थानेपिनोस्तातो॰ [illegible] किं चासैवनोस्तातास्खरवसानयोरितिविहितविसर्गसत्वेतयोरसिद्ध =सत्वद् स्यैतिभावः
विसर्जनीयस्येति-२ त्वात्सत्वमेवस्यादित्यपास्तं - अ[illegible]र्थाधिकारे खरवसानयोरिति विहितविसर्गस्यैवादेशाद्विसर्जे रामः
नीयस्यसोशर्परे इतितु न सूचितं - वाशरीत्यनेन न सत्वविकल्पेन सिद्धावपि कुप्वोरित्यत्रा शर्पर इत्यनुवृत्त्यात

कुप्वोरितिसूत्रेण=२

योऽश्पयोरे कुत्र वृत्तावपि कुप्वोरिति सूत्रे चाट्टुसर्गे ला मानापन्ने श्वस्तये येनेति सोऽत्र त्वादिति भावः ॥ इतिके शाइति किं
च पूर्वसूरेत्यादौ षत्वादिवारणाय कुप्वोरित्यप्यनुवर्त्यतेत्युक्तं तं गेन्नेखरीति व्याख्याने स्फुटं क्लेशइत्यपि बोध्यं ॥ अत्वस्यासं
भवादिति । अयं भावः । अपदेइत्येव कुप्वोरित्यनुवर्त्य यस्मिन्विधिस्तदादावितिपरिभाषया कुपवर्गादावपदे इत्यर्थे न
सिद्धं आदित्यग्रहरामपदस्येवादिरित्यर्थलाभार्थं तेनोरःकापतीति द्विग्रहेस्तु तत्पुरुषेः पूर्वे समासे पुरःके रोमादौ न सत्वं ॥
आदित्यग्रहरामासामर्थ्येनतदन्तविधावधारणे न च पदत्वयाम्य प्रातिपदिकान्तवयवस्येव ग्रहणादिति ॥ शान्तिमत्यरत्वमि कुप्वोरिति नेन =५
ति ॥ अव्ययत्वं तु भूतपूर्वगत्या बोध्यमिति भावः ॥ षत्वं नेति । सत्वं नेत्यपि बोध्यं । तत्रापि षत्वविधावपि एवं चात्र पाठान्त
रानुवृत्ते आभ्यममपिनेति बोध्यं ॥ समुदायस्येति ॥ अलोन्त्यादिति सूत्रेऽवयववाचकान्त्यशब्देन समुदायस्याक्षेपे रो
पधात्वस्य समुदायनिरूपितत्वादिति भावः ॥ इदुदुपधस्य विसर्गान्तपदस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः ॥ षत्वं स्य ५
त्वलोपस्येत्यनेन न विसर्गस्येत्यन्ये । व्याख्यादर्शो क्रियेत्याह । अप्रत्ययोयइतितत्त्रासिद्धेरिति । विसर्गस्य प्रत्ययत्व
प्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ नस्यादिति ॥ रोरसुत्वेन पदत्वाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ चरितार्थे इति ॥ ननु तत्रापि पुनरसूइत्यवस्थायां
जातपदत्वस्यातिदेशेनैव सुलोपे कृते आनयनमिति को विशेषः ॥ न चैकदेशविकृतन्यायेन सिद्धिः ॥ अ
ग्निरित्यत्रापि समत्वात् ॥ न चाग्निरित्यत्रादेशस्यातिदेशलभ्यकार्यस्य चासिद्धत्वमत्र तल्लभ्यकार्यस्येवेति विभ्र

ति३

5

प्र = न्यायात्वनाहिरजतस्मिन प्रयुक्ताप्रवृत्तिः श्रुत्किं नगोचरयतीति न्यायेन ज्ञायमानपदत्वस्यत्र तेएवपर्यवसिमत्त्वेनाविसर्गसिद्धिः । एवंचविसर्गविधेरन्यैर्वचारितार्थ्येवक्तव्येपुनरिस्यंचारितार्थ्येनिरयुक्तेति भावः ॥ २

श.र.

प२

षइतिवाच्यं । सर्वथातिदेशाविरसीनतस्याकिंचित्करत्वात् । किंच · रुत्वा [redacted] सिद्धत्वेनाग्निरित्यत्रपदत्वं सुलभं । किंचाविसर्गस्था
न्यत्वरूपरेफवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यलूधमित्वेन तदतिदेशाप्रवृत्तिरितिप्रत्ययरूपो विसर्गो दुर्लभः । सप्तम्याश्चेयं रीतिर्भोभगो
इतिसूत्रेभाष्ये · किंचैवं सामानाधिकरण्येऽपऽसोरितिवक्तव्ये ऽप्रत्ययग्रहणं व्यर्थं स्यात् । किंचैवं नित्यंसमासइतिसूत्रेऽनुत्तर
पदस्थस्येत्यस्य वैयर्थ्यं · परमसर्पिःकुंडिकेत्यादावनेन षत्वसिद्धेर्वारत्वात् । किंचैवं नित्यंसमास [redacted] इतिसूत्रस्यभाष्या
संगतिः । तथाहि · अयाव्युत्पन्नंप्रातिपदिकं सर्पिरादितत्तो नित्यंप्रासेइसुसोः सामर्थ्येइतिविभाषारभ्यते इतिहितवो
क्तं · प्रत्ययत्वपर्याद्याधिकरणाभिन्नस्येत्यर्थे तु व्युत्पत्तिपक्षेपिनित्यषत्वप्राप्तेरयाव्युत्पन्नमित्यादेरसंगतिः स्पष्टेव · अ
दो६ न्नभाष्येऽयेतियदर्थे । तेनसर्पिषायजुषेत्यादिषत्वसिद्धये व्युत्पत्तिपक्षएवनतत्रसा वितिमूचितं । तस्मादत्रप्रत्ययेपदेतर प६
त्संबंधिपरं · प्रत्ययसंबंधिभिन्नस्यविसर्गस्येत्यर्थ उचितः । अतएवकवि [redacted] भिः रुतमित्यादौनदोषः । नित्यंसमासइ
तिसूत्रस्यानुत्तरपदस्थस्येत्यस्यकस्कादिषुसर्पिष्कुंडिकाशब्दपाठस्यचैतदर्थज्ञापकत्वेवोचिता इति चेत्सत्यं । व्या
ख्यादर्शानुसारेणोतद्ग्रन्थस्यसत्वात्तत्त्वं न पन्नक्ष्यति · नातीवादन्तेव्यामिति · नप्रवर्त्तेत इति । अतएवतिरश्चेत्या
सस्य२ दौश्चुत्वसिद्धिः । एतत्वेषानुरोधेनसंयोगादिलोपत्वरात्वातिरिक्तविषयेतेनतत्रस्यानिवत्वंभवत्येवेतित रा म०
स्य दोष इत्याघपिनवाचनिकमितिभावः । मातुः कार्यमिति । सिद्धान्तव्याख्यानेप्यत्रदोषः । तथाहि । सकारस

न्निधावकारीनेवप्रत्ययश्च समुदायनिवेशित्वात्प्रत्ययत्वस्येतितदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभावेनविसर्गस्यतत्संबंधित्वाभावात् प्रत्य
तेकृतेऽवशिष्टः सकारः प्रत्ययसंज्ञकः सँ ज्ञ एवनचांत्याद्विवत्वेत्यस्यपूर्वस्यपरस्यसमुदायस्यांतादिभ्यांवर्णाभ्यांवृथगवस्थि
प३ ताभ्यांयेव्यवहाराः प्रत्यंतादयस्तएकादेशविशिष्टस्यापीत्यत्रप्रत्ययत्वस्यसुलभत्वेपैकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्यप्रत्ययतयान
दोषइतिवाच्यंत्रिपाद्यामसिद्धत्वेनतत्रांतवत्वाप्रवृत्तेः। स्थानिवत्वेनतुननिर्वाहः। उपात्तस्यस्थानिनोऽकारस्यप्रत्ययत्वा
भावात्। प्रत्ययसंबंधित्वंतुनस्थानिवत्वलभ्यमशास्त्रीयत्वात्। सर्वेसर्वपदादेशा इतिन्यायेननतुमात्रत्रसिंस्यस्थानि स५
त्वेपित्रसित्यस्यस्थानित्वालाभेनोसिंस्यप्रत्ययत्वमलभ्यमि ति[redacted] एतदेवाभिप्रेत्यप्र
कृतसूत्रेउरण्रपरइतिसूत्रेचभाष्येउक्तं। इहकस्मान्नभवति पितुःकरोति। अप्रत्ययस्येतिषत्वंप्राप्नोति। अप्र
त्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायं लुप्यतेत्र प्रत्ययविसर्जनीयोप्रत्ययस्येति। लुप्यतेत्रेत्यादेर
यमर्थः। प्रत्ययविसर्जनीयत्वेनयस्तवाभिमतः सलुप्यतेनहृश्यते। स्थानिनः प्रत्ययस्येवलोपादिंति बोध्यं। ज्ञाप नी४
नाद्विति। त्रिपाद्यामप्यंतवत्वप्रवृत्तिर्हांपनह्वारेतिभावः। अतएवामीक्षीरेयेरोत्यादौमीत्वरात्वेसिध्यतः। अ
त्रैकारस्यादसंबंधित्वेपेइत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वंचांतवद्भावाधीनमितिबोध्यं। व्याधिकरणमेवेति। प्रत्ययस्य संबं
धीयोविसर्गस्तस्यनेतितत्सद्भावः। अगत्यावाक्यभेदासमर्थसमासेवैयाधिकरण्यपान्वये प्रदोषत्वपसहनमिति

सर्थ्यदू१ चै१
=एतेनमुरव्यं ताप्यमिद्धमेनयत्वाभावस्सार्थिकइतिमतेनोरनुतापनार्थस्यार्थिकत्वपनात्सर्थ्यः स्वयं चिनः एवंचोसिंसस्यप्रत्ययत्वाभावात्संबंधित्वेनतदेदा
भावेनान्यत्रयत्वाभावइतिभावः २३

६ पेति

शु०र०

कौमुद्यां=५
कः करदित्यनेन मत्व
त्वशिवानादिति भा
वः=६

अनिपतार्थकः=४

तदभिमानः। नार्थे चैप विकरणान्वयफलस्य कर्विभक्तिः कृतमित्यादेः प्रत्ययसंबंधिभिन्नस्य विसर्गस्येत्येवं लक्षणाया सामा-
नाधिकरण्येनाविसर्गग्रहणं संभवादिति भावः। व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्ये तु लेशतोपि तदाहरणाभावादनीवस्य संग-
तमेव स्यादिति। अनेनोक्तव्याख्यायाः स्वस्वाभिमतत्वं सूचितवानित्यलं। परंपरयेति। एकादेशशास्त्रसंपन्नरेफ-
स्यान्तिकत्वेन विसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः। प्रचुरः पाठ इति। ओषधीस्कुधीत्यादौ षत्वस्यैकादेशि-
कः कुर इति कुधीति षत्वनिवृत्तिस्वतः फलमुक्तं। मूले तु तस्य फलस्य क्कोटे सत्वात्कुं दर्शितवान्नेत्यतदूषणः षड्-
त्वस्यापि निवृत्त्या [illegible]ऽदोषात्तत्र षत्वान्तमेव पठितव्यमिति दिक्। ग्रामादिकमिति। पदादित्वेन सोपपदादावित्यस्याप्राप्ते-
रिति भावः। साहचर्यमिति। न च रामलक्ष्मणावित्यादौ दृष्टसाहचर्यसंबंधस्याभिधानियामकत्वं दृष्टं। नन्वेतयोः
कापि साहचर्यसंबंधो गृहीत इति कथमेतदिति वाच्यं। पंचम्यपाङ्परिभिरित्यनेन लक्षणादिद्योतकपरियोगे पं-
चमीशंकायां यद्यप्यपपरि दृष्टा पञ्चारो वर्जने चावर्जने च अर्थे खल्वपशब्दो दृष्ट उपचारो वर्जनार्थे एव कर्मप्रव-
चनीयस्तस्य कः सहायो भवित्व्यो वर्जनाद्योतः। यथाऽसगोः सहायेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ
इति कर्मप्रवचनीययुक्त इति सूत्रस्थभाष्ये शास्त्रदृशानामेव प्रयोगसहाय त्वस्मि त्वर्थस्य प्रतिपादनेनाक्ष-
तेः। परिभाषायां सहचरितशब्देन सदृशस्यैव ग्रहणं। सहचरस्य भावः साहचर्यं सहचरणं च सदृश

=सिद्धत्यादि दितिपेषस्य
दृष्ट्वैतत्=पहसस्यान्तु
त्वजिमभि प्रेस-नस्तु
नः=सेनने साहचर्य
सीत्यादि=५

राम०

नुमर्हस्य ३

~~द्विवचन...~~ = सावर्ण्यं द्विकाराद् दाहमाद् इत्यत्र यबोध्ये तात्पर्यं नाहकदूष्ये वं रूपमिति सर्व ः = ४

योरेवेति साहचर्यप्रवृत्तेन सादृश्यमुच्यते · सहप्रयोरेव च सहविवक्षा तयोरेव सहप्रयोगः । रामलक्ष्मणावित्यादा
पि२ वेसादृश्यमेव नियामकमिति दिक् । अथैवतन्नेति । प्रतिपदोक्तस्य चेत्यपि बोध्यं । नित्यं षइति भाष्यप्रामाण्येनात्रानुत्प
त्तिपक्षे संज्ञीकारेणानुत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसंबंधित्वात्कथं षत्वमिति न शंक्यं । अत एव वक्तुव्याख्यो दक्षित्यादि निर्दे
६४ शासंगतिः । ईत्यर्थेति · अत्र त्यतेत्वं पूर्वसूचितं · तद्भाष्येति · अतुत्त [illegible] रपदस्येति किं परमसर्पिः कुंडिकेति
नित्यं समास इति सूत्रस्य भाष्ये त्यर्थः । आवंतप्रयोगसूचितमर्थं स्फुटप्रतिपत्त्यर्थमित्यादि । इति विसर्ग पत्नये आहन्य
संधिः । तस्य प्रत्ययविधीति · अत एव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिमिन्नेऽ पञ्चत्या दोषः क्षमाराणा
निपदिके नापित दंतविधिप्रतिपादनं स्वसापरमस्वसेत्युदाहृतं च संगच्छते । अस्य समासप्रत्ययविधाविति र
निषेधानुवादकत्वस्यैव युक्तत्वाच्च । य तस्य ज्ञापकं सपूर्वायेति सूत्रमन्यथा पूर्वादिनिरित्यत्र तदंतविधिनैव
सिद्धे किं तेन तत्प्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्यैव ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यं । अत एव तदंतविधिसूत्रे भाष्ये समा
सेत्यादिनिषेधव दस्य नकथनमिति बोध्यं · प्रत्याख्यातत्वादिति । फलाभावात् · सूत्रान्तादकुंडशान्ता इत्या
दावंतग्रहणसामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेरिति भावः । नन्वेकगोपूर्वादित्यस्य केवलैकशब्दे गोश
ब्दयोरप्रवृत्त्यर्थं साऽऽवश्यकी । सूत्रान्ता दृशान्तादित्यर्थे च । तत्रांतग्रहणान्नु मत्प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणाभिवे

७=स्त्र-त्रोपान्तस्यविषये यत्वं अनुवृत्तस्य विशेषणत्वमित्युत्सर्गः मेपर्तिमपेपुआद्यमुभागे सादौ तुव्यवसा से न तदन्तविधिः समासमसयेति विशेषणमनुतञ्पद विधौ भया द्यादिम्नहरोऽपुम्रपोजनमिति नियमात् =२

शु.२. धातनदन्तोप्रवृत्यर्थमा व ग्रपकमितितनत्साम थ्योद्व्यपदेशिवद्भावाग्रवृत्तिर्वक्तुं शक्यान चभाष्यो दाविवस्त्रांतादित्या ध्या२
दौविशेषणाविशेष्य भावव्यत्यासेनसिद्धत ग्रहणसा [illegible] मध्येस्तपपादमिति कौस्तभोक्तरीत्यानिर्वाहः समासग्रत
यविधावित्यादीनां सूत्रशब्दादेर्विशेष्यत्वेतात्पर्ये ग्राहकस्वसत्वेनविपरीतस्यतस्य वक्तुमशक्यत्वात् नचासामानाभा त्वा३
वः पूर्वोन्तपूर्वो टितिनिरित्येकयोग एवकर्तव्ये पृथग्योगकरणासमानत्वात् नचेष्टादिभ्यइत्यत्रानुवृत्यर्थं तथापा
भा५ ठः सूत्रएवानिष्टीत्यादिसिद्धिरितिवाच्यं ज्ञापकपरभाष्यप्रौढ्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् एकयोगे
पितद्वैवस्वरितत्वबलेनतावतएवोत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभा [illegible] वा व्यपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिकेनिषेधस्वीकारादे वा६
वन्तांतादसंख्यादेरितिचरितार्थ अन्यथापंचमइत्यादावपिव्यपदेशिवद्भावेनसंख्यादित्वात्स्यादेय ध्यर्थंस एवमेवत्यरु
उत्स्त्र-ईर्तिसि व५ वेराह। व्यपदेशिवद्भावइत्यादिद्विवउत्सूत्रंयत्रेतिवहुव्रीहिणातत्सूत्रव्युटितेपादेइत्यर्थः एवंचद्विवउदितिसूत्रे
हरदत्तेनइन्द्रे चेतिसूत्रेचकैयटेनोक्तमितिभावः। येनविधिरितिसूत्रेकैयटेनसूत्रोपात्तांतादिशब्दविषयता
सेतिवदतासएवप्रत्ययविधिविषयतोक्ता समासेनित्यादिभ्यइतिसूत्रेभाष्यकैयटेचसएवमतयोः प्रत्यय
विधिविषयतोक्तेतिदिक्। हत्याघपीति आदितासजभ्यामिति। ननुसांतानुकरणेविभाषामवदित्यादिवार्ति रा म०
कनिष्पन्नानांग्रहणेनस्यादत आह। रांतं वेति। कृतत्वात्तुकरणामित्यर्थः अलोन्त्यस्येतिनचभोराजसेइत्यादे

रि२ तदन्तादिविधाविषयतत्वम सर्थः=१ ३.

=आवश्यकत्वात्त्वीक्रियमाणेऽतिशेषः। तस्या नामभ्यो नेयि भोसभ नूडस्मादिनामुपलभ्यमानत्वा द्दोषनादृश्यत्वेन तद्नामध्यानेभ्यानाभावादि
तिभावः =१

कृतेकृत्वाच्चप्रयत्न पक्षे =२

रोऽशीति लोपे एकदेशविकृतन्यायेन भोः भूत्वावृत्वाद्धत्वस्यैकारस्य यत्वापत्तिरितिवाच्यं। तेषा मेभि धाने एषांदेरपूर्व
स्य च रो रिति व्याख्याने नादोषो वोध्यः। अत्र पक्षेऽ वोभ्या द्वांतद्धु हेयष्ट्याः सोत्रोत्ुग्वोध्यः। अत्रवधेयमिति येदि
ग्रहो लिटीतिसूत्रे हृट: स्थानित्वेन निर्देश इति तत्रातलाश्रयणं। अँकृतेतुविसर्गे रेफस्यैव स्थानित्वाद्दू
षम्यं। अनल्विधावित्यस्य स्थान्यल्त्रिधर्माश्रये स्थानिसंवंधल्त्रिधर्माश्रये च तेत्यर्थः। तत्र स्थान्यल्रे भोभगो इत्यत्र तु =३
फवृत्ति रुत्वं स्थानिवत्वेन दुर्लभम ल्विधित्वात्स्य च्चैवेदं प्रकृतसूत्रेभाष्ये इ सुच्यते तदाषय: स्विय त्रपल
वारणायाशीतितत्रहिरोः सुपीति विसर्गः। नियमशास्त्राणांच विधिमुखे नैवप्रवृत्तिरितितन्नरु र्विशिष्ट
: स्थानीतितद्वृत्तिरुत्वस्य स्थानिवत्वेन लाभः सुकरः। यदितुरोः सुपीत्यत्रापिरइत्यनुवर्त्य रोरेफस्यैव ते
नविसर्गस्तदाऽशग्रहणमुत्तरार्थस्यष्टार्थमिहैवकृतमित्यवधेयं। तत्रेति। चादिष्विस्यर्थः। वार्त्तिकंना
श्रयणीयमिति। भोइत्यादिप्रयोगाणां निपातेनैवसिद्धेर्निपातानामपि संवोधनांतभवदादि समानार्थक =तदुक्तप्रयोगाणांत्रित
त्वात्संवोधनविभक्त्यन्तत्वेनामंत्रितमस्ति। भवदादीत्यत्र भोः शब्दस्याप्यादिना ग्रहणात् तत्र भो इत्यादि कार्यसिद्धिरत आह
सिद्धिरिति भावः। अन्यथा साधारणानाममभावे भोविद्वद्वृन्दे ति नपुंसके सोर्लुकालुप्तत्वेन वार्त्तिका प्रवृ निपातानामिति ४
त्तेरिति भावः। भोगगोइति। विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणान्डीपाव्यवधानाद्भवतः संबुद्धिपरत्वाभाव

प्रतिरूपक भव्ययमिस्त्युक्तं · विभक्त्यंतर =अनादिसिद्धिरस्तु तथैवेति भावः · नन्वयमपि दोषः प्रागुक्त इत्यत आह इदं चे ति · =३

स०

शृ० २०

नेति भावः। स्तुः पादि यैंनिपातमात्रांगीकारे इत्यादिः नतु निपातो व्यैवंभवकु वृत्समानार्थ एवेति हे भो इत्यस्य

नासंगतिरत एव भाष्यकैटयोः चार्त्रिकसिद्धविभक्त्यंते [redacted] प्रतिरूपकत्वं च

शब्दतोऽर्थं इति अत्र स्पष्टं। किंच यतिलुनीते इत्यादिवदेतयोरपि सहप्रयोगसंभव इत्यरुचेराह पेदा

त्परे स्येति · इदं च न भोः शब्दे फलं उभयोरपि भोः शब्दयोः संबोधनार्थत्वेन संबोधनप्रथमांतत्वेनामंत्रित

त्वात् तिष्ठसि भगो तिष्ठसि अघो इत्यादिषु भगवन् अघवन् तिष्ठसीत्यर्थके आमंत्रितस्येति निघातसि

द्धिः। निपातयोस्तु तयोः संबोधने शक्त्यभावेन संबोधनप्रथमांतत्वाभावेनामंत्रितत्वाभावात् भगो

तिष्ठसीत्यादौ अविघमानत्वं · आमभगो देवदत्तेत्यादौ आम एकांतरमित्येकांतरता भगोत्रागच्छेत्यादौ

हि र्भावः। धनेन भगो इत्यादौ परांगवत्त्वमिति भावः। यदि आमामाशिका विति प्रदीत्यनेनेदं सूचितं तेन

आमाशिको · अत एव भाष्ये विभाषाभवदिति व्याख्याय भोन्नाह्मणाभो न्नाह्मणीत्यस्ये वासिद्धिमाशंक्याथ

मिषभोः शब्दो विभक्तिप्रतिरूपकत्वादित्येवोक्तं। एवं च भगोहरिहरादित्याप सा ध्वेवेति। तदतिरभसादिति ·

भो भगो ननु वसो रिति मन्त्रयोरस्यार्थस्य भोष्ये ऽस्पष्टत्वादिति भावः। उभयग्रहणादिति · वार्त्तिके वो धितसामकत्वा

नाम पि कुलटायावेत्यादौ कार्यार्थं रवोधनापस्त्रत्रकौ ऽनुवादस्य करणादिति भावः। हरदत्तेति · एवं चानित्य

योगागमस्य अन्त्ये नमापुर्त्वं ज्ञापितमिति भावः =१ ती१

भो भुत्व० =१

किं चेति · ३

नतु निपातसिद्धि भगो फलं किं स्यादपीत्या इ भगो इत्यादि =६

सशाम

=शरूकारादिभिरतिवा तिके न कुलटायामपस्य सिद्धिः तथा च एकदेश उभयसावार्त्तिकस्याप्य

पद२

ते अर्थ३

किंच५

वदे६

द्वौ २

त्वात्तदभवृत्तावुभयोर्ग्रहणासिद्धिरितिभावः। हि भाषाभवदिति वार्त्तिके भोग्राह्य शीड्इत्यसिध्यार्थं काया मध्यपमेषमो
ः शब्द इतिसिद्धांते नोभयोरस्त्र ग्रहणलाभादितिवोध्यं परस्परसाहचर्येरोति । तेनचार्थवतामेव ग्रहणमितिभावः। अ
न्यतरा २ र्थवेसांत रानोंतुकरणा मितिच [redacted] प्रसिध्याभोइत्यादिपूर्वेकरे फांता नामर्थवतां ग्रहणासन्ताप्यत्र याभोइत्याघोका
कारांतानुकरणपक्षे पिवार्त्तिकति ष्यन्नानां निपातानां चैकदेशभूतभोशब्दादीनामेव ग्रहणमितिभावः। अचेद्दंत
त्वा।एतंतानामिवातुकरणां सूत्रे संधभावो न्याप्यएवेति भाष्यस्वरसः। लघूच्चारणान्नरः। लघुतरोच्चारणं हलोविशेष
णा दिति । स्पष्टं चेदं भाष्ये । इत्याहुरिति । हरदत्तादयः। वकारलोपे तत्सन्दृष्यानवगतेरित्यर्थः। एवं च करोत्या
दिपरे विनत एव लोपो न भविष्यतीत्यप्याह लोविशेषणं व्यर्थमेवेति सूचितं। भाष्यम । [?] एकदेशस्पृक्तिरेव। नप
दंताश्चपरेणाः संतीतिभाष्येणाविरोधात् [redacted] इदुभावो द्वत्वं चेति। चेनन लोपसंग्र
हः। ढलोपइति। ढोढेलोप इत्येन हृस्यात्वं तु नासिद्धं सामर्थ्यादिति भावः। भाष्ये स्थितमितिद्दृ ढः स्थूलबलयो
रिति सूत्रे इतिशेषः। दृढमिति ॥ व्यङ्गिरोरयमाचेष्टापत्तिरिति भावः॥ उभयोरपीति। खदृवलंघूते नवृ ब २
त्तिकृतेतिशेषः। तदाह वामनइति। अत्राहुश्चिवीजं तु ढहेनेकारहकारलोपार्थमितिभाष्यविरोधः। अनितिदिलोहृ

१९

श॰र॰

हेत्त्सुदृहितमित्येवेष्यतेइतिकेय्यटविरोधश्चेति॥ किंच॥ प्रसादोक्तरीत्यावृद्धेरपि इउभावद्वत्वयोश्च सिद्धाविति निषेधप्र
पं२ करणोद्धृद्धइतिनियमस्य वैयर्थ्यत्वमित्यलं॥ अभावादुत्तरस्य। आहायीभावादौ पादिन्यर्थः। लिंगमिति॥ विहितविशेष्येण
गोतदृश्य एवं स्पष्टमेवेतिभावः। सास्मादुत्तरमितिसोस्मादुत्तरमितिसंधावपि पादपूर्ते श्च नचप्रकृत्याल्लृङ् पादमि
तिपू र्वरूपस्याभावेनतपादपूर्तिः। सोयमागादित्यादावितानापिप्राप्ति स्यारेवनसिद्धेः एवंचावधारणापर
व्या तयानुरैमयंवा। सोहमाजन्मेत्यादौवहुलग्रहणान्नक्वचिदप्रवृत्त्यापि सिद्धेरितिभावः॥ ॥इतिदीक्षित
महोजिपौत्रदीक्षितहरिकृतेलघुशब्दरत्नेमनोरमाव्याख्यानेपंचसंधिप्रकरणम्॥ व्यर्थस्यादिति॥ तच्चास्या
पत्त्वमिरियानित्यादौप्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधबाधेनचरितार्थम्॥ अत्रासिद्धत्वस्यायांप्रवृत्तसंज्ञायाएकदेश
विकृतन्यायेनस्तुलभत्वात्॰ एकार्थीभावेनेति॰ नचैतत्प्रत्ययमात्रस्यतन्मात्रेएकार्थीभावाभावादिति भावार्ए
कार्थीभावश्चयस्यप्रातिपदिकसंज्ञाचिकीर्षितातन्मात्रवृत्तिरेवग्या ह्यः। तेनपंचनावप्रियइतिसमास
घटकपंचनावेत्यस्यतद्धिता न्ततत्समासत्वयोरपिनप्रातिप दिकत्वं। प्रियशब्दांतस्यैवतत्रैकार्थीभावोन
तुतन्मात्रेइत्यदोषात्। नचक्विबंतेदोषः। तत्रधातोरेवविशिष्टार्थबोधकत्वेनार्थवत्वेद्वितीयाभावेनपृथग
र्थानामेकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावोदितिवाच्यं। अलौकिकेवाक्येकल्पितैकार्थीभावस्यतत्राप्या रामः

नागः

३२

रोपे रागादेशपात्‌० अर्थवत्स्यादिर्त्यनेन प्रत्ययपर्युदासे मानमुक्तमुत्सर्गे ४ प्रातिपदिकत्वे हि तत औत्सर्गिक एकवच
ने तत स्याद्विसुबंतत्वेन पदत्वे पदादित्वादेव निषेधसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यमिति भाव ४। सोर्दैविरत्वादिति। न स्य च समुदाय
प्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वाच्छुक् समुदायसंज्ञाचांतरंगत्वादवयवेभ्य ४ प्रातिपदिकत्वात्तु विसति प्रवर्तते इति न द नस्य
वयवत्वमर्हतं। पचतिध नतीत्यादौ नावयवानां सा। धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेनैतन्निषेधात्‌ तस्मात्‌ अव्युत्प न४
न्न प्रातिपदिकावयवेभ्यस्तदुत्पत्तिराप्याघा। धनशब्दस्य धिनोतेर्धनमिति व्युत्पत्तिपक्षे तु वनाच्छुदाहरणं वो ध्यं। धनिर्ज
वेर्दं भाष्यकैयटयोस्तस्मान्न लोपाद्यापत्तिर्दोष ४। इदमव्ययेभ्य इत्यत्रेभ्योऽपि सुवचनाभ्युपगमेन। यदि तु तदुत्प
त्ति ४ सत्त्वे गमकेयथाव्ययेभ्य उत्पत्ताव्य यादाप्सु पदृतिगमकं नान्यत्र एकवचनमिति महासंज्ञाकरणात्त
कृते तु न तथा गमकमतएव इत्याप्सूत्रे प्रातिपदिकाधिकाराभावेति इ. तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशंक्य कृत्ताद्धी नामुक्तत्वा
न्नेति समाहितं। तवद्गीत्या औत्सर्गिकमेकवचनं दुर्वारमेव। अत एवाग्रे भाष्ये अर्थवत्पदस्यदृशादाड्मिमानीत्या
पदसमुदायो नर्थको व्यावर्त्यत्वेन प्रदर्शितस्तत्र हि सुपो धात्विति तस्य प्राप्तिरितितदेवास्यमुख्यं व्यावर्त्यं। पच
तं ४ कल्पमित्यादौ तस्य वृत्तौ रूपप्सूत्रस्यं भाष्यं गमकं। समासग्रहणात्कृतनियमस्तु अर्थवत्समुदायवि

सा०द्वस्थं १

षपकइति भाष्यस्यष्टमिति नतेनासंख्यावृत्तिरितिदिक्। यथप्यर्थवत्त्वमिति व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैवंग्रहणमितिभावः। उक्तमि
ति। एतेनेदमुक्तमेवपुनर्दीर्घो यो व्यतइतिसूचितम्। भाष्यइति। एवं हि तत्रभाष्यं। अर्थवदितिवर्त्तते। कृत्तद्धितान्तं चेत्यर्थव
त्तानकेवलाः कृतस्तद्धितावेति कृत्तद्धितसूत्रेतद्ग्रहणानर्थकमिति। अर्थवद्ग्रहणसामर्थ्यादेवचेदृशार्थलाभ इति केय्य
टः। समुदायार्थारोपादितितेन तन्मात्रस्यक्रियावाचित्वनिबंधनधातुत्वसिद्धिरितिभावः। ननुःक्रियावाचकत्वं
वि ५ ।तत्तदर्थभागश्चेति। तस्यतस्येतिकृतद्विर्वचनेनषष्ठीसमासेससोर्थविभागइतिकर्मधारयेणविभक्तिलुकिद्वंद्वंसाधु
।एतेनान्यत्रप्रादुर्भावादित्यपादानेपंचमीतिसूत्रस्यभाष्यप्रयोगोपिव्याख्यातः। सुबंतत्वमपिद्विः प्रयोगप
क्षइवस्यानेद्विर्वचनपक्षेपिवाच्याघान्यप्रातिपदिकप्रकृतित्वबुध्यासंस्पशाद्येप्रत्ययत्वबुध्यासूपपादं। सवेइति। धात्वपस अंतोपः स्वशब्दः तस्मिन्निर्मर्थः=५
वर्णे ४ गविभागो वृत्तिघेकार्थीभावश्चेतिभावः। स्फोटएवेति। पदरूपोवाक्यरूपोवेत्यर्थः। लोकानांतत्रैवशक्तिग्रह
णाबोधादितिभावः। अतएवतस्यपरमार्थत्वंलोकेबोधजनकत्वात्। शास्त्रेप्रकृतिप्रत्ययविभागस्तुपादनवि ने २
शिष्टपदस्येवतत्तदर्थबोधनद्वाराविशिष्टपदेविशिष्टार्थैकतमेवबोध्यते॥ उपलालनाद्यस्यसंभवन्तीति शे रा० ०
षः। ननुवास्तवाइतिभावः। तदाह॥ असत्येइति। आरोपितइत्यर्थः। लोकानांतत्रकृबूबोधानुपयोगित्वात्तत्र

सं०

त्वा। सत्यं विधिशेषमाक्ता बोधकं पदादीत्यर्थ४। स्मृरिति। अधिकृतगेत्रधरी हेस्मादो।। अर्थवत्त्वादिति।। आरोपितार्थत्वत्वा
दित्यर्थ४। शास्त्रकृता। भाष्यकृतादि४। संमतेति। तद्धिताद्धित्वयेइति शेष४। औत्सर्गिकप्रवृत्तौ हेतुमाह। इष्टस्येति
पीति। च४ पंचम्यर्थे हेतुत्वानुवादक४। कथंचिदिति। अनेन नतद्रूनावयकत्वमेवेति ध्वनयति। ननूत्तरत्र चरिता
स्या४ र्थस्य कथं ज्ञापकत्वमत आह। उत्तरार्थेऽपीति। इकोचीति सूत्रे ग्रहणा स्य उत्तरार्थत्वमुक्ता भाष्ये उक्तं। इह किंचि
त्रयोइति नलुमतेति निषेधानित्यत्वज्ञापनद्वारा त्रयोइस्य गुणा॰ फलमिति तदर्थ४। ङ्यसतीति। लघुनाम्ने
नैवानित्यत्वज्ञापनमाश्रित्यन्यायानुसरणेन नयो॰ प्रत्याख्यानसंभवइति भाव४। नलोपइति। सुबुत्पत्तिसुनो
क्ता। भूवादयइत्यस्य लविधौ तिबादिविधौ चोपस्थितेर्निरवकाशतयाऽपवादेस्तिबादिभिर्बाधात्॰ कार्यकालप
क्षइति। नचयथोद्देशेऽपि प्रत्ययान्तत्वस्याभावितेनाकृतव्यूहपरिभाषयाफलाभावेनैसंज्ञापात्रप्रवृत्तिरिति वाच्यं। य४
अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वात्॰ असत्वाच्च॰ भविष्यति किंचित्फलनिज्यसिसंधिमात्रैत पक्षे संज्ञाया४ २३
प्रवृत्ते४ प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेकेयटेनोक्तत्वाच्च॰ यथोद्देशपक्षेणापये दासेलक्ष्यसिद्धे४ पूर्वकासमाधानि
त्वनिर्देशनहि व्यवस्थितयो४ अन्यतरपक्षेणलक्ष्येसिद्धे पक्षान्तरेणाशंकाऽपिनित्यर्थस्यप्रगृह्यसंज्ञामक

पद्धयो:१ पु१ ल३

रतो भाष्ये ध्वनितत्वादिति कश्चित्० कथमन्यथेति० नच राजेत्यादौ कृदन्तत्वात्प्रवृत्तिः। तत्राप्यप्रत्ययस्य संबंधात्० अत
एव ह्यक्षीदित्यादौ पराद्विभक्तिज्ञापनेन न सुपो लुक्० नच लुग्लोपविषयकमेव ज्ञापकं। असति बाधके प्रमाणानां
सामान्ये पक्षपात इत्यर्थस्यापि ज्ञापनात्। अन्यथा सूत्रे चापि स्थितेति संबुद्धिमात्रविषयत्वात्स्यादिति राजपुरुषासिद्धिः
ः। स्थाचेयं रीतिः सार्वधातुकमपिदित्यत्र भाष्ये० स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये० अत्र सुप्तिङोरिति० न योः
प्रातिपदिकत्वेन तत्सामर्थ्यादौत्सर्गिकैकवचनेन लुक्प्रवृत्त्यापत्तिः। विभक्त्यर्थस्य लिंगं प्रतिस्वरूपायोग्यत्वेन न
नपुंसकेऽश्रयो विभक्तिलुक्। तत्सत्वे तु पदादित्वेन षत्वनिषेधापत्तिर्दोष इति भावः। तत्रैवेति० तत्राप्यौत्सर्गिकै
कवचनापत्तिः। सुपो धात्विति लुगापत्तिश्चेत्यपि चरन्नित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति भावः। स्यादेवेति० पूर्वं विभक्त्यु
त्पत्तये ज्ञानस्यातिदेशेन विभक्त्यन्ते बुद्धिरिति भावः। यथोद्देशे पीति० अपिना कार्यकालपक्षेपि० नहि तत्प
क्षे उपदेशे तैवैकवाक्यता नातिदेशेनेत्यत्र मानमस्तीति० अतिदेशेकवाक्यता याहृत्वप्राप्तेः सुवचत्वात्० प्रा
तिपदिकग्रहणं वेति० नपुंसकवृत्तित्वस्य प्रातिपदिकधर्मत्वान्नपुंसके वर्तमानस्य स्यार्थे नैव प्रातिपदिक
त्वाभिसिद्धे तस्य व्यर्थत्वादिति भावः। उक्तेर्थे। विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्वाभावे० सामान्यापेक्षमिति० अन्यथा

अधातुरित्यनेन ...
स्या ६
उत्पन्नाश्रय ... नादिप्रदिति नास्ति ...
रामः०
द्वित्ते १

संख्या कर्माघ्योगात्वाघुसप्तिरपि न· औत्सर्गिकमेकवचनमपि न· अप्रकं विनातदनुपपत्तेः २

न२ वे२ प्रधान२

ह्रस्वस्यैवं स्यात्स्वाद्युत्पत्तिस्तु स्यादेवेति भावः ॥ यद्यपीदं प्रातिपदिकग्रहणं सत्त्वप्रातिपदिकग्रहणार्थं० तेन नात्र ह्र

र्थे२ स्वः ॥ मूलोक्तं ज्ञापितेनचारितार्थ्ये द्वृर्नि रूपं च० सुपो धात्विति लुगपि न० धातुसाहचर्येण सुप्तिङि न रसमभिव्याहृतस्ये

वतेन लुग्विधानात्० एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासेन कार्यमिति सूत्रशेषे ध्वनितं । पचेरन्नस्त्रीस्मिन्नित्यादौ नकारोच्चार भाष्ये३

ए४ णसामर्थ्येन ननलोपस्तथापि तावत्क्विप्त्वकल्पनापेक्षया लाघवात्प्रत्ययान्तपर्युदास एवोचित इति भावः ॥ सामान्यापेक्षया तेन३४

स्त५ अत्र यान्तादिति० यस्माद्विहितं तदादित्वस्याग्रास्त्रीयत्वेन व्यपदेशिवल्लभ्यत्वादिति भावः ॥ निषेधादिति० यद्य द्वा५

पि व्यपदेशिवद्भावेनैकाक्षरादेरिवास्याव्यशास्त्रीयस्यातिदेशेनसंभवः । अत एव भवतीत्यादौ भवेत्त० शम्नि ऽत्र म६

इत्यादौ सं५ रूपिताद्रू. त्वसिद्धिः ॥ व्यतिसेहृत्यस्य पहत्वसिद्धिश्च । इत्यादौ कार्यकाल पक्षेन द्वित्तान्तत्वनिबंधनप्रातिपदि

कत्वसिद्धिश्च० युवापत्येतत्र हृस्वान्तत्वनिबंधनक कुसिद्धिश्च तथापि त्रसहाय एव व्यपदेशिवत्वेन तु ससहाये० ते ब्रह्म४

नेतरावयवेत दप्रवृत्तिः ॥ स एषा चेयं रीतिरादेच उपदेशेइत्यत्र के व्यपदे० [illegible] त्र एतेव समासन्नयनेनाका व्यपदेशिवद्भावेन२

रस्यनादित्वं । हरिद्रा धातोरिकारस्यतांतत्वं । तथा सति हृद्भूतत्वप्रयुक्तं हृवर्णानन्तप्रयुक्तो व्युप्रत्ययश्च स्यात्० तन्नोत्र

किंचिन्नवैषम्यं । लोके पिवहुपुत्रवत्वे नेकस्मिन्व्यषकनिष्ठादिव्यवहारः ॥ विजातीयकन्यासत्त्वे तु एकस्मिन्नपित

श्च२ वे२ दि२

दुत्ति॰ पि॰२

यो व्यवहारो भवत्येवेति बोध्यं। अत एव हरिरित्यादौ सो ४ पदत्वं नान्तिजो चत्वार एकार्थमाष्यं त्वेकस्मिन्नित्यस्यां पर्यो
लोचनया एकदेशयुक्तिरिति तात्पर्यम्॰ वस्तुतस्तु पर्युदासेनैवार्थवत्त्वे ऽर्थवद्ग्रहणात्तत्सूत्रे विभक्तीतरान
र्थ३ पेक्षयालोके ऽबोधजनकत्वमर्थवत्त्वं गृह्यते॰ एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वमिवेदमपि अलौकिके आ
रोपितमस्तीति दृक्ष्य अस्मद्वृत्तावस्थायां प्रातिपदिकत्वासृति स्तदा प्रत्ययस्य प्राप्तिरेवनेतिके वलप्रत्ययपर्युदासोऽव
र्थ ४। ध्वनितं चेदं प्रत्ययपर्युदासानुत्त्वाभाष्ये॰ सुप्तिङन्तमितिसूत्रस्थ भाष्यके य्यप्टयोरष्यत्रे वतात्पर्यमितिबोध्यं।
दन्यायार्थमिति॰ अन्यथाविभक्त्यन्तस्यो दात्तत्वं स्यात्॰ प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वविभक्तिलुकि ट्कारस्योदात्तत्वे पु
कारा५ नेऽजसि टकारो दात्तत्वसिद्धिरिति भाव ४। कृदन्तत्वे नेति॰ न च समासविकल्पविधानं वैयर्थ्यं। समासे एकस्व
र अवरां समासाभावे प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वोत्तरपदयो ४ भिन्नस्वर अवरामिति विशेषात्॰ दधिउपदं शामित्यादौ
पक्षे प्रकृतिभाव प्रवृत्तेरपि फलस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च॰ न त्साम र्थ्यादिति॰ अन्यथा संज्ञाविधित्वान्तस्यात्॰ न प्रत्ययमा
त्रे रोति॰ प्रकृतेरपेक्षणादिति भाव ४। अधातुरितीति॰ कर्तरि रूपार्थे स्यभानेपि क्रियावाचकत्वाक्षत्या धातुत्वाक्ष रान॰
तेरितिभाव ४। स्त्रीप्रत्यये इति॰ अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेदुत्यर्थे ४। तस्यायेन केनापि रूपेण ग्रहणोन्त्रिषिध इत्य

स्यादि॰२

भिमानः॥ शंकितु॥ राजकुमारीति॰ नन्वत्र प्रातिपदिकत्वस्य न फलं लिंगविशिष्टपरिभाषयैव तत्कार्यसिद्धेरिति चेन्न
॰ प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिंगप्रत्ययरहिते दृष्टानां तद्विशिष्टेऽनयातिदेशेन तत्साध्यत्वात्प्रवृत्तेः॥ न हि ड्यी
प्रहिते राजकुमारीत्यादौ तद्दृष्टि। ग्रावन्‌ग्रहणं वन्यार्थमिति वक्ष्यते॰ शंकितमिमानानुसारेणोपोद्वलयति॰ अंतरंग
स्यापीति॰ यदि तु तत्र स्वनिषेधस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाशेषत्वं॰ एवं च यथाऽसा प्रत्ययग्रहणे एवं न तु प्रत्यया प्रत्यय
ग्रहणेऽपीति उगितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं॰ तथायं निषेधोऽपि स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे न तु स्त्रीप्रत्यया स्त्रीप्रत्ययग्रहणे
इत्युच्यते तदा न दोषः॥ समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावा[illegible]दिति दिक्॰ अर्थवत्समास इति॰ अस्यापि पूर्वाख्यातस्य विषय
ये॥ धर्मिग्राहकेति॰ प्रातिपदिकसंज्ञाधर्मस्तद्धर्मी अर्थवत्समासः। [illegible] ग्राहकं मानं स्वशास्त्रविधायकमर्थवत्
यापरस्परमसंबंधेनैकार्थीभावाभावात्समासादर्शनेऽपि लाभ॥ स्यात्॰ अस्यापि शापकं इति॰ तत्प्रकृतिके सुबन्ते इत्यर्थः॥ सु
पीत्यधिकारात्॰ उपपदमिति महासंज्ञाकरणात्॰ तदेन दर्शाह॰ प[illegible] दं चेत्यादि॰ शशशृंगादिपदानां बोधकत्वेनास्मि प ३
नश्शक्तिरिति न तदर्थेऽपि समासग्रहणमिति बोध्यं॰ यत्तु संघातग्रहणमित्यादि॰ अर्थवतीति शेषः॥ सजातीयापे
क्षो नित्या[illegible] दौ न दोषः॥ तन्मन्तवानित्या दावितिः। तत्र पूर्वभाग[illegible] स्य पदत्वादिति भावः॥ ननु तद्धितग्रहणं सामान
नियमस्योचितत्वादिति बोध्यं॰ प्रत्ययो नेत्सस्य पूर्वभागस्य कृति प्रत्यये[illegible] नेत्सर्गः [illegible] ते न स्यात् इत्याप

र्थे न चाह॰ तद्धितेति॰ तत्र पूर्वभागस्य मत्वात्पूर्वो भागः पदमिति तत्र च पदशब्देन पदसंज्ञकग्रहणमिति भाव ४। न न्वत्र
पक्षिगविस्यमाहेत्यादौ दोष ४। गोङ्त्यादीनां सुबन्तत्वाभावेन पदत्वाभावात्॰ हृ परावसुरित्यादि समासे पूर्वभागस्य भत्वेन नत
स्मान्ताद्येन पूर्वो भागः पदमित्यर्थलाभासंभवश्चेत्यत आह॰ पदैति॰ प्रकृत सूत्रे भाष्ये तु त्र्यर्थवत्समुदायानां समास
ग्रहणं नियमार्थमित्युक्तं॰ तत्र तत्रेण षष्ठीतत्पुरुष ४ कर्मधारयश्च॰ तत्र षष्ठीसमासे त्र्यर्थेव दित्यस्य सान्तत्वेण
पि प्रयोगाही र्थे वदित्यर्थे ४। गविस्यमाहेत्यादा वलुकरणस्यानिति पदस्यापि प्रयोगसत्वेन तत्व मस्येवा प्रकृ
उ८ तिप्रत्ययसमुदायसंनद्धावृत्ति ४ प्रत्ययस्य स्वार्थे योगप्रयोगाही र्थेवत्वाभावात्स्वरूप सूत्रे भाष्ये सुबंतानामित्यन्ने ने
दमेवोपलक्ष्यत इति स्य एमेव केयटेनोक्तमितिबोध्यं। पुरु षावित्यादेरिति॰ न सूर्वभागस्य उत्तरपदत्वे चेति निषेधेना
प्रत्यय० पदत्वात्परस्यात त्प्रकृति कत्वाभावादिति भाव॰। वाक्यस्येति॰ क्वा दन्तत्वादिति भाव ४। तदाह॰ क्वादिति॰ न चास मुझो क
रणत्वेनोपदर्शं प्राप्ति नकारकत्वं॰ मूलकस्योपदंशेनाप्यन्वयो विभक्तिस्तु प्रधानानुरोधिकरणत्व[redacted] कृता
न्तृतीये वेतितं प्रत्यविकारकत्वमित्याशयात्॰ परत्वाद्बाधादिति॰ नियमस्यार्थेनो निषेधे पिनात्पर्येणार्थवत्सू
त्रापवादस्यास्य परत्वेन क्तदन्तत्व प्रयुक्तस्यापि निषेधे तात्पर्यादिति भाव ४। निषेधानां बलवत्वान्वेत्यपि बोध्यं॰ निष्फल राम०

कर्मत्वे ३

३६

त्वादिति॰ स्पष्टं चेदं पुंयोगादाख्यायामिति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः४ नचैवं समास इति ॰नापि वाक्ये इति वोध्यं॰ एकार्थीभावेऽई
ति॰ एकोपस्थितिनियामिकासमुदायशक्तिरेवैकार्थीभावे भाव४। एवं समासे वृत्ति४ सिद्धा॰ वाक्ये पि शक्ति रस्ति॰
विशेषणाविशेष्यभावांशेतच्छक्तेरर्थवत्सूत्रभाष्याद्यावुक्तत्वात्॰ लक्षणेति॰ वृत्तौ वाक्ये चेत्यर्थः४। आसिद्धेरिति॰
समासइवतद्विते पि शक्ति लक्षणयोरभावादितिभाव४। पचतकीत्याद्यावितिः॰ नच पूर्वोक्तिलोतरवत्रित्वाभ्यामेव व४
वैशिष्ट्यं निर्देशनीयं॰ विनिगमनाविरहेणमध्यवर्तित्वस्यापि ग्रहणापत्तेरित्याशयात्॰ किंच बहुपटवस्तिपंती
म्हाण६ ति वाक्यस्यापि संज्ञापत्तिः४ एवं॰ समासे स्वनियमार्थत्वाभावे॰ नचात्रायेव त्वोह्वारणं॰ न्यायनयेउत्तरसूत्रेतद भाव६
नीति५ संबंधात्॰ तृतीयाप्रभृतीनु[redacted]स्वरे विशेषार्थम्॰ अभेदविवक्षायामिति॰ साहश्यप्रमृत्याभेद विवक्षायामित्य
र्थः४। अनुकरणं चसादृश्येपनानुकार्यमुपस्थापयतिज्ञ योपस्थितस्स मणाद्भेऽत्वयमतियोगित्सुत्पत्तिवैचित्र्यात्॰ तं
॰ एवं चवृत्यर्थबोधकत्वरूपार्थवत्वाभावइतिभाव४। अत एव भूसत्तायामित्यादिनिर्देशाः४ संगच्छन्ते॰ तदाह॰
भ्वइति॰ अ परं न प्रयुंजीतेत्यस्यापरिनिष्ठितमित्यर्थः४। अस्य चास्मादेव लिंगादपरि निष्ठितत्वे॰ भेदविव
क्षायामिति॰ अर्थवत्त्वे विवृत्तिविषय एवेतत्पक्षे इति भाव४। अयं पक्षो मतोऽत्र ४ सूत्रे भाष्ये॰ अनयो श्वल

सं१

ङ्याप्नुरोधाद्भवस्येति दिक् ॥ ग्रामणीत्यर्थे इति ॥ प्रातिपदिकतद्ग्रहणे प्रथमो यो लिंगप्रत्ययप्रकृत्यर्थविशिष्टे ऽतिदेशादि
तिभाव ॥ समर्थं चेदं बहुव्रीहेरूपसङ्ख्यानभाष्ये ॥ इयं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे चं तद्धुनयन्ना
उत्तरपदेष्विति॰२ ह ॥ अयस्कुंभीति ॥ किंचेत्यादि [illegible] ॥ अत्र च अन्तमुत्तरपदमिति भाव ॥ टिलोप इति ॥ इदमुपलक्षणं पुंवत्वस्यापि
च अत्र सामान्यग्रहणेऽपि प्रवृत्तिरेवानया परिभाषया ङ्यां ग्रहणाभावे यथेष्टं शंकितं भाष्ये ॥ न च दृषामालादृषगौरी सू॰
ति समुदायस्यानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन दृष्टादिनियमाभावात् ङ्याबंतत्वेन न तत ॥ सुबुत्पत्त्यर्थं तदस्तु ॥ लिङ्गविशिष्ट
परिभाषया तु नात्र सिद्धिः ॥ ङ्याबंते हि न स दृषमालइत्यादे ॥ समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन न तदतिदेशाप्रवृ
त्तेः ॥ एवं च अत्र दृषमालादेवदन्तत्वाद्यपेक्षा न स्यात् नरतापत्तिरिति वाच्यम् ॥ एतद्ग्रहणप्रमाणे नप्रातिपदिकसाहच
र्येणाच एषु ग्रंथाष्याप्रक्रिये तत्यन्ता नवयवकङ्याबन्तस्येव ग्रहणो नादौ प्रातः ॥ प्रत्येकमपि पदत्वसत्वे नै
कान्तरत्वाभावाच्च ॥ उत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वात् ॥ नियमार्थत्वन्तु न ॥ सू॰ ङ॰ तेदोषापत्ते ॥ कुत्साद्यर्थेक
स्वार्थिकानां कुत्सित इति सूत्रस्य भाष्योक्तरीत्या ङ्याबन्ताद्युत्पत्ते ॥ सिद्धत्वादत्यं त स्वार्थिके फलमाह ॥ न याही राम॰
त्यादिना ॥ स्वार्थिकत्वेनात्यन्तस्वार्थिकत्वेनपरस्येत्यर्थः ॥ एवं च लोहिनी लिङ्गबाधनं चेति न वक्तव्यमिति

अं१

मावः। विकल्पः स्तिष्ठतीति० अन्यथा येशब्दाः कृतिसमुदायोऽन्तरङ्गापेक्षालिंगबोधनसंभवादेकाजुद्धिर्वचनन्यायेन
समुदायादेवटापि कृतः पूर्वटाबभावे आतः स्यानिकत्वाभावाद्विकल्पासिद्धिरिति भावः। ड्री प्रसंगादिति० अ
न्य पदार्थस्य स्त्रीत्वादिति भावः अकृत एवेति० इदं गोस्त्रियोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं० समासान्ता इत्यत्रात्र तदर्थो
ऽऽ४ नौ ऽभ्युपमिति हि तत्र भाष्यं० अलौकिके प्रक्रियावाक्य एवेयमस्य प्रवर्त्तते इत्यनेनान्वयः। क प्रवर्त्तते ०तत्राह०उत्त
ये ५ रपदस्येति० अनंतर मिति शेषः। अवयवीभूतस्य प्रक्रियावाक्यस्येत्यादि: एतत्सर्वं स्वरूपकथनं-अवयवत्वेप्र
माणमाह० समासान्ता इति० तत्कुतो व्याख्यातादिति भावः। समासस्यैवायमंतावयववद् सान्त इति सूत्रे भाष्ये स्प
र्थवाक्य ५ ष्टं० इत्येके इति० अत्रारुचिबीजं तु समासोऽस्मान्त इति गोस्त्रियोरिति सूत्रस्य भाष्यस्य वाच्यार्थे विरोधः। नहि सु
ब्रहितं समासार्थे किन्तु तद्विशिष्ट मेव० किंच० ततः पूर्वं कपि तत्र समाससंज्ञायां सुब्लुकि टापि बहुव्रीहि
केत्यादावापः स्प० परत्वादित्यात्वानापत्तिः। तत्र हि विभक्त्यन्तेऽत्यपदार्थबोधकत्वारोपेणास्त्रीत्वबोधकत्वं तद् स्य ३
न्तेऽसत्वात्सुब्लुकः पूर्वं कबन्ताद्दाविति व कुमशक्यमिति० परस्मादिति पक्षेत्विति० नचाविशिष्टस्य सुबन्तत्वा
भावेन सुबन्तान्तद्धित इति सिद्धान्तविरोधः। तेषामतिरिक्तार्थाभावे परिपूर्णपदमिति न्याय विषयतया तस्य

ने

=स्वार्थे परिपूर्णं पदं अर्थान्तरे अन्वेतीति न्यायः--१

सिद्धान्तस्य समासान्तविधेयेऽभावात् तं च समासान्तेषु ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यस्मात् संवध्य वर्तत्वस्यामवस्थायां वाक्यस्य प्राति
पदिकत्वाभावादिति भावः। तद्धितान्तत्वादिति० प्रातिपदिकत्वेनेति शेषः। पुनः सुपि चर्करीतं इति० प्रत्ययलक्षणेन सुब
नक्ष हसेन ३ न्तत्वात् मा ससं ज्ञाकपस्तद्वाक्यावयवत्वे नैतदन्तस्य ग्रहणं० सुपि चकृते इति पाठः प्रामादिकः। तदुत्पत्तिविषयेन्तं क्याचित्कः २
समाससंज्ञाया अप्रवृत्तेर्मानाभावात्० न च सुबन्तत्वाभावः। अन्तेन सुपा समुदायस्य सुबन्तत्वेपि उत्तरपदमात्रस्य
न्तत्वाभावात्० पूर्वपदस्य सुबन्तताया प्रत्ययलक्षणेनैवोपपाद्यत्वात्० एकत्व पूर्वत्वकरणे फलाभावः। बहिर्भूत
संख्याकारकसापेक्षसुपस्तस्याम वस्थायां तदन्तभिन्नत्वादप्रवृत्तेश्च० वस्तुतस्तु तद्धितान्तत्वनिमित्तप्रातिपदि
कसंज्ञासमकालमेव विरोधाभावेन तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञेति बोध्यं० योगयथासंभवमेव शास्त्राणां क्रमप्रवृ
त्त्यंगीकारात् इति दिक्० यत्वाहुरिति० ङीग्रहणं तु लोहिनीकेत्यर्थमिति तद्भावः। अन्वेनेति० आर्थिकेत्यसा
धनेनेत्यर्थः। सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तौ प्रागेव ङ्याप्प्रवृत्तौ वीजमाह० स्वार्थो हीति० स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारके
त्यर्थः। स्वार्थप्रवृत्तिनिमित्तं विशिष्टबुद्धौ विशेषणानां ज्ञानस्य कारणत्वात् पूर्वं जात्यादिज्ञानं ततो धर्मित्वेन प्रधान रामः०
त्वाल्लिङ्गादिभिरप्याकांक्षितत्वात् तदाश्रयज्ञानं ततः स्वमात्रापेक्षत्वाल्लिङ्गस्य ज्ञानं ततो विजातीयक्रियापेक्षकार

तू१ तं२ हि१

कापेक्षयासजातीयपदार्थापेक्षसंख्यापाः प्रथममनुपस्थित्यात्तं ज्ञानंतत ९ कारकरूपविभक्त्यर्थाकांक्षातन्निवृत्तौबहि
र्भूतकुत्सादियोगइतिकुत्सितइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं० एवंचज्ञानक्रमानुरोधेनैवतत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरौचित्येन
क्रमिकत्वंस्पष्टमेव० यद्यपिलोकानांबोधेनक्रमेरातथापिशास्त्रप्रक्रियायांशास्त्रैककल्पितोयंक्रम४। अयंवत्तु रूतद२
हे शेनप्रातिपदिकत्वविधानात्प्रातिपदिकोद्देशेनलिंगादौङीबादिविधानादित्यादिबोध्यं० अतएवघकालतनुने
षितिचरितार्थं० स्पष्टंचेदंअचः९ परस्मिन्नित्यत्रभाष्यकैयटयो४॥ एवंचैतन्न्यायसिद्धार्थानुवादएवद्व्यचइह
रां० अत्यन्तस्वार्थिकानारम्पतत्सानिवृत्तेरुक्तन्यायविषयाभावात्समासान्तेषुनदोष४। अत्यन्तस्वार्थिकेकनिर
स्वार्थिकेस्तेवंयद्यभिधानमस्तितोहिनिकेत्पेनत्सिद्धार्थेचलोहितान्लिङ्बाधनेकार्यमेवेतिभाव४॥स्पष्टंचेदंर वेतिप
स्त्रशेषभाष्येइत्यन्यत्रविस्तर४। पंचम्पाइत्यनुवृत्तेरिति० तृतीयाव्यावृत्त्यर्थइतिभाव४। टाङसीति० तत्रेकारानु दि४
च्चारणेइष्टस्यथासंख्यस्यानापत्तिरितिभाव ४। ङित्वमिति० ततश्चटिलोप४स्यादितिभाव४। विशेषणात्थेइ
ति० तत्फल[illegible]न्नुस्तुपांस्तुलुगितिसूत्रेणाकारादेशोइनादेशाभाव४। घेर्ङितीति० नचघे४ सुपिगुराईवास्तु त्से१
जसिचेतिनियमान्नुनाङितिप्रवृत्तिरितिवाच्यं० पतेंद्रस्यर्थेजसिचेत्यस्यावश्यकत्वात्० तान्येकेति० तत्रानु

राक्षोपीसर्थः तथा चोभयोर्द्विरंगयोः परत्वाद्वृद्धिं तदाह ... = १

शब्दरत्नलघु

कैरः

काद्वितीयानेनमंगलाम्

हृत्त्तानीत्यस्मल्लब्ध व्याकरणान्तरोक्तप्रथमादिसंज्ञानीत्यर्थः। वीप्सायां द्विर्वचन इति शंमकारे मंगलादिरू
पार्थोपेक्षणेन च बहिरङ्ग॰ तयाद्विर्वचने कृते शसि ति भावः॥ यद्यपि कश्चिदुक्तार्थानामपि प्रयोगो भवति खंडनस्तु ... समापि
तथापि यत्र तद्विते नानुक्तावीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनं यथैकशो ददातीति भाष्योक्तस्वल्पार्थे कैकशः शब्दा ... पाति = २
द्वीप्सायां द्विर्वचनेन बहुत्वार्थो द्विति शसि ति कैयटोक्ताच प्रकृतेर्महदुक्तमशक्यं॰ नचैवं कंबिसंहस्रमेकं ... = ४
सर्वे ५ कपिलां एकैकशः सहस्रकृत्वो दत्वानयातिसहस्रदक्षिणां संपन्ना इत्यत्र ३७ भाष्ये एकैकश इति
प्रयोगासंगतिरिति वाच्यं एकेति प्रधानार्थकसंबोधन सत्त्वेनैकश इत्यस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेनादोषात्॰ ए ... सर्थः = ५
तद्भाष्यप्रामाण्येन स्वार्थिकद्विर्वचनकल्पनापेक्षयामहदुक्तसैवन्याय्यत्वात्॰ किंच नायं भाष्यप्रयोगः किं
तु गोरप्युत्तरासंख्यापूर्वीसंख्यां बाधत इत्यत्र श्लोकोतो वास्मान्नो वॉच्य व्यवहारो हृष्यान्तवेनोक्तो भगवतेति तत्र छू पं ६
दसत्त्वान्न दोषः। एकैकशः अपि तत्संयुक्तानित्यादिवद्विति टिकू॰ रमन्तेस्मिन्निति॰ योगिन इति शेषः।
इति भाव इति॰ एतावता बहुन्व्हापवादः एकशेष इति व्यवहार इति भावः। एतेनैकशेषारंभफलमपि राम॰
[redacted] निरूपितं॰ हृन्हूनि हृत्ति रूपं॰ उत्तरसूत्रे ति॰ वृद्धो यूनेतीत्यर्थः। तत्रानुकर्षणादिति॰

अनुपस्थात्कर्षेणादाकर्षेणादित्यर्थः ॥ क्वचिदपकर्षेणादित्येव पाठः ॥ नैकशेष इति ॥ मातामहावपीत्यर्थः ॥ मातानि
स्त्रीपुंसयोस्तामातानि [redacted] त्यनुप्रयोगस्य समत्वात् । एते नानुप्रयोगविरोधादत्र नैकशेष इत्युपास्तम् ॥ पुमान्स्त्रियेत्ये
कशेषोपि नात्र वाप्येकविभक्तौ सरूपाणामेवेत्यनुवृत्तेः ॥ अत एव प्रातिपदिकैकशेषमात्रमात्रा ॥ प्रतिषेधो वक्तव्य इति
वार्त्तिककृतोक्तं । ननु वार्त्तिके प्रातिपदिकैकशेष इत्युक्तम् ॥ विभक्त्यन्तानामेकशेषे विजननीमातृधात्व [redacted] मा
र्थ५ त्रके मातृभ्यान्तेहि मातृभ्यां चेत्यत्र प्रतिषेधश्चावश्यकः ॥ न च तत्पक्षे इष्टापत्तिः ॥ किमुच्यते प्रातिपदिकानामेक
शेष इति न पुनर्येऽस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ तस्यापि ह्येतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि स
च५ रूपाणि मातृभ्यो मातृभ्यां चेति ॥ अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेणेति भाष्योक्तेरिति वा वै५
च्यम् ॥ सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेनैकलक्ष्यस्य साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्यात् ॥ अत एवाथमतमेतदिति प्रतीकमु
पादायाभ्युपगमवादे नैतदुच्यत इति कैय्यटादिभिर्व्याख्यातमिति चेन्न ॥ इदं शाविरुद्धमभ्युपेत्यैव वार्त्तिकेनतदु
[redacted] क्तेः ॥ अत एव तदनन्तरमेवं चकत्वाचोद्यत इत्युक्तं भाष्ये ऽस्य प्रातिपदि [redacted] कानामेकशेष इत्यादीति शेष
॥ अनेन चास्य पूर्वपक्षवार्त्तिकत्वं स्फुटमेवो मातृग्रहणं विरूपाणामुपलक्षणं ॥ अयं च पूर्वपक्षः ।

कं॰ तंत्र॰ विसर्को॰

ति पदिकेकशेषस्य एकविभक्ताविति पदाभाव एवउपपत्तिं मत्वा कृत ४ तदभावे हि यानि सरूपाणि तेषामेकशेष स्यादित्यर्थ ए
प्रा२ वैं नेति प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य हरिणा हरित प्रकृतिक हरिणी शब्दादौ तद्धिते वैरूप्येणासंभवात् । प्रयो
स्व३ गसामानाधिकरण्ये नैव सारूप्यं ग्राह्यतया तस्मात्त्रापि सत्वात्प्राप्नस्यैनिषेध ४। अतएवाग्रे विभक्तौ ४ सारूप्येउ
त्ये४ पलक्षणं मा श्रित्य तत्पक्षस्थापनेन तत्तत्खण्डनं कृतमिति एवकारापकर्षो भाष्ये ध्वनित ४। तं विनातावत्साविणा
तत्खण्डनायोगात् ० एतेनैकविभक्ताविति त्यावृत्त्यैकविभक्तौ विवक्षितायामेकशेष इत्यर्थे यस्यां विभक्तौ ए सरूपाणामेकविभ
कशेषस्तस्यां विभक्तौ सरूपाणामित्यर्थस्य प्रत्यासत्त्यालाभेन भ्यामादावेकशेषो नेत्ज्ञसाराविति वार्त्तिक क्तौ ५
व्यर्थमितितदाशयइत्यपास्तं ० वार्त्तिकमते भ्यामादावपितदभाव सम्प्राप्नत्वाच्चेतिदिक् ० एतच्चेति ०ए
कशेषविधायकं चेत्यर्थ ४। ध्वनितं चेदं एयथक्ते वैयर्थ्यं विभक्तिपराणामेकशेष इति पक्षे विभक्त्यन्तानामे
हृद्र२ कशेष इति पक्षे चैंप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यांशं क्या नवकाश एकशेषो ह्रुन्हुं बाधत इति ग्रंथेन भाष्ये ० इतरे
तरेति ० एकवच्चासान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषपदानां समाहारे ऽवृत्ति बोधनादिति भाव ४। इतरान्वय राम०
चा१ इति ० एकरूपेणैकरूपावच्छिन्नेइत रैन्वय इत्यर्थ ४। इदितइति ० अत्र ह्यभेदेन परस्परान्वयाद्भेद

विषय२

ऐकरूप्येऐवेति॰पुंष्यवंतपदद्वेस्यर्थः॰ ॰एकयोत्या पुष्पवंतौदिवाकरनिशाकरौविस्मरः॰

घटितसाहित्यानिमित्तैन्नै [redacted] कशेषाप्रवृत्तिरितिभाव४॥ द्वन्द्वे प्रसक्ते इति॰ विभक्त्युत्पत्तेः सत्यांतत्प्रसक्तिर्वोध्या॰ ए
कवद्भावापत्तेरिति॰ एवंचेतरेतरयोगविषयाभावे नैकशेषानापत्तिरितिभाव४॥ इत्यनयोरिति॰ जस४
शीत्यत्रचेतिवक्तव्ये विभाषानसीतितु उद्भूतावयवभेदविवक्षायाबहुवचनेएकशेषद्वन्द्वयोरभावानत्र
विकल्पवारणायोत्तरार्थेचेतिभाव४॥ सजातीयेति॰ स्वातंत्र्येप्रयोगार्हत्वेनसाजात्येपि नदोष४॥ एतत्पूर्वे
भाग स्वविभक्त्युत्पत्तिमनपेक्ष्यस्वात [redacted] रप्रयोगानर्हत्वात्॰ अनुग्रहसंभवादिति॰ अतएवनप्रत्येकंत
इत्यपि४॥ बाधादिति॰ अन्यथाद्वन्द्वोच्छेदे [redacted] नलोपाद्यसिद्धिश्चेतिभाव४॥ यानिसरूपाण्येवेति॰तेषा
मेकविंक्तौपरत एव [redacted] कशेषइतिशेष४॥ मानाभावादिति॰ भाष्येनुक्तत्वादितिभाव४॥ किंचात्रत्रैप्रत्यास
त्तिन्यायेनयस्याविभक्तावेकशेषस्तस्यांविभक्तौसरूपाण्येव [redacted] तेषामित्यर्थो वन्याभ्यामादावेकशेषाप
त्ति४॥ प्रातिपदिकैकशेषेमातृमातरौः प्रतिषेधोव [redacted] कव्यइतिवार्त्तिकेनभ्यामादावपितद्भावस्येष्टत्वानुमाना
त्॰ फलमिति॰ समुदायादेकविभक्तेरभावाद्विभक्तेर्लुकालुप्तत्वाच्चेतिभाव४॥ सहविवक्षायामिति॰ सा
चसमुदायैनिरूपितैकाकारकाचेश॰ एवभवतीतिभाव४॥ गौणमुख्यकमेरणोरिति॰ उभयोरपिकमेत्वे

स्येकार्थं

लघुशब्दरत्न॰

२

नत च समुदायादेकविभक्तेः कर्त्तुं शक्यत्वेन विभक्तिपदेन व्यावृत्त्य संभवेन सहविवक्षायामित्यावश्यकमितिभा
वः ॥ ननु तत्रापि लुकि विभक्तिपरत्वाभाव इत्यरुचेराह ॰ देवदेव इति ॰ असहविवक्षायामप्येकशेषेण तद्रूपा
दिविषये ऽपि तदापत्तिरिति भावः ॥ तत्रापि समुदायादेकविभक्तेः सत्वात् ॰ ननु तत्रैकं बोधकेकमिक्षाशर
क्षाशरणोमेक्ष सिद्धिरस्त्वीत्यत आह ॰ नयाहीत्यादि ॰ एकशेषारंभे एकशेषं विना तादृशस्य हानासंभव
इति भावः ॥ न च समर्थग्रहणेन परिनिष्ठितप्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तेः पूर्वमेकशेषपश्चात्तद्धित इति वा
च्यं ॰ प्रातिपदिकाधिकारेणाकिंतत्समर्थं कृतवर्णानुपूर्वीकमितिभाष्यात्प्रातिपदिकं वर्णमात्राश्रय[redacted]
संबंधिवर्णनिमित्तकार्येणपरिनिष्ठितत्व स्यैवाश्रयणात् ॰ अत एवाक्षिमानणीति संगच्छते ॰ अ
न्यथा प्रकृत्यंशे दीर्घश्रवणं स्यात् ॰ उभयत इति ॰ विभक्तौ परतो यतः ॰ प्रत्ययविधिस्तस्यैकशेष इत्यर्थात्त
दाश्रयणामितिभावः ॥ अचः ॰ परस्मिन्निति स्थानिवत्त्व न तु नं ॰ लोक सिद्धतत्रानुवादकत्वादस्य शास्त्रस्या
नुवादसामर्थ्यादेवद्वन्द्वनिवर्त्तकस्य शास्त्रीयविधित्वाभावात् ॥ अनया रीत्यांतवैवा प्रवृत्ति[redacted]रित्यनयत् ॥ यदि
तु एकदेशविकृतन्यायेन प्रागुद्दीव्यतोणीति सूत्रस्य भाष्यप्रामाणपातस्थानषष्ठ्या बोधितविकारस्यापि

अनेकार्थनो ... एकस्मान्नाद्विना ... ॰ ॰ ॰ संबंधिः

द्विप्रादेसर्गना ... न नेसनैनेतिभावः

राम॰

ग्रहणं। अत्र शास्त्रीय[redacted]स्य चतेनातिदेशस्तदामांतस्यतैन्यायेनतत्र कृतितयाश्रौद्र्यस्य च प्रत्ययत्वे ना
दोष ८। अतएव तस्य पदत्वसिद्धि ८। अतएव श्रायसावित्यत्रैकादेशे कृते नुम माशंक्याच ८ परस्मिन्निति स्या
निवत्वेन परिहृतं भाष्ये इत्युच्यते तर्हि वैरूप्यादेकशेषो न स्यात् ० विरूपाणामित्यनेन तत्साधने तु नैष्फलम्। यु
गपदधिकरणेति ० युगपदधिकरणानां द्रव्याणां वचनं ये ८ पदे स्तद्वावेइत्यर्थस्तदाह ० एकैकामित्यो अत्र लौ
किके इति ० नत्रैवहून्द्रादिग्रवृत्तिसत्वाग्रज्ञापितत्काल्यनादितिभाव ८। रामकृष्णावित्यादौ विरूपाणामपीत्येक शे
स्तु न ० द्वन्द्वविधानसामर्थ्येन तत्काकालिकस्यैवसमानार्थत्वस्य तत्रनिमित्तत्वात् ० एकत्रैकस्य विभक्त्यन्त
स्प५ स्यनिवृत्तावपरस्यतद्विधि एषु अवणामितिभाव ८। पक्षान्तरेपीति ० अयंभाव ८। अत्र लौकिके तत्काल्यनेपि प्रत्ये
तत्काल्यनादनंत
रमेवं ४
कं सत्वनुत्पत्त्यनंतरमेवं तत्काल्यकद्वन्द्वैकशेषयो ० प्रवृत्ते ८। एवं चांतरंगत्वादुत्पन्नैक वचनत्यागे " द्विवचना
घुत्पत्तौ मानाभावइति ० उपसंक्रमेणेति ० उपसंक्रमश्चतदालिंतस्यैवस्वार्थस्योपस्थितिः ८। साच विभक्त्य मिर
र्थसंबंधाघन्तर्भावेणेवेति तस्योक्तत्वात नापत्तौ न दुच्छेदइतिभाव ८। दु ८ खाचेति ० वृद्धव्यवहारस्य शब्दार्थ
निश्चयहेतुत्वं ० न च लक्षणैन्यग्रोधाभिधायित्वं वृद्धव्यवहारेदृश्यते ० न्यग्रोधशब्देन तत्त्वाभाव न लक्षणा

उत्तरपदार्थे२ स्प२

देव६२
६०४

वि० ज्ञक्षन्त्ययोर्धा विंत्यादौ वो धातुस्यनतनुभवाच्च० तदुपपादाच्चेति० न च द्विवचनाद्यनुपपत्तिस्तदुपपादिका।
समाससमोऽवृत्ताऽवयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिमत्त्वाद्धि वचनादिसिद्धौ तदनुपपत्तेस्तदुपपादकत्वाभावात्। अस
मुच्चयान्वाचययोः समासस्यासामर्थ्येनैव वारयिष्यमाणतया नतदापत्तिरेतदुपपादिका। न चान्यत्रोप
पादयितुमशक्यत्वे विरूपैकशेषे कस्य शेषइत्यत्र विनिगमकाभावात् सर्वेषां ■ त्वमावश्यकमूतयासत्ये वेर्षां स४
कशेषस्येव वैयर्थ्यापत्तेः। तस्मादेकशेषस्तानेन रूपशास्त्रत्ववासनावतां तच्छक्तिह्रानं ननु तत्तः भागपी
ति न दोषः। आकृत्यविनाभूतेति० नियमेनाकृतिसंबद्धेत्यर्थः। ब्राह्मणशब्देनेवेति पाठः। न हि तत्रै
तस्मान्तं ७ कशेषः। तावद्ब्राह्मणशब्दहानासंभवान्नूनं तत्रैणाययथा निर्वाहस्तथान्यत्रापीति भावः। न ब्राह्मण
मित्येकवचनं त्वाषेम्। तत्रैणासुवचत्वादिति० अयं भावः। भाष्ये यो वर्थो प्रतिपत्तव्यः थानत्रैथान् त्र पिप्रसर्थ्म स४
ति च यन्नदपि प्रत्यर्थमेवेत्युक्तं। एवं चैकेनानेनैकार्थबोधनमपि प्रत्यर्थमेवेति एकेनैव ब्राह्मणपदेना
नेकार्थबोधनं तत्रान्यथा विद्यमानैशक्तेरेकशेषसहस्रेणाप्युपपादयितुमशक्यतया बोधानुपपत्तिरे रामं०
या १ व स्यात्० तत्र चार्थितं त्रैरेकत्रैकशब्देनेकार्थानां सत्वात् शब्दस्य पर्यायपरिवृत्तिसहत्वापार्थितं च मेवेतत०

अ २ पा २ शा ब्र

स्वस्याइत्याहोतुनदस्सह तयाश्रावृत्तं त्वमेव० अन्यथा तं चानङ्गीकारे। क्षमाशावृत्तः क्षांतिमृम्यो वोचकठानानाथो
नुरोधेनेति० सूत्रमावश्यकं न त्वेति शेषः। न्यायप्राप्तत्वादिति० अनभिधानमाश्रित्य तु भाष्ये पक्षद्वये पि सूत्रं
प्रत्याख्यातमित्यत्यत्र० अनेक घटादिप्रवृत्तानां चार्थे वृत्तिरेव नानभिधानादिति द्वन्द्वप्राप्तिरेवेति तद्भाष्य
ः। आवश्यकमिति० अनभिधानात्तानेति शेषः। नानेनैकशेषो विधीयत इति० किंतु न्यायसिद्ध एवानू
द्यत इति तच्छेषस्तद्द्वन्द्वे० प्रयुक्तानामिति० अयं भावः। वृक्षादिप्रवृत्तावेकशेषशास्त्रप्रवृत्त्याभिन्न
विधद्वन्द्वरूपतावच्छेदकानाक्रांतत्वेन तावद्देव परिनिष्ठितं स्यात्तच्च लोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्या न५
नमिति न तत्सक्रियावाक्यवृक्षादिप्राप्तिरिति० संदर्भविरुद्धमिति० एकसेव प्रयोगो यथा स्यादिति सू
त्रमिति समुदाया देकविभक्तावितिपक्षः। प्रत्याख्यात इति च सन्दर्भे स्वर्थः। न्यायविरोधमाह० प्रयुक्ता
नेवेति० न च यथा हशशास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्या परिनिष्ठितं सज्ज्ञोके प्रयोगार्हं कल्पितेतदीया लौकिकेत र
च्छास्त्रप्रवृत्तावपि त्वत्र वृक्षादिप्रवृत्तिर्नौ वैषम्यादिति वाच्यम्० कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षे नावा

चिता१

वनड्वाहावित्यादौ परत्वादित्यात्स्वादौ कृते एकशेषानापत्तेरिति तूपगादाल्परभाष्यवार्त्तिकासंगत्यापत्तेरित्यलम्०
आमियोन्निति० अवयविन्न आधारत्वविवक्षायां वृक्षे शाखेति वत्सप्तमीत्याह० अमोऽवयवेऽचीति० पूर्वपरयो
रित्यपि कृतपरशब्देन विशेष्यत्वादजेव गृह्यत इति बोध्यम्० निर्दिवाद्रत्वादिति० उत्तर त्वानुवृत्तेः सत्वादिति
भावः। लिंगमिति० अनुवृत्तावनुवृत्तस्य विशेष्यत्वे चेत्यर्थः। स्पष्टं चेदमोतोम्शसोरित्सुपक्ष्ये सूत्रत्यपलक्ष
वसंबंधबो५ णसूत्रे भाष्ये० अवयवषष्ठीति० अवयवावयविभावोऽधिकारषष्ठीत्यर्थः। निर्देशाद्वेति० ननु मनहणाद्वेत्यविवे
६६ ध्यम्० नियमार्थे [illegible]ति० सच साज्ञात्यादाक्षरसमाम्नायिकविषयको नोन्तणामित्यादावुत्तरांशभागेन व्यव
धानेविणत्वसिद्धः अवर्णान्तस्येति वचनं न कार्यमिति भावः। इदं प्रत्याख्यां हि केप्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्ट रा५
म्० यद्यपि रषाभ्यामिति पंचम्योपस्थितनिर्दिष्टपदस्याव्यवायइत्यनेनाविरोधायाड्घातिरिक्ताव्यवहितपर
आ२ त्वपादृष्टं नान्नीत्यादौ णत्वं सुशकं वारणामूर्तत्यापि तत्र नृणामित्यर्थे वचनारंभे गौरवमितीदमेवाहतं मूलकृ
ता० स्वाभाविकस्येति० तद्भिन्नस्थानिकस्य पाणिनिसूत्रारिनस्येत्यर्थः। नंहृ इत्यादेरपि नकारत्वावनुस्वा राम०
रेति वृद्धौ केनेकारस्थानिकत्वात्० अतएव वर्त्तेहृइत्यस्य तलोपे वृढ इत्यस्य सिद्धिः। इति प्रीणानेड्निति०हि

यं५

ध्वनितंचेदंप्रकृतस्य नेनानित्य...

विदिवीतिट् एडुँपरितसेर्टनिष्कुष्य ग्रहणां० प्रेत्व तमित्यादौनुमोनकारस्य क्षुभ्नादित्वान्नत्वाभाव ४।
इतिदिगिति० नहूदच्चतुनक्कुं शकं० तंदूतृत्यस्यत्वंदूहणामित्यसिद्धं ४। सप्तं चेदंभाष्ये० अंगत्वादिति०
नटनं णीकारेहिश्व पाचितराभित्यादौचिणोल्लुगापादूनादिपरभाष्यविरोध ४। चिणाः परस्यांगसंज्ञा
निमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थान्नः० दिगिति० दिगर्थं स्तुपाथाकृथाचमित्यादौ यथाकृथाचहस्ताभ्यां
णायन्नाविति नेतवचनसामर्थ्येन निपातनस मुदायात्प्रत्ययेढ्नृत्वानापत्तेरोवृध्यनापत्तेरित्यत्लम्० ऐ
स्कृत इति० नद्वैरित्यादिसिद्धये उत्तरार्धंतदित्यत्वे० विषयभेदादितितंत्रेणावर्त्तीद्वयोच्चारणात आदेश
रूपस सस्यानेप्रत्यपावपवस्यस्यानेष्टोभवतीत्येवं रूप ४षष्ठीभेद इत्यर्थ ४। अत्रो संबंधद्वयार्थेकइत्य
भिमान ४। तिसृणामिति० तिस्रादेशे सकारोच्चारणान्नुतिस्वइत्यत्रनेरपरेतिषत्वनिषेधेनचरितार्थे मि
तिभाव ४। णकारे तिप्रसंगादिति० सोष्मणोइति द्वितीयाइतिस्यानेंतरतमस्त्रस्थभाष्येणातस्यावि
सोष्मत्वबोधनात्तोष्मणाइत्यस्य द्व्यष्मत्वसंहितस्येत्यर्थ ४। अत्रार्थेऽन्यद्व्यंतरसंवादमप्याह० त
थाचेति० आकृस्तवुत्यत्तेरिति० सोपपदास्ति चेविंचीतिभाव ४।। केवलास्तिचेविचिद ४४ सेचा

स५
ककारस्तंथानुबंधवृन्स्
कृतादृस्यर्थः सपदूसाष्टा
येनेसनेनम्द०३ एवचावि
तः वस्तुनस्तुप्रत्ययशाद
स्मदनयवय इद्सा श्रयः
=४

=उ० साभ्रंत्रेलोषष्ठीद्वय
स्यानदेभूर्वं-चनद्भिम स्मउ
आरत्नातबोधनादिस
र्थः=६ =अर्थभेदात्१५
सोपिभेदइतिभावः=५

च५ सोष्मा ता ३

=ननुशयदृसारूप्यस्यतंत्रबीजत्वात्प्रकृतेतदभावात्कथंतंत्र०किंचसत्ययेतंत्रेणकृचिद्वौके
नहूर्वाचिन्नचातआहो तिति० तथाभन्नुतं चंदिंलिङानुसे येना चानामाना तादृश्य
कृतिसमभिव्याहारे तु संबंधत्वेनैव संबंधद्वयभानं क्व०न भितिभावः=५

वितिसमासेतु उत्तरपदत्वे चेतस्मापदादिविधावितिनिषेधेन प्रत्ययलक्षणेनैपदस्वादिरित्यर्थेपि सिद्धिरिति
५२ भाव ४॥ यद्यपि केप्यटेन सोर्पदा ल्लिचे विंजेव नानभिधानादित्युक्तम्० तथापि यचिभमित्यत्र सुप्तिङं० तमि
त्यत्र ४ सुबित्यनुवर्त्य यजादावसर्वनामस्थाने तत्प्रकृतिर्भसंज्ञा भवति० यत्रा घसर्वनामस्थानपरं सुब
न्तं यद्यस्ति तदपि भसंज्ञं० तेन सुवाचेत्यादौ न कुत्वम्० अत्र नमक्रते ४ संज्ञाप्रधाननिशिष्टत्वे यवसुबन्तस्या
न्वाचयशिष्टा। एवं स्वादिष्विति योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वं विधाया सर्वनामस्थाने इत्यत्र सुबंत र
मित्यनुवर्त्य यचीत्यपकृष्य प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः ४ पूर्वपदं न० तस्यार
१५ यं सुबन्तमस्ति तदपि पदं नेत्यर्थः ४। सुबन्तं च यजादिप्रत्ययाव्यवहितमेव० अतो राजपुरुषा[illegible]दौ पूर्वप
देन लोपादिसिद्धिः ४ तत्र समुदायस्य स्वादिष्विति प्राप्ता अवयवस्य सुबन्तमिति प्राप्ता अप्रयमो गोसो पूर्व
स्य संज्ञेष्टैव० तेन सुवाचावित्यादि सिद्धम् ४ इत्यवमुत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रत्याख्याने द्रष्टव्य ४ सेचाविति षष्ठीतत्पु
रुषे विषत्वनिषेधाय पंचमीसमासश्चावश्यकः ४ इत्सनभिधानेन मानमिति तात्पर्यम्० प्रत्याख्याने पंचमी स
मासे बहुसे चावित्याद्यर्थं बहुच्पूर्वस्य पदत्वेनेति वचनं कार्यं वान्निकारं भेतन्त्रैव कुत्ववारणाय बहुच्पूर्वस्य शम०

तृ.१

चा [redacted] पदादिविधौ नेतिवेत्तं तदमपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थे तथा पश्चात्पदस्य कार्यित्वं तद्विषयस्यैव पदान्त
त्वप्रयुक्तकार्यस्यैव चरितार्थमित्यलं अत्र विस्तरेण। यापदसंज्ञेति। न च राजपुरुषो [redacted] षित्यत्र दोषः। अन्तर्वर्तिविभक्त्या सुब
न्तमिति पदत्वमाश्रित्य निषेधाप्रवृत्तेरिति वाच्यम्। सातिग्रहणेन स्वादिष्विति यस्य पदसंज्ञा तदुत्तरस्यैव पत्वनिषेधो
नेति ज्ञापयते इति तात्पर्यात्। प्रत्याख्यानरीत्या तस्यापि स्वादिष्विति पदत्वाच्च। सर्वं चेदं न लुमतेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्
। व्यतिसे इति। यद्यपि व्यतीहारस्यानेककर्तृकक्रियाविषयत्वादेकवचनस्य तत्रासंभवस्तथापि विश्वामि
त्राश्रमे मारीचं प्रति किमर्थं ब्रह्मवधं करोषीति रामेणोक्ते सेममायं धर्म इति तेनोक्ते इति ते धर्मोस्ति सत्यं तव राक्ष
सायमन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः। ब्रह्मद्विषस्ते च रिपोर्हन्मि ये येनेति भट्टिकाव्यस्य रामवाक्येन वधः धर्मेण ममा
त्वाऽधर्मस्तु पौरुषो व्यत्यासेन भवति येन धर्मेण त्वत्संबन्धिनो निहन्मीत्यर्थे एकवचनदर्शनान्न दोषः। अयार
म्यवहर्षेः कोयं मयि भवति महर्मो ऽ क्लौ ये च त्वयि वर्तमानसामीप्ये लट्। रामबाणपातेन समुद्रसमीपे मा
रीचः पतितस्तत्र पश्चात्तरेति रामायणे प्रसिद्धम्। अन्यसंबन्धिक्रियामन्यः करोतीतरसंबन्धिनीमितर इति कर्म
व्यतिहारसंभवादिति तत्र यमं गता। व्यतिसे इत्यस्य हे चैत्र मैत्रेण सह त्वं स्तोमवसीत्यर्थः। यद्देशे मैत्र

स.१

लघुशब्दरत्न०

स्य सत्त्वात् तद्देशे चैत्रस्य सत्त्वे तद्देशे च मैत्रस्य सत्त्वे इति फलति । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाज्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्याति
देशो वक्तुं शक्यः । रामेश्वित्यादौ तु त्वं सहायत्वाभावात् न तत्प्रवृत्तिस्तथापि पूर्वं वक्ष्यमाणक्रममप्युपेत्यापि समाधातुमुपर
क्रमते । नवयमित्यादिना । सिद्धान्तादिति । स्वपि ङ्तमित्यत्र यस्मात्प्रत्ययेत्यनुवृत्तेरिति भावः । अत्र तत्कृते व्य विधिः २
पदत्वान्पयनवत्तू=४ काद्विशेष्य एकदेशविकृतन्यायेनोक्तरीत्या मान्तस्य प्रकृतित्वादौ ड्व्यस्य पराद्विवद्भावेन सुबन्तत्वेन पदत्वसि आर्थस्य
द्धिरिति सिद्धान्तान्तरमपि सूचितम् । इदं चानादिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि वृक्षे ड्व्या दौ परादिवत्त्वेनैकारस्य सु २५
स्५ प्त्वमाश्रित्य पदत्वं साधितम् । अनुपयोगाच्चेति । येन सहायेन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या तत्स[न्नि]धाने [ऽपि] तेषां पद
त्वं नास्तीति सूचितम् । आद्यन्तवत्सूत्र[स्थ]भाष्योक्तैकपुत्रादिदृष्टान्तबलेन तदर्थे वलाभादिति दिक् । तद्गु
णसंविज्ञान इति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः विशेषणानि संविज्ञायन्ते कार्यित्वादिना यत्रेत्यर्थः । प्रा यः सं
योगसमवायान्यतरसंबन्धेन संबन्धी यत्रान्यपदार्थस्तत्र तद्गुणत्वं तदतिरिक्तस्वस्वामिसंबन्धेन संबन्धिन भावादि २
स्त्वे ऽतद्गुणत्वम् । नागयज्ञोपवीतीभोज्यतामित्यादौ यज्ञोपवीतस्य कार्यित्वाभावेऽपि तत्सन्निहितत्वमस्त्येवे
ति तद्गुणत्वमेवेति हरिग्रन्थे स्पष्टम् । तत्सिद्धेरिति । न च सर्वनाम्नो विहितत्वाभावः । तदन्तसंज्ञाभावे हु रामः

फलउभाचादितिभावः। तस्मिन्निति। अन्यथासर्वनामत्वेन तु न निर्वाहः। सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यंतत्वा१

स्त्र २

द्वि १

द्वेचेत्यादीनामवयवसंज्ञानिषेधकत्वेन विहितविशेषणौ [redacted] भावादिति भावः ४। भाष्यप्रयोगइति। द्विष्ठा मात्ययन्त
रालेदक्षिणोत्तराभ्यामितिस्त्रइतिशेषः ४। एवं नित्यद्विवचनान्तत्वे। स्वाङ्ग। शि टामित्याद्युदाहरणं तु न फलम्।
उभिम द्वेइत्यादावन्तोदात्तपाठेन गणोऽन्तोदात्तनिपातनात्तृषादित्वेन [redacted] तस्मिन्द्वेचेति भावः ४। प्रायदर्श
नमिति। प्रायग्रहणात् उभातिरिक्ता सर्वनामा ४ अयमाद्वितीयेन स्त इत्यर्थकल्पनेसंभवान्नासर्वत्वेम नाम४
दोषः ४। अयचपादिति। अत्रापि स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यरीत्या प्रत्ययान्तरत्वमितिभावः ४। निर्देशेनचेति। वृ
त्तिविषयेइत्यनुक्ताइदमेववक्तव्यमितिभावः ४। अन्याभावइति। अत्वेषांसर्वनामकार्याणामभावइत्यर्थः ४
व५ पूर्वपक्षिणांतं द्रावविरहादितिवदता एकदेशविकृतन्यायोऽशास्त्रीयं विषयो पीतिनाभ्युपेतमितितत्तदनुसा विकार५
रेणैवसमाधिवक्तुमुपक्रमते। तथापीत्यादि। उभशब्दादिति। अत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः ४ पूर्वमेवांत
रङ्ग त्वादुत्पत्तेर्भघटिताच्छब्दादुभयशब्दादित्यर्थः ४। यत्र लुकापहृतंतत्रौज्जितितुनोक्तम्। प्रातिपदिक यर
उभयतीसप्तमे सर्व २ प्रकृतिकाचारक्विबन्तेयघयतिष्यतितदातस्मानापत्तेः ४। तत्रोत्पत्तेरभावेनविघ्नोऽप्यभावाक्षते ४। लुका
यहां ... नापहृतमितिति। लुकृतापहारसंभावनाभाववदित्यर्थः ४। एतेनोभशब्दस्यपागभावेऽसर्वनामत्वेनततस्व
प्यतएतेतिसू चितं।

सत्वेनलुकुन्नुलापहारसंभवेना२

त्वे३ ते२

लादिविवक्षायां। कर्तुमशक्यत्वेनद्विवचनस्यलुकानपहारस्यैवसत्वेन ततो ऽयत्नतावत्तावुभयोत्वसिद्धिरित्यपास्तं०
यद्यपि यस्मात्तदावत्वादिस्यात्तस्मिंश्च लुगपिस्यादितिलुकापहारसंभावनोभावव्यनोन्यत्वात्० यद्यविभाष्येइति०
स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्यकप्रत्ययस्यापिद्विवचनेऽभ्सीत्यन्वयः। अधिकेइति० संख्यापेक्षयाधिकलिङ्गका
रकेत्यर्थः। कैय्यटेनावतारितमिति० उभयोन्यत्रेति वार्तिके उभयोमरशोरुभयेरेवमनुष्यादृतिभाष्यकृतो
दाहरणात्स्वार्थिकोपक्रमेशानतस्यवृत्तेश्चोभयोरपिग्रहणामितितस्यद्विवचनाभावेनाभिधानादावश्यक
इतितद्भावः। इतिभावइति० इत्यभिमानइत्यर्थः। तद्धीजंनूक्तं० अन्तत्वयापत्तेरिति० नहिवाक्यशेषेरा
कक्षमस्यसंबोध्यतावगत्यासंबोध्यस्यचयुष्मदर्थत्वेनान्वयः। पिबंतंभवन्तमितिवान्वितमितिभावः। अ
त्रपक्षेत्वइत्येकश्रुत्योदात्तानुदात्तयोर्निर्देशइतिबोध्यम्० श्रोत्रभावादिति० पूःशब्देनस्त्रीत्वविशिष्टस्ये
वबोधनेनतादृशार्थस्यविशेष्यत्वेएवतंत्रवृत्तेः। अतएवभाष्येतरायामितिस्त्रियांसप्तम्यामेवोदाहृतमि
तिभावः। केवलइति० असहायइत्यर्थः। स्वाभिधेयापेक्षावधीतिसमस्तपाठंव्याचष्टे० स्वस्येत्यादि० अपेक्षे
तिकर्मणिघञ्व्यवस्थास्पेवेति० पूर्वादिशब्दैरेकस्याएवदिशउपाधिकृतभेदस्यत्रितिपादनम्० उपा

उभयोन्यत्रेतिवार्ति
कप्रयत्नेः=५
इत्यत्राभ्युभयस
प्यारएलं=६ उभयत्रा
रुचिरस्वकंद्रूस्यभीस्या
दि.६
अपुरात्तिविशेष्यस्य
तेः=३
अनुवरिस्यतेनेत्रिमा
वः=७

भाष्येइत्युस्यमहतं
प्रिस्वभाष्ये: =५
उभयश्रुत्यस्येतिस्वर्थ
तेद्वकेयेएतेवैयटेने
त्याद्रिप्रतीकोक्तभाष्य
विरोध्यकृत्यपक्षिभावा
प्रकृतएलोकभाष्यवि
रोधकृत्पंचेसर्थः६

राम०

=युष्मदर्थेति.तवाप्यइत्यत्रेतिशेषः.तथाचस्वीयाध...
पेक्षा२ ...वाधितामितित्रनवायइतन्वयइस्यर्थः।५

विश्वं पृथ्वीमध्यम्। तत्प्रान्तवर्त्तिनश्चत्वारः पर्वताश्चरां मायशोकि किं धार्या स्सुग्रीवे राम ध्येदेशावधिक
सेवदि भागस्योक्तेः। पृथ्वीमध्यश्च मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः॥ एवञ्च तन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्य
न्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि पूर्वादिशब्दानां तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततया व्यव
स्थास्त्येव। उदयाचलपर्यन्तरूपोपाधेस्तदभिधेयस्य तदाकांक्षत्वं चास्त्येव। मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशात्प्रा
ङ्मुखदेश उदङ्कृतत्पृष्ठस्थदेशश्च दक्षिणा। मध्याह्नसूर्यसोदङ्मुखत्वात्सर्वं चेदं हेलाराजीये। व्यव
स्थायामिति विषयसप्तमीति भावः। नन्वाह। प्रसिद्धत्वादिति। देशवृत्तीनां तत्तदवधिकोदयाचलसन्निहि
तत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यादि बोध्यं। आधुनिकसंकेतो हीति। असंज्ञापदसामर्थ्यात्। अन्यथा सर्वा
दीनां केवलरूढत्वेनेन्द्रादिपदानामिव रूढत्वरूपसंज्ञात्वस्य सर्वत्र सत्वात् संज्ञात्वस्य सैवेति भावः। व्या
ख्यातेति। कैयटादीत्यर्थः। आधुनिकसंकेताभावादिति। किं त्वैश्वरस्येवेति भावः। यदि तत्रोत्कर्षा
वधिसापेक्षत्वात् व्यवस्थास्तीत्याग्रहस्तदा प्रत्युदाहरणान्तरमाह। अधरे इत्यादि। अत्रापि संज्ञात्वं
मत्वाह। उत्तरे इत्यादि। उपचारादिति। तत्त्वारोपादिति भावः। अर्थान्तरसंक्रमइति। स्वार्थवि

दिग्वाचकानां = ३

तत्कालिकसूर्यसंयुक्तदेशे सर्वः = ५

पूर्वादीनां = ५

शिक्षायोन्तरबोधकत्वमित्यर्थः। इदं चाजिनस्यतन्त्रत्ययादिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्॰ एवार्थे इति॰ देशावद्यम
पितच्छुक इतिभावः। तुल्यन्यायादेतच्छुद्दस्यापि केयटोक्तार्थः क्य इति ध्वनितं॰ सुमेरुमिति॰ हिम वानवधि
रितियेके चनैं हिमवदेवपरैज्ञनपदाः उत्तरकुरवउत्तरमद्रा इत्यैतरेयब्राह्मणे श्रूयते॰ उत्तरा इत्यस्वतन्त्रा मा
न इत्यर्थः। तदाह॰ आधुनिकेति॰ उत्तराः। कुरवो दक्षिणात्कुरूनपेक्ष्योत्तरा इत्युच्यंते इति कपिंजलाधि
बं५ करणे भाष्ये उक्तं। हेमचंद्र इति॰ कोशयोरविरोधे संभवति विरोधो नन्याय इति भावः। यदि तु एव
मन्वये स्वो ज्ञातावात्मनि धने त्वस्त्री आत्मीयके त्रिष्विति पाठे नैव सिद्धं त्रिः स्वयं हशावेय्यया पत्रेंवेधूकबं
प्रसक्षद्दस्येन=५ धूमवदित्तदस्या मुखेंदुनानेन संहोत्प्लिहानां। रौगश्रियाशैशैंवयोवनीयांस्वमाहसंध्यामंधरोष्ठले स्वे [illegible]
ति श्रीहर्षश्लोके आत्मानमित्यर्थकस्वमित्यस [illegible] बंधूमवदिति विशेषणेन च नपुंसकत्वमस्तीत्युर
च्यतेन हर्षस्तुमोदित्यादि प्रामाण्यात्तु ह्लिंगोपस्थेवेति स्वे स्वा इत्युदाहरणं न संभवतीति प्राचीनोक्तिरसं
गतेवेति ध्वनयन्नाह॰ विवरणां समगेवेति॰ एतदर्थमेवेति॰ एतदर्थमपीत्यर्थः। धनत्वेनात्मीयस्य
बोधो मा भूदित्यर्थश्चेत्यपि बोध्यं॰ आत्मीया स्वा यामिति नोक्तं॰ लाघवाभावात्॰ बाहुं चेति॰ उक्तं बहि

त्मा — आविर्भूता=५ तु — शैशवयौवनसंधिनी=५

बंधूकपुष्पस्य अबंधु ने बंधुः समभवत् यथ सद्यः आरक्तभिन्निता यावत्=५ राम॰

दृशस्यमित्यर्थः। उपसंख्यानशब्दोऽपीति० एवं च तद्ग्रहणं बहिर्योगस्य गृहेष्वेव प्रसिद्धिमाश्रित्य सूत्रे कृतमिति भावः।
महद्लाघवमिति० विसूत्र्या असाधारणीभावे एव विकल्पविधानात्० यवस्यायामित्यादिगणे एव पाठविशेषणामि
ति भावः। वक्ष्यमाणत्वादिति० एकद्वाद इति बहुव्रीहेर [illegible] भिधानेऽपि तत्रैकस्मिन्नन्यतरादृत्यर्थादुपसर्जनत्वमेव०
समासान्ते कृते [illegible] विशिष्टस्य सर्वाधत्वाभावाच्च। समासान्तानामुत्तरपदावयव [illegible] त्वे तु नेत्युक्तं० चिकीर्षितइति
ति० अध्याहारलभ्यमेतत्० एतदर्थमेव न बहुव्रीहिरिति वक्तव्ये बहुव्रीहाविति गुरुनिर्देश इति भावः।
विनापि मुखत्वादिति० यद्यप्यलौकिके एवैकार्थीभावस्यारोपोऽस्ति तथापि तत्र स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोध
कत्वरूपोपसर्जनत्वाभावादेवमुक्तं० अनित्यत्वादिति० अत एवातिभवकानित्यादिसिद्धिः। वस्तुतः सा
माप्याननुक्तत्वान्नास्त्येवेति बोध्यं० सतुक्क ग्रहणमिति० क्लोः ष्टूडिति सूत्रे प्रष्ठेत्यादावंतरंगत्वाज्ज्ञातस्य तु
ततृ३ कोनिवृत्तये क्रियते० सतुक्क निर्देश सामर्थ्याच्च नात्य स्पशः वांछादिप्रकृतिक छिवत्वादेस्तु अप्रयुक्तत्वेन
लक्षणाविषयतैवनेत्यादि भाष्ये स्पष्टम्० तत्परिभाषासत्त्वे हि शादेशे निमित्तविनाशेनपूर्ववत्तदप्रवृत्तिरे
वेति सव्यर्थ एव स्यादिति भावः। प्रकृतिप्रत्यापत्तीति० कंसं घातयतीत्यादौ कृद्वृत्तिकितन्निमित्तकादेश

नाः दीर्घ

निवृत्तये क्रियमाणमाख्यातं तत्रेष्ट्र कृत्तद्धितसमास्योऽपि प्रकृति [redacted] प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति वचनमित्य
र्थः। अत एवेदं चिंत्यं० लुक्यपि तत्प्रत्ययलक्षणसद्भावाद्वानामेनेयङ्ङ्यादाविवाकृतव्यूहपरिभाषयाऽत्रत्राप्राप्तिः।
नलुमतेति निषेधस्तु प्रत्ययेपरतो जायमानपूर्वकार्यस्यैवेति स्पष्टमेव० तस्मात्पुष्ययोगं जानातीति पुष्येणयोजन
यतीत्येतत्के पुष्ययोगज्ञीति वचने भाष्यकृत्कृत प्रकृति प्रत्यापत्तिवचनात्तु वृत्तिज्ञापिका० तत्र हि चजोः
ति घितिपरतः कुत्वमिति० भाष्यकारोक्तेरिति० अकच्चूवरोतु कर्त्तव्यौ प्रत्ययं गमुक्तसंज्ञया विति तन्दुक्तिः।
एतदेवाभिप्रेत्याधिन्विकृण्व्योरचेति सूत्रे किमर्थमत्वं विधीयते वलोपएवास्त्वित्याशंक्यात्वेलुप्ते तस्य
स्थानिवत्त्वेन गुणाभावायेतत्० नच वलोपेपि न धात्विति गुणनिषेधः सिद्ध इति वाच्यं० तस्मन्त्याख्यान
ने गुणप्राप्तेरिस्युक्तत्वात्० अनेन सूत्रमन्यत्प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति प्रत्याख्यानवादिसंमतलक्ष
क्ष्यमेव कथंचित्सूत्रमतेपि साध्यं न तु विपरीतं सति संभवे० अन्यथा सूत्रमप्रमाणमेवेति चैंधनिते० सू
त्रकृत्तवरितप्राचीनऋषिवाक्यानाम प्रामाण्यं वत्सूत्रकारवचनं खंडनप्रवृत्तभाष्यवार्त्तिकवचने स्तदं
शे सूत्रकारवचो प्रामाण्यकल्पनैवोचितेति दिक्० किमिति० बहुव्रीहौ नेत्यस्य द्वेधा व्याख्यानसंभ

सो० मा२

प्रत्याख्यानं सूत्रसंमतमिति ३

वादिति भावः। उत्तरपदस्थेति ० न्यासकारस्याविसूत्रलभ्यार्थे प्रतिपादन एव तात्पर्यादिति भावः। प्राप्तेरिति
० प्राप्तेरभावे निषेधो व्यर्थ एवेति भावः। अत एवेति ० अवयवानामुपसर्जनत्वेन सर्वादिबहिर्भावादेवेत्यर्थः।
अन्वर्थेति ० सर्वेषां नामेत्येवंरूपेत्यर्थः। तस्यार्थ इति ० सोऽनुचितोऽन्वर्थसंज्ञया गौणमात्रे तद्दृष्टत्वे
स्तत्वं मतत्वादिति शेषः। स्वेत्यादि ० तन्मतेऽन्वर्थत्वेन वार्त्तिकमतेन वचनेनेत्यर्थः। स्वोक्तार्थे न्यासकृ ध
संवादमप्याह ० न्यासकृतापीति ० अनपेतमेवेति ० समुदाये एकार्थीभावाङ्गीकारेण समुदायस्या
न्यपदार्थोपसर्जनत्वेऽपि अवयवस्य तत्त्वमानाभाव इत्यभिमानः। व्याहतमिति ० अजहत्स्वार्थायामपि अवयवार्थस्य
अन्यपदार्थे विशेषणतयैवोपस्थितस्योपसर्जनत्वात् तेरितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्व प४
स्यैवोपसर्जनपदार्थत्वादिति भावः। सर्वशब्दस्येति ० उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः। युक्तिमदिति ०
न चोत्तरपदे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति मतेन युक्तिमदिति वाच्यं ० तन्मते पूर्वपदं निरर्थ
कं स्वार्थे प्रतिपादकं वा ० नाद्यः। नैरर्थक्येन सर्वार्थकत्वाभावादेवाप्राप्तेः। नान्त्यः। पूर्वपदार्थे विशेषणा

सामाव २ न्नापत्तेः। विनिगमनाविरहेणापदद्वयेऽलक्षणोचित्याच्च। एकार्थीभावादिभि[...]स्तयावक्तुमशक्यत्वाच्च। एवं तद्घटकाव
यवानां सर्वनाम्नोऽवोचितेति दिक्। सोऽस्त्येति। तत्प्रकरणस्थ येत्यर्थः। सत्यस्येति। नैरप्य लौकिकस्यैव निषेधस्योक्तेरि
ति भावः। अर्थान्तरोपसंक्रमे सतिगतेति। तेनातिसर्वायेत्यादौ न दोषः। पुनः संज्ञानुदुर्लभा। संज्ञोपसर्जनानां
निषेधात्। पातात्पर्युदासेन तदन्तग्रहणेनापि न संज्ञा। अर्थान्तरसंक्रमात्। पूर्वं तु स्वे भावस्य न प्रवृत्तिः। अक
च्प्रवृत्तिस्तु न तः प्रागस्येवेति तन्निवृत्त्येदं सूत्रमित्यभिमानः। गच्छन्विति। निर्निज्ञाय परिभाषयेति भावः। दु पा५
र्लभेति। उपसर्जननिषेधादिति भावः। इत्यर्थ इति। अनं कार्यत्वेनेत्यस्यार्थ इति भावः। क्लिष्टमिति। न
त्वेतु स्पष्टमेव। न्यासग्रन्थासंगतिमुपपादयन्तं नंठा कार्यत्वेनेत्यस्यैवार्थमुपपादयति। न ह्यहीति। वि
शेषविषयत्वादिति। अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः। समुदायो हीति। तस्यैव तद्विशेषणत्वमित्यभिमा
नः। अनन्तरयोरिति। त्वत्कपितृकमत्कपितृकयोरित्यर्थः। अङ्गसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थ इति। एवं चानु
परोक्षे यदप्यीति पक्षे कप्रत्ययापवादस्याकच्प्रसिद्धत्वादेवं वक्रीत्या तदुक्तिर्व्यर्थेति बोध्यम्। इत्यादिवद
न्तेति। वृत्तिग्रन्थव्याख्यावसर इति शेषः। प्रतिपदोक्तत्वादिति। यदन्तत्वमादाय सर्वनामत्वप्राप्तिस्तमुच्चा रामः

येविहितत्वात् वाक्यमपि तत्संबंधि च प्रत्यासत्तेरिति [illegible] भाव४। तेन करोति द्वारा सामर्थ्यं मासेन कृतताय पूर्वस्मै इ

ति समासे तत्संबंधिवाक्ये च नेत्यर्थ४। न च वाक्यस्य प्रतिपदोक्तसमाससंबंधिन एव ग्रहणे फलांतरमप्याह॰ त्वयके

ति॰ तृतीयासमासमात्रस्य ग्रहणे हि तदर्थे वाक्ये यत्र क्वापि स्थितस्य सर्वादे४ संज्ञा नेत्यर्थे त्वापि स्यादिति भाव

४। न्याय्यत्वाच्चेति॰ किं च्चावयवमात्रनिषेधे त्र यो तनं सर्वेनामाव्ययसंज्ञायामिति येन विधिरिति सूत्रस्थ भाष्यप्रामा

ण्ये न तदन्तस्य संज्ञायां वर्णा अमितराणामिति भाष्यप्रयोगानुपपत्ति४। न ह्यत्र सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति वक्तुं श

क्यं॰ मानाभावात्॰ लोकप्युत्पत्तिसिद्धस्य तस्यापि तेन निषेद्धुमशक्यत्वात्। नापि तस्य सर्वादिपाठे निषिध्यते इ

ति युक्तं॰ तस्याविधेयत्वात्॰ तदेव ध्वनयन्नाह॰ फलबलाश्रेति॰ फलं सुवचमिति॰ द्वंद्वावयवमात्रे सुंदरादि

विशेषणान्वयाभाववत्कुत्सादिविवक्षायामत्र भावः समुदायेतद्विवक्षायां तु समुदायोन्नरप्रत्ययेन न तदुक्तेनी

वयवानुदृत्यत्तिरिति चिंत्यमेतत्॰ समुदायनिषेधे तु द्वन्द्वस्य संज्ञितेनाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी वा ध्या

॰ यद्वा॰ इयं सप्तमी प्रथमार्थे॰ त्रिकस्यरोतुकर्त्रेथो प्रत्यंगं मुक्तसंशयाविति भाष्योक्तैतत्त्वं करणविष

यस्य त्वं तेरोर्णावह्वुत्रीहावित्येतत्साहचर्येणाच एतत्मकरणस्थ सप्तमीनिर्देशानां तदर्थकत्वे चिंत्या

तेंद्रियम्य~

मासापूर्वस्मै~

एकार्थीभावनप्रादि
दिभाप:=४

सर्वनामसंज्ञा स्त्री
तद्धाऽभावप्रतिपे
तिस्थापामनपद
तिभार्य:=२

तत्र समुदायस्य व्यपदेशिवद्भावेन निषेधः ३

लघुशारेन्दुरत्न

अकृत्स्निंचेत्यादि हेतुद्वयेनेत्यर्थः

न॰ किञ्च॰ विभाषाजसी त्यत्र न फलाभावादवयवनिषेधाभावेन तस्याहचर्येणाथोधिकारानुरोधेन च द्वन्द्वे चेत्यस्याव
यवनिषेधकत्वाभावः॥ एतेन सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्बहुलक्षणसंस्कारानुरोधाच्च विद्यमानानीत्यध्याहारेण
समुदायस्यावयवानां चायं निषेधः। आधाराधेयभावेपि व्यपदेशिवद्भावस्यानद्यतने लङ् तुल्यास्यप्रत्ययर
स्यादित्यादिसूत्रस्थभाष्यादौ स्पष्टत्वात्॰ तत्फलं च वर्णाश्रमेतराणामित्यादाववयवसंवेनामेप्रयुक्तोपि ल्य४
नाकृतिस्यपास्तं॰ इतरकर्मशब्देन समासेऽतिभवकानित्यादावितच्छब्दवर्णस्य दुर्वारत्वेन तन्निषेधफलाभा
वाच्चेति दिक्॰ व्यावृत्यैति॰ समुदायात्सप्तम्येति शेषः। यद्यपीति॰ जसीत्याधारसप्तमीति भावः। जस
इति॰ इकारेणाईकारस्य ग्रहणं बोध्यं॰ प्रत्याख्यायेति॰ प्रत्याख्याने नचेद्वक्ष्यत्यते॰ वक्ष्यमाणलोपप
रिहारार्थमेवकारेण न तु फलान्तरमभिनिवेष्टव्यमिति॰ आदादेशत्वादिति छेदः एवं सूत्रनान्यथेमिति॰ नेचेति
॰ येनिमित्तनयोपात्तात्सिशसाभूतयहत्यर्थः॥ अनुरूपानिति॰ स्वार्थबोधनसमर्थान्स्वसदृशवर्णा
वतश्चेत्यर्थः। अनुवर्त्तत इति॰ असेतिभाष्य इति शेषः। ज्ञापकादिति॰ तन्निवृत्तेरिति भावः। अतस् राम॰
वभाष्ये तदनुवृत्तिर्नोक्ता॰ तथासतीति॰ प्राचीनसंमतव्याख्यादरैत्यर्थः। भस्येत्यनेनेति॰ अंगस्येति

३०

तस्य हि तेनेत्यर्थः॥ एतेन भत्वस्य तृषणोऽप्रत्ययवत्त्वश्वशब्दयोरपि विधानान्नेन न प्रत्ययाक्षेप इत्यपास्तं॰ अंगं
चेति॰ अधिकारलब्धमित्यर्थः॥ ननु भत्वस्य तत्सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्त्यांगनिष्ठत्वेन तेनांगनिष्ठय
जादिपरत्वाक्षेपेणान्द्वयवस्य तत्त्वाल्लाभः॥ किञ्च अनो विशेषणोऽपि विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इति र
निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेरनस्तक्ष्णोत्यादौ दोषो दुर्वार इति चेन्नत्राह॰ एतच्चेति॰ तथा च भाष्यं॰ एवं तर्हि का
र्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं॰ भस्येत्युपस्थितमिदं भवतीयचि भमिति॰ त
त्र यजादिपरतयाऽकारं विशेषयिष्यामः॥ अतो अकारं यजादिस्वादिपरस्यानोऽकारस्येति॥ तस्यायं भाव
॥ कार्यकालपक्षे भस्येति श्रुतेन भपदार्थजिज्ञासायां यचि भमित्युपस्थितेन शक्तिग्रहे वृत्ते एतद्वाक्यार्थबो
धकाले लक्ष्यानुरोधेन तं यजादिना यास्य यणाद्यची स्वस्मान्न विशेषणतापि॰ विधौ परिभाषेति न्यायस्तु इकोगु
णावृद्धी अच श्चेति व्यतिरिक्ते नास्ति व॰ उदात्तस्वरितयोर्यणा इत्यादावुदात्तस्वरितस्यानिकययणादित्यस्य स्पष्टत्वा र्थ२
त् इति॰ एतच्च स्त्रीप्रत्यये इत्वप्रकरणे निरूपयिष्यामः॥ सामर्थ्यादिति॰ निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थयोरसंभवा
दिति भावः॥ अखंडमिति॰ तत्त्वं च निमित्तानधिकरणानिमित्तिमत्त्येदा घटितत्वं॰ तेन मात्रमोगीणाइत्यत्र

लघुशब्दे०

पि२

णत्वसिद्धिः॥ किंच लभोगीनेत्यस्य प्रत्ययमात्रस्य वानत्वाभावात्॰ अत एवात्मनू विभक्तनेति सूत्रस्थं आचार्यद आचार्यभोगीनद्र
णत्वं चेति चरितार्थं॰ सुपर्वणोत्यादि सिद्धये निंत्तानधिकरणोत्यादि॰ पदं चात्रलोके विभक्तीतराणपेक्षया र्थबो सात्वेः॥१
धजनकत्वेन हृष्टं॰ तेन गंधर्वेगानमित्यादौ सुवुत्पत्तौ प्राकरणमासेपि णत्वं न॰ क्षुम्नादिषु नृनमन शब्दस्तु सं
ज्ञाभूतोऽखंडइति तस्य कवर्गस्य रस्य णत्वे ज्ञापकता भाष्योक्ता नासंगतेत्याहुः॥ वेमिदितेति॰ वेमिघेत्ययं ड. मंडुइति निहि
उपदेश ५ नान्न चि अल्लोप यलोपयोरेकादेशः इति निषेधादिशान स्यात्॰ पंचमी समासे तु अल्लोपस्य स्थानिवत्वान्निषेधा शेषइत्यर्थः॥४
प्रवृत्तिरिति भावः॥ एवमितरयोः कादेशानुसारभावो वो ध्यः॥ विहितविशेषणेति॰ एवं स्थानिवत्वं विना चंद्
पितन्प्रवृत्तिः॥ सिद्धेति भावः॥ विहितविशेषणत्वं चास्य एकाचोद्वे इत्यत्र भाष्ये ध्वनितं॰ नत्वहि यङ्-लोपे वे
मिदितेत्यत्र यङः नान्न चिट्टू प्रतिषेधमाशंक्यैकाचोंगादिति व्याख्यानेन परिहृतं॰ तद्भाष्यस्य यथाश्रुतत्वे बि
भित्सतीत्यादौ दोषवारणाय उपदेशग्रहणासेकाजंशेपि संबंधे वेमिदितेत्याद्यव परिहारासंभवेन तस्यौ विशेषणा विहित २
त्वेनात्यर्थमावश्यकं॰ प्रत्ययविधानावधेरेव प्रायेणाद्भूतत्वादित्यनेनैव सूचितं॰ विहितविशेषणेत्व बिभित्सती
त्यादौ दोषे रौकाजंशे उपदेशग्रहणासंबंध इति तदाशयः॥ नमविष्यतीति॰ स्थानिवत्वं विनापीति शेषः॥ णम॰

दंगा२ दं२ पि३

प्रसंगादाहस्यपेधि ति॰ अस्यपरिधायकं करणानुतिसादिधि त्यर्थः ॥

ल्विधित्वादिति॰ वस्येक इत्यत्र स्थानिनिर्प्रत्ययेषु च सर्वेनाकारो न विवक्षितः॥ आदेश एव विवक्षितः॥ अन्यथा
निषादकर्षू शब्दादौ हृशेठ त्रितिठत्रिर्वंत न रूपकादेशीक शब्दस्य लाक्षणिकत्वात्केशाद्गति हस्वानापत्तिरिति
भावः॥ स्थान्यादेशयोरिति॰ हृकादेश स्थानिभूत प्रत्यये आदेशविधायके सूत्रे ठस्येक इत्यत्र चेत्यर्थः॥ स्पष्टं चेदं
ठस्येक इत्यत्र भाष्यकैयटयोः॥ इदमुपलक्षणं॰ सन्निपातपरिभाषयाविकादेशावारणं बोध्यं॰ स्पष्टं चेदं
तकृछ सोस्मिन्निति वार्त्तिकभाष्ये॰ बलीयस्त्वादिति॰ एतच्च यस्य विभाषा विनो भोगेतिसूत्रस्थकैयटे स्पष्टं॰ एतच्च
सर्वेमपरविधाविति वक्तव्यमिति वार्त्तिकस्य कैयटानुरोधेन॰ दिगिति॰ दिगर्थे सर्वनाम इति पञ्चमी समा
सस्यावश्यकत्वमिति॰ तथाहि॰ परसाहचर्यस्य बलवत्वे मानाभावः॥ विप्रतिषेधसूत्रे कार्यशब्दे नशा
स्त्रीयस्येव ग्रहीतुमोचित्येनात्र तदप्राप्तेः॥ परशास्त्रेदेश : परस्मान्तरं गत्वेनत्तस्येव ग्रहीतुमोचित्याच्च॰
विभाषा गमहन विदं शामित्यत्र तु लुग्विकरणपरिभाषानुग्रहाय परसाहचर्याश्रयणं। नुदविदोंदेत्यत्रा
प्यंतरंगपरिभाषाया नित्यत्वाख्याने न परसाहचर्याश्रयणं बोध्यं॰ प्रत्येविबन्धित्यादौ लङिउ मे, ध्य
स्तमितिसूत्रस्य भाष्यसंमते एवमपि दोषाच्च॰ पूर्वोत्तरसाहचर्येणाभाव रूपादेशानपहृत विकरणा

आसौ व्यवस्थया ॰ युगपत्संभवो ना ... न्निति स्त्र॰ भाष्ये कैरीत्या पूर्वसाहचर्य ४

निंत्यः ४

वि ३

= उभयोर्महरन्तः॥ वार्थ ॥ ६

काम्यस्तस्यैवग्रहणमित्यपिस्वतिक्लिष्टं॰ ततोवरं पंचमीसमासएव॰ अपरविधाविति तुवक्ष्यमितिन्यासांतरेपि पंचमी
लंपंता भां ३ समासोवक्तुंशक्य४। न्यासान्तरेतुसर्वविधेरपिसंग्रहहायेतिस्पष्टमेव॰ अतिप्रसंगस्त्वनित्यत्वेनपरिहरणीय४। चक्र पंचमी समास ८२
त्रेति॰ तक्षिरक्षिभ्यां क्विपिलोपाभावोविफलं॰ निगाल्यतइति॰ नचात्रणिलोपात्पूर्वंलत्वं॰ सपादसप्ताध्या
यीस्थकार्यस्य प्रवृत्तियोग्यतयातत्प्रवृत्ते४। नचस्थानिवत्वं॰ अल्विधित्वात्॰ प्रत्ययलक्षणंतुनियमार्थमि
तिभाव४। अत्रबहिरंगासिद्धत्वंन॰ नाजानंतर्यइतितन्निषेधात्॰ णिपाधांतत्प्रवृत्तेरेवविसर्जनीयसूत्र
स्थभाष्यसंमतत्वाच्चेत्यत्रप्रपंचितं॰ एवंग्लायतइत्यत्राप्ययतावित्यस्योपसर्गोविशेषणत्वेफलं॰ माषवप
नीति॰ इहङीबुत्पत्ते१ प्राक्समासेङीविधिलोपेसमासरूपप्रातिपदिकांतत्वाभावात्प्राप्तं॰ पूर्वपदाश्रितम
समासरूपप्रातिपदिकांतस्यतेनणत्वविधानात्तस्यापिपूर्वपरोभयसापेक्षत्वेनसमासंज्ञान सापेक्षत्वेनच लं८
समत्वात्त्रिपादीस्थत्वाच्चनबहिरंगासिद्धत्वाशंकेति बोध्यं॰ अप्रवृत्तिरिति॰ असिद्धेते तिशेष४।
सापेक्षत्वेनेति॰ नलोपइत्यतद्विषयं॰ अन्येत्वाह॰ पदविशेषणत्वाच्चेति॰ व्यधिकरणषष्ठीति॰ राम०
प्रातिपदिकस्यपदस्येत्यनयो४परस्परंअन्वितयोरन्तेनान्वयादितिभाव४। अभेदेनैवेति॰ संबंधांत

रसत्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावसंबंधेनेत्यर्थः ॥ कर्तुं [redacted] मिति ॰ पदस्येत्यस्य क्वचिद्व्यधिकरणेनान्वये स्य
तात्पर्यग्राहकत्वं भाष्य उक्तं ॥ न तु लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेर्वज्ञापकं विनापि सिद्धमित्यभिमानः ॥ महत्वासंभवा [redacted]
दिति ॰ सर्वनामस्थानत्वेनेति भावः ॥ समाहारद्वंद्वस्येति ॰ वाग्दृग्त्वाक्कृत समाहारद्वंद्वस्य ककुद्दोः ॥ शब्दस्येत्यर्थः ॥
सुयोजं ॰ दोः ॥ शब्दस्य पुंस्त्वेपि मुनिर्वीहं ॰ त्याज्यमिति ॰ अत्यान्तरत्वे नद्वन्द्वे पूर्वनिपातापत्तेः ॥ किंच तदन्ते त्वादे दोःशब्दस्य
शो दुर्लभः ॥ विशेष्यासन्निधानादिति भावः ॥ ककुदेकत्वमिति ॰ प्रकरणाद्युक्तत्तयाऽर्थं क्वेवेदमिति भावः ॥
दक्षिणीतेउद्यम्यद्दोनीमानि शाचरइत्यन्वयभ्रमवारणायाह ॰ तत्रेति ॰ एकदेशिसमास इति ॰ तत्प्रत्याख्या
नेतु कर्मधारय इति बोध्यं ॥ इत्यादन्ताः ॥ जहातीति ॰ हा इति शोकव्यंजकशब्दमित्यादि ॥ इत्यादन्ताः ॥ नुम्य
कार्ये ३ प्यस्त्विति ॰ अयंभावः ॥ तंत्रेणनाभावेन करिष्चैतं प्रति अन्तं प्रति च कृते च कार्योन्तरं प्रति नुम्भावो नासिद्ध इति
तदर्थः ॥ एतेन नुमस्त्वस्यासिद्धत्वेनानादेशो गुणो नुमादेरप्राप्तिरित्यपास्तम् ॰ नुम्यिवास्त्विति पाठे एवकारो
ऽप्यर्थः ॥ उच्चारणार्थत्वादिति ॰ तंत्रेणोच्चारिते द्वितीयेन शब्दे इत्यर्थः ॥ अमुष्मै इति ॰ नमुन इति

उचितत्

सूत्रविषये पूर्वविभक्तिनिमित्तकार्ये प्रवृत्तो मुत्वे तस्य नकारविषयिकमपि प्रत्ययलक्षणाभावेन विभक्त्यादेशं त्वसिद्ध
त्वेपि वास्येभावात्परत्वेन नुमापत्तेः। आदिनाऽमूकुलेऽमुयोरिति। तयोरेत्वस्याप्रवृत्तो मुत्वे नुमिचानिष्टं स्पष्ट
मेव० नमुटादेश इतिवार्त्तिकस्वारस्ये न नादेश इत्येवतदर्थ इत्यपि बोध्यं। नेत्संज्ञ इति। इयमपि तदुक्तिश्चिन्त्या
।तस्यलोप इति सूत्रभाष्ये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वस्योक्तत्वात्० स्वरितत्वादर्शनादिति। नन्वोतः स्वरित स्पष्टमुः
त्वेपि नाम्नावित्यत्र स्वरितश्रवणं। अग्निशब्दस्यांतोदात्तत्वेनैकादेश उदात्तेनेत्यनेनोदात्तत्वादिति चेन्न। वृ
त्तावनुदात्तस्येत्यस्य तत्रानुवर्त्तितत्वात्। शेषनिघातेनोकारस्य स्वरितत्वमादाया ग्निशब्दस्य सर्वानुदात्तत्वाच्च। स्व
रितस्य तु नोदात्तपदेन ग्रहणं। उदात्तस्वरितयोरित्यादौ स्वरितग्रहणात्। उच्चारणार्थानामित्संज्ञक
त्वेपि आदेशे षुदकारस्थानिकत्वेन तिष्यन्तत कारस्य सत्वेन दित्वात् तदप्राप्तेश्च। उच्चारणार्थ इत्यस्य च वर
र्णोनरोच्चारणे मुखस्य क्लेशवारणार्थो न त्वन्यफलार्थ इत्यर्थः। अत एव भाष्ये ओकारं डितमाश्रित्यादिति
प्रत्याख्यातं। न हि तदानीमित्त्वमस्ति। न च डित्वे विशतो ऽत्तिलोपापत्तिः। भाष्यप्रामाण्येन तस्य सत्तमत्यामनभि रामः०

—ननु औ इति न्यासे सख्या विस्पष्ट टिलोपप्रसंगः स्तुन पत्यावे
ध्यर्थमिति निर्देशे [illegible] घिसंज्ञकभिन्नस्यादिलोपार्थमिदमत्र
एतन्न्यासपरभाष्यरसा [illegible] न्०—२ ५३

तिसर   तथा२   पि

धानादित्तिद्विकृ० अदिति० अस्ययदपीत्यादि४। दीर्घो मामूदिति० भिन्नकालव्यावृत्त्यर्थत्वान्नपरस्येति भाव४। न
चह्लो विदर्थस्यैकरणेन समासबाधइवानेन टापोपि बाध इति वाच्यं० प्रतिपदविधानाषष्ठी न समस्यत इति वार्त्तिका
तुरोधेन तत्र तथा कल्पनेपीहं कल्पने मानाभावात्० अनङ्० सिञ्चतीति० वैकल्पिकं मात्रमनुवाचनिकमिति त वं
द्भाव४। संज्ञापूर्वक इत्यस्य भाष्यास्पष्टत्वादाह० अंगवृत्तेति० इयमगतिकागति४। सोडेतिन्यासेलाघवाभाव
श्च० डित्वसामर्थ्याद्भस्यापि टेर्लोपकल्पने गौरवं च० तस्मादृशनसोनङ्० तद्धूकैकत्वं च चिंत्यमेव भाष्यानुक्त िपप
त्वादिति प्रामाणिका४। चेतीति० तस्मादित्युत्तरस्येति न्नाय्यति विहितविशेषणार्थं४। एकदेशविकृतन्या संभवश्चा२५
येनेति० स्थानिवत्त्वसोपलक्षणमिदं० अ हृद्धिकविकारेणप्रत्ययमिताभावात्किंन्त्पुकुम्बदृष्टांतमूलन्या कृ४
यस्यान्त्राप्राप्तेरिति बोध्यम्।। प्रथमांतेनेति० यद्यपि तस्मादित्युत्तरस्येत्युक्तेः पञ्चम्यन्ततापि संभवति तथा
पि बहुषु पदेषु विभक्तिविपरिणाममपेक्ष्याऽगंतकलोपशब्दे एवार्थान्तरकल्पनमुचितमिति भाव४। ननु
सुतिसीति प्रत्यये येस्मात्स विहितस्तदादेरित्युपस्थित्यात स्यह लक्ष्या ऽपर इति [redacted] विशेषणमिति ह

कल्पनी२

ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोः ८२

स्त्रीप्रत्यये

त्रस्याबन्तात्तदादेः परस्मैत्यर्थे नोपसर्जनान्तत्वादिनियमसत्त्वात् आबन्तत्वाभावेन नात्र दोष इत्यत आह । अत एवे
ति । एतत्सिद्ध्यर्थं येन विधिरिति परिभाषया शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ [illegible] विशेष्यमादाय तदन्तवि पुनः २
तिः २ धौ दिवुराणिस्त्रे : एतान्तान्तादिति बहुवचनान्तादित्यर्थः स्यात् अपकर्तेत्र नात्र दोषः । मालेत्यादौ तु व्यपदेशि स्था ३
वद्भावेन सिद्धिरिति भावः । अविद्यासुजात : अविद्य इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्री त्रत्य यलुकि प्रत्ययलक्षणेना
बन्तत्वादिति व्याप्तिवारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यं । अतिव्याप्तिरिति । अस्य स्त्री ई देवदत्त ई देवदत्ते ।
रित्यादावपि ... ति बोध्यं । प्रत्याख्यानादिति दीर्घग्रहणोपस्थितत्वाद्दीकाररूपस्यैव दीर्घस्य ग्रहणा रा० का० ५
त्वेत्यपि बोध्यं । सुरासयतीति । न चरणोचडीति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन इदुदुपधेभ्यो णिजुन्नास्तीति सिद्धान्ता स्थ० ४
त्कथमत्र णिजिति वाच्यं । तद्भाष्यस्य तेषां लुङि प्रयोगाभावकल्पनेनोपपत्तेः सर्वे धातवः ... विकल्प
नम प्रामाणिकमित्यभिमानात् । ग्रहणाच्चेति । सानुनासिकोकार ... त्यपि बोध्यं । एवं चाग्रहणे अग्र रा० म०
हणां चिन्त्यप्रयोजनं । वस्तुतो गौरी सुरा इत्यादेर ... भिधाने दृढं मानं चिन्त्यं । विभक्तौ राणं तद्येमिति । ए

वंचविभक्तिसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वं ज्ञाप्यत इतितात्पर्यं० ग्गोमानित्यादौ लक्ष्यभेदाद्धूरं वारं संयोगांतलोप
ः। नपुंसकार्थत्वादिति० स्वमोरितिहितत्त्वलुगितितचनलोपनिषेधायावश्यकत्वादितिभावः। लुकालुत्तेति० ङि. सं ६२
बुध्योरितिसप्तमीतिभावः। आवश्यकतयाचेति० ङि. संबुध्योरित्यस्याभावे नलोपपक्षे विविकल्पार्थमावश्यकतया
इत्यर्थः ४। यद्यपि वा नपुंसकानामित्येव भाष्ये पठितं संबुद्धिग्रहणं च सूत्रादेव संबध्यत इति तदर्थं तत्त्वरितार्थे
तया पत्र पाठेनोक्तार्थज्ञापकतापि संबुद्धिग्रहणं भाष्यप्रत्याख्यातमित्येतन्त्रेनित्यं० सूत्रस्थङि. ग्रहणस्य तितु ५
ङि. संबुध्योरनुवृत्तेरितिवार्तिकस्य संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्याख्याने पि सूत्रस्य स्यात्प्रत्याख्यानादितिभावः। भाष्यमि
ति० यद्यपि तु नरयम ए क्रलोपः संयोगांतलोपो विहायेति सुपकस्यतद्भाष्यं प्रवृत्तं० पूर्वोक्तत्वेनेति० नचैवं बुद्ध्या
वित्यादौ सन्निपातपरिभाषयाटाप्तेति भाष्यविरोध इति वाच्यं० दीर्घ प्रवृत्तु त्तरमं तादिवद्भावप्रवृत्त्या वपिटा बुत्प
न्निकालिकानंतर्यविघातस्यानेनवारयितुमशक्यत्वात्० अग्रास्वीयत्वात्सन्निपातस्यान्तवद्भावेनातिदेष्टुमश
शक्यत्वात् च० अत्रावं नास्तितितु नारुचि वोधिता० पंचमीसमासेन स्यान्निवद्भावोस्ति० अस्याभिधानेच

साभाष्य ०

लघुशब्दे०

अत्वे५ की२

नहृदं मातं० श्वावंते मध्यश्वाचारक्किवे वनास्ति [redacted] श्वातो चातोरिति स्त्र स्थ मा ध्य प्रामामास्यान्तत्र वदान्ति कक्कृतोन्ते आ१
नापरत्वक्कमितितही जां श्वाचारक्किबन्ताद्युट्. लुकूनास्त्येव० तेन कस्य स्त्री कीशहृदिमध्यश्वाचारक्किबन्तेभ्यो यङ्.
लुकि लङि. श्र वेकेदित्यादौ श्वनादपि संभवदृत्त्व पास्त्रम्० ईकाररूपताभावाच्च० उत्वमपीति० श्वविनापूर्वेरूपं०
रोरुत्वे इति० कर्त्तव्ये कृते चेति शेष४। नमुन इति वत्० हरिवदिति० हरिशब्दान्मतुपि छन्दसीर इति वत्वे नुमि सं
रू५ योगांतलोपे मतु वसो रिति त्वे गुणाः [redacted] छेदादिति० कीर्त्ते यते ९ क्किब्विचा वेवनस्तो वृते येङ्. लुकि लङि. ई
ङ भावे ति क्तिपो ९ त्र योगस्य वनास्ति यथा लक्षणमत्रयुक्ते इत्येवमाध्योक्ते ४। अत्रयुक्ते लक्षणमप्रवृत्त्यभा
वस्यैव योग्यतेति तन्दर्थ ४। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति सिद्धान्तात्० नेति व्याख्यानमिति० उपपादितं चे
दं रामप्रशान्ते. न लोपे कृते इति० संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादिति भाव४। नलोपात्प्रागि■ति० विभक्तौ सं
नलोपविषये३ योगांतलोपस्य सिद्धत्वाभावज्ञापनद्वारेति शेष४। एतेन राज्ञे धत्ते चक्रम्य त्रराजाच्छत्रमित्यादौ वृद्धिय णतुगा राम०
दिकं नं संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्० किञ्च कश्चैत्यादावेकमेव यणां सूत्रं पूर्वापरविषयभेदाद्भिन्न

स्यात् २

मितिशब्रूपर वित्रतिषेधास्य र यणादेशाइत्यच ॥ परस्मिन्नित्यत्र भाष्यके य्यटयो ॥ स्पष्टं विषयगत पौर्वापर्यं र
स्यलक्षणो स्वारे प॰ इतित द्राप्यय ॥ तेन [redacted] धीमानित्यादौ सु विषय संयोगांत लोप शास्त्रस्य परं स्मत
प॰३ लोपविषयेतत्र पूर्वे स्मिन्नसिद्धत्वेन तलोपोन स्यादित्यपास्तं॰ सावधिपदं भवतीति पक्षेऽदोषाच्च॰ स्वारोपमाना अंसे३
भावाच्च॰ पष्ठीति॰ अतएव ङ्गेन लोपनिषेधः [redacted]
[redacted] सार्थकसद्राह॰ ङे रिति॰ नच नलुमतेति निषेधानित्यत्वान्न दोषः॥ तद
पेक्षयापरत्वात्तत्याख्या नसैव लघुत्वात्॰ संबुध्यन्तेति॰ संबुधंतप्रातिपदिकांत नस्य लोपो नेत्यर्थः॥
इति सत्रमस्त्विति॰ अतएव स्रुपी रित्यादिसिद्धिः॥ अत्र त्वथापदान्तसंयोगादिलोपस्य संयोगांत लोपाप
वादत्वात्तत्र स्थृतो वों रिति दीर्घो न स्यात्॰ तिप्यनस्तेः॥ सिपि धातो रिति सत्राभ्यां धातुसंबंधिपदान्तस्य सस्य र
त्वरुत्वविधायकाभ्यां कसाहचर्येण च प्रकृतिप्रत्ययसंबंधिवर्णसंयोगमाश्रित्य सस्य पदांते संयोगादिलो
पाप्रवृत्तिकल्पने हुन्न किंचित्कापघवं किंच॰ न ङि संबुध्यो रिति सत्रमपि वयुक्तं॰ ङि ग्रहणाच्च नलुमते

नं२

त्यस्यैतद्विषये ऽनित्यत्वं॰ एतदनित्यत्वमूलकमेववानपुंसकानामितिवाच्निकं॰ एवं च ब्रह्मन्नाद्यर्थे संबुद्धिग्र
हणस्यावश्यकत्वेंतापकासंभवः॰ इदमेवाभिप्रेत्य सूत्रशेषे भाष्ये तस्माद्दशक्योहल्पृक्तलोपः संयोगांत
नं२ लोपोविज्ञातुं॰ नचैवंहि ज्ञायतेहिहल्ङ्याब्भ्य इत्यत्र हल्ग्रहणं करिष्यते क्रियमाणेपि हल्ग्रहणे कस्मात्स्यात्संयोगांतलोपः॰ इति सूत्रमित्यपलक्षणं॰
हल्ङ्याप॰ सुतिसि हल्लितिसूत्रमस्त्वित्याशयः॰। अतएवाविभाराज्यमित्यादौ लोप इति दीर्घसिद्धिरिति दिक्
॰दीर्घोक्त्वेति॰ हलंतादिस्सपेक्षस्वकार इतितद्व्याख्यातारः॰। ननु तदंतमपीति॰ तस्याप्यस्यसमुदायरूपत्वादि दृ॰५
तिभावः॰। प्रसक्तेति॰ इउवर्णान्तस्य ह्रस्वत्वासंभवादिउवर्णयोरेकदेशत्वेन तद्विशेषणासंभवोऽत्रेतिभा
वः॰। युक्तमिति॰ अनङ्सावित्यत्रविभक्ति[redacted]विपरिणामः॰ कार्यः सर्वनामस्थान इत्यस्य गोतो णिदित्य
नं२ त्रप्रथमांततायाः क्लीवलोतन्निवृत्तिरित्यभिमानः॰। विशिष्यासन्निधानादिति॰ शब्दरूपं विशेष्यत्वस्याव
र्यक्षात्...गं विशेष्य श्यकं॰ किंच सत्यपि विशेष्ये सखिशब्द भिन्नांतस्येत्येवस्यान्नतुसखंतभिन्नस्येति॰ नत्रेकार्याभावाप रम॰
न सिमा...ति न तत्स्व त्तस्यात्पत्रान्वयायोगादिति भावः॰। तस्य प्रत्ययविधीति॰ एवं च हरदत्तानुरोधे नैस्सर्वमितिभावः॰। तथा
...यति किंचेति=२

६९

५६

हिती येति॰ तत्सुरूप विषये बहुव्रीहिनैत्युपक्रम्योभयं खल्वपी ष्यते सोम सखा गवांस खइति भाष्यं॰ त्वंत्ये
षष्ट्या स्त्राक्रोशइसल्लुक्॰ संख्यावाचके इति॰ आदि संख्या व्यापक धर्म विशेष वाचके इत्यर्थः। ननु बहुत्वं सं
ख्या॰ नियत विषय परिच्छेद हेतुत्व रूप संख्यात्वस्य तत्राभावात्॰ अत एव भाष्ये यदयम संख्यां संख्येत्याह तु
र्के॰ संख्यायतिः नयेतिसाक्षाद्व्याप्य संख्या द्वारेत्यर्थः। अत एव बहु गणसाह चर्येण संख्या संबंध्यर्थ प्र
तिपादकस्य ग्रहणादेव॰ बहुवचनेति॰ अन्यथा षष्ठइत्येव वदेत॰ अर्थे प्राधान्ये [illegible]ति॰ षट्शब्देन षष्ठं ह
शाद॰५ गोत्र॰४ कं तदर्थ संख्याश्रयस्येत्युभयमपि विवक्षितं॰ तेषां बहुत्वादिदं बहुवचनं न त्वाधारत्वे [illegible] स्वगत
संख्यानुवादकत्वरूपेण तदाह॰ षडर्थेति॰ तेन गोत्राणां नइदं प्राचामनुरोधेन तषड्ढा इति बहुवचनं तिसभ्य
इति वत्सद्धं तेकानां बहुत्वाश्चेतहि सर्वेत्र जातिनिर्देशएवो चितस्त्राचार्ये शैली वा षष्ठूदस्य बहुवचनां
तस्यैव संज्ञात्वाश्च॰ तस्मादिदं विहित विशेषणं॰ परमपंचादीनामपि संख्याप्रकारक संख्येय विशेष्यक
बोध जनकत्वेन संख्यावाचितया षट्त्वमस्त्येव॰ लोके गण नायांम सिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्रनमा
अत्र बहु बहुवचनं प्र
योगभेदेन शब्द
कल्पात् [illegible] स्ते
म्यस्तिपत् = ४

तत्सङ्ख्यासंख्येयस्य=१

सामान्यस्यरूपमिदं-त तो ऽप्रीतिनियमार्थं तदाहान्तादावितिं=३

नर

नं० उपसर्जनेत्वति क्तान्ताद्यर्थे प्राधान्यं न तु संख्यायाइतिनन्दो यथा। सर्वां चेदं सर्वादीनीति सूत्रे भाष्यइतिन त्वं० सिद्धेरिति० तत्राहरति सूत्रेऽचिनेत्यनुवृत्तात् राहानीत्यादि व्यावृत्तौ हलीत्यनुवृत्त्याऽऽत्सोऽडि त्यस्य सिद्धिः। शासइत् अङि इत्यत्रा हेक्ङिति चेदङ्घ्रे वेति नियमेनात्ताद्विव्यावृत्तौ तच हल्ग्रहणं करणेन मित्रशीरि त्यस्य सिद्धिः। एवं अत्रत्रापीति भावः। प्रत्ययस्यासाधारणमिति० इदं हि नीयत्र त्यय ग्रहणं लभ्यते० यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमस्तन्न० राज्ञेत्यादौ पदत्वानापत्तेः। दीर्घो नेति० असोलुकः। स्थान निवत्त्वेनासंततत्वे पीति शेषः। नचानुसाहचर्याक्तू यमाणसंत एव दीर्घ इति वाच्यं० तद्नित्यत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात्० प्राधान्ये नेति० तत्त्वं च वर्णविशेषणत्वरूपं० एतच्च स्थानिवदित्यनुवृत्त्येव सिद्धं प्रत्ययल क्षणमित्येतत्सामर्थ्येलब्धं इति० मित्रशीरित्यादौ हलादौ किति विधीयमानमित्त्वं च सिद्धमितीत्यपि बोध्यम्० वर्णप्राधान्ये नेति० वर्णस्य तत्त्वं च प्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वमितरविशेषणत्वं च० अणयोः कारइत्याद्यर्थके टिड्ढाणञ्नित्यादावि कोयणाचीत्यादौ च० तत्रान्यमुदाहरति० तेनेति० आद्योदा

मि३

आगन्तोरस्तद्भावि दिति भावः=३

तत्रिष्ठप्रकारतानिरू पितेप्रथम:=२

राम०

अत्रोविशेष:=१

आशयस्तनेन वस्तुतस्तेषामिति बोध्य लिंगत्वमेवेति प्राप्ते लोति अर्थ भिवेति सूचितं ॥ ६ वार्तिकमतोप्याह तस्मिन्निति ॥ ३

हरणां तु चित्रायां जाता चित्रेत्यादौ अण्‌ यो ऽकारस्तदन्तादिति विहितो ङीबन्नेति बोध्यं ० नच गौरे हित क्रिया
दौ न लुमतेति निषेधः। लुमत्प्रत्ययनिमित्तां गौ हृस्व कार्य एव तेन निषेधात्‌ ० अत एवोक्तामेत्यादौ क्रमत्
परस्मैपदे ह्विति ही घेसिद्धि ॥ परस्मैपदपरशिन्निति रूपितां गस्य तेन दी घे विधानात्‌ ० तस्मिन्निति न्यासे पिल्लुकू
स्यानि मूत प्रत्यया व्यवहित प्रकृतस्य हृस्व कार्य एव प्रवृत्तिरिति बोध्यं ० यद्वेत्यादिनोक्तो वार्तिककृत्संमतः पक्ष
ः तत्फलानामन्यथासिद्धाभाष्यकृता दूषयित्वा नियमार्थं पक्ष उक्त इति दिक्‌ ० गायेराति ० विभक्ति प्रति
रूपकाणां लिंग योगे पि त्रिषु सारूप्याभाव इत्याशयः। अर्थप्राधान्य बोधकस्येति ० अर्थप्राधान्ये प्रवृ
त्ति बोधकस्येत्यर्थः। बहुवचनस्येत्युपलक्षणं ० तद्बोधकाभावात्तत्वात्पर्यं गौणमुख्यन्यायस्त्व प
दं कार्ये किंचाप्रसिद्धत्वरूपस्य गौणलाक्ष णिकत्वरूपस्य वा गौणत्वस्यात्र ग्रहणं ० नचायं त
था ० अत एव प्रियति सेत्यादौ तिस्त्रादयो भाष्ये कृतोदाहृताः। गौणत्वे पीति ० उपसर्जनत्वेपीत्यर्थः।
न भवति तव्यमिति ० एतत्रूणि हृत्यर्थमेवास्य व्युत्पादनमिति भावः। इत्तीदंताः हृस्व विषयकत्वयेवेति ०

म १ गौ १

कार्य एव न प्राप्ति पदिकृ ३

अजाद्यादेश्गोघर्ए मात्रौ हृस्व कोनलग्गौ हृस्व कः प्रतिभावः ॥ २

त्य ५
एव ५
द्वि ४

जयमंगलायामिति शेषः॥ मातृ मात इति ॰ घुमास्थेतीत्वविधायकसूत्रस्थमवकाराद्धावितिवार्त्तिकं भाष्ये
ऽत्यात्स्यातमिति ईत्वं सुलभं ॰ सेस्याप्राप्नुत्वभाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावः। ततो विजेवेत्यत्वे ॰ न च तेनैवेत्वे पित
स्यासिद्धत्वात्कथं यणिति वाच्यं ॰ क्वावीत्वं विभक्त्योयणादेश इति व्याश्रयत्वादिति बोध्यं ॰ न कु बिति ॰ समा
सांतविधौ लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्यख्याप्यातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये उक्तावप्यस्य तन्निषेधकत्वेना
त्र प्रवृत्तिरस्त्येव ॰ गोस्त्रियोरिति सूत्रे बहुश्रेयसीति भाष्योदाहरणाद् नंतरस्येति न्यायं बाधित्वानन्त
तस्येत्यस्याप्ययं निषेध इति भावः। ख्यादिष्विति ॰ बहुवचनं प्रयोगाभिप्रायेण ॰ प्राक्कीति ॰ स्त्री त्वनि
रूपितशक्तीत्यर्थः। तेन लक्ष्म्यादिशब्दसंग्रहः॥ नद्यंतसंज्ञापक्षे तु श्रीनद्योरित्यादौ नदीशब्दस्य तद
वयवे लक्षणा ॰ नद्यंतादित्यापि इत्यत्रातिलक्ष्म्याद्यर्थमावश्यकं ॰ लक्ष्मीशब्दे तु व्यपदेशिवद्भावेनैव बोध्यं
॰ इउवर्णाविति ॰ अतएव घ्यंतादंताद्घटंतविप्रतिषेधेनेति संगच्छते ॰ न त्वित्यादि इदं हरदत्तानुरोधेन ॰
न्यायसिद्धमिति ॰ अंतरंगत्वात्पूर्वं प्रवृत्तनदीसंज्ञयैव समुदायेन घ्यंतत्वात्कार्यसिद्धेरिति भावः। वाच

आभीयासिद्धत्वात् ॰

नेद्या ५

नत्वं ३ राम॰

पा भवयव २   दृष्टाप्रत्ययांतात्प्राचारवृत्तिं वंतात्कर्तरि दित्वे प्र० २ = इत्यर्थे सत्यापि नित्यनोत्तुमानुष्प्रदृतिः तुरु ० गो स्त्रियोरिति तेन पारिभाषिकस्येनोपसर्जनस्य तत्र महादं० २

निकमिति० स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकस्यैवसं ज्ञेत्यभिमानेनेदं० जहत्स्वार्थवृत्तित्वाभिमानेन वा०
जे २ भाष्यकृतात्वेह स्वार्थस्यनित्यस्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधकत्वेनतस्यसंज्ञायां कुमार्यै ब्राह्मणाय खरकुट्यै ब्राह्म
णाय क्विलुब्विषये त्वानुपूर्व्यैकेनभेदाग्रहात्समासेनघंतत्वात्कार्यसिद्धिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदं त्व
कसप ४ वयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति० तन्मात्रबोधनिवेशेनतमानं० यौगिकेषूत्तरपदे जहत्स्वार्थत्वाभावश्चेति
तदाशयः। अवयवशब्देनात्रवृत्तिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणं० अतएवकंजा घंतेनदोषः। तत्रापीछीवि
शेषणात्तया कुमारीशब्दे नित्यस्त्रीलिंगार्थबोधकत्वात्० अप्रभक्तीनामिति० तदंतांगानामित्यर्थ सानुकेकुमार्यैदसादे ५
ः। दोषइति। सामानाधिकरण्ये विशेष्यविशेषणभावमात्रं० वैयधिकरण्ये तु भेदसंबंधः सचेतिगो
रवं दोषइत्यर्थः। दिदिवतुरिति० अत्रयणापत्तिस्तत्रापितद्रीत्या वैयधिकरण्यात्० यदियणिव धौ सामा
तदे २ नाधिकरण्यमेवेष्यते० एवापत्तिः। नचेष्टलोपेनतन्निर्वाहः। प्रत्ययनिमित्तेयङादेरसिद्धत्वात्तदभावे २ तं अनित्यत्वा २
व्याह० तुयतुरिति० स्निप्तेति० अजादिप्रत्ययस्यांगांशोउ स्यिनाकांक्षत्वादितिभावः। उभयोर्वि

पं३ पं२ द्वित्रि२

शेषग्रहणमिति व्याख्यानाल्लक्ष्यानुसाराच्चैकदेशान्वयेपि सोत्र नोपयुज्यत इति भावः । षष्ठ्या उक्तावित्यर्थः स्वरपूर्वादेशे ।
पूर्वो चोपधायस्यैव शास्यत्र शस्य शास्त्र्यर्थं कं स्वर परपूर्वो ध स्येति वाक्यार्थः संगच्छते ० उक्तोपायेन प्रत्याख्या
तमित्यन्यत् ० तदन्तत्वादिति ० न च धात्ववयवसंयोगपूर्वस्य धात्ववयवेकार एव संभवेन संयोगवद्धि प्रयोजनाभावात्
विशेषावगतिहेतुत्वेन तज्जातीयन्नस्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणान्न दोष इति वाच्यं ० तंत्रीरिप्सादौ धात्ववय
वसंयोगपूर्वस्य धात्ववयवस्यापि संभवात् ० परिमाणाख्यायामिति सूत्रे भाष्ये उपावयविसंज्ञायामे
वयथाजातीयक उत्सर्गस्तथाजातीयकेनापवादेनापि भवितव्यमित्युक्तं ० तन्मूलकेनोत्सर्गसमानदे
शा अपवादा इति न्यायेन तु न निर्वाहः ४। अत्रं गांशे तदसंबंधे हरि इत्यादावपि तत्प्रसक्तेनयेन नाप्रा
प्तभावेन तदपवादत्वस्यैवाभावात् ० यद्यपि प्रत्यासत्त्या इको गुणवृद्धी इति निर्दिष्टोपस्थ स्थ्याधात्ववय ६३
वसंयोगपूर्वे भिन्नस्य धात्ववयवस्यैव ग्रहणमिति हरि इत्यादौ न दोषस्तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यै रामं०
अत्रावृत्तिरेवाश्रितेति दिक् ० सत्त्वमतेपीति ० येभीत्रेति सूत्रं बध्नीराधनार्थमिति वैतंडिकतया वदं

Right margin: ग२ ; धातुपदासंबंधे = ४

तत्प्रमाणानुपेसर्थः अन्यथा गुणवृद्धी इस नापि परापिपणा पाणिनि इति भा
वं: २

नितरां सिद्धं सूत्रमनेनापीत्यर्थः ॥ वक्तृतोभयप्रहितु रित्युभयोः सन्नतीया [illegible] बाधकत्वं बोध्यं ० नच परत्वादिति ० ए
वं च यलोपो दुर्लभ इति भावः ॥ वार्त्तिककारोक्तेरिति ० लोपो व्योरितिसूत्रे क्वावुपसंख्यानमिति वार्त्तिकं ० तस्मा
पूर्वत्वापेक्षयाक्वौ यथा लोपसिद्धिर्भवति तथा वक्तव्यमित्यर्थः ॥ सा च पूर्वं [illegible] विप्रतिषेधेनैवाशये नैवमुक्त
मिति बोध्यं ० गौणत्वेपीति ० इष्टाकरूपार्थप्रस्फ पसर्जनत्वेपीत्यर्थः ॥ क्तनयशोति ० अन्यथा रिवेतरं
परस्येत्येवं वदेदिति भावः ॥ गुणविषय इति ० प्रकृतिप्रत्ययापेक्षगुणापेक्षया न दवयवमात्रापेक्षस्यान्त
रंगत्वेन तत्र पूर्वं प्रवृत्तिः ॥ स्यादिति भावः ॥ [illegible] विकृतनिर्दृष्टे प्रत्यये ति ० यकारान्तानुकरणनिर्दृष्टे प्रत्यये त्य
र्थः ॥ अकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः ॥ साधारणमिति ० हृस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः [illegible] ॥ विदांकुर्वन्त्विति ० भा
ष्ये ऽस्यार्थस्यास्पृष्टत्वादिति भावः ॥ अतिरभसादिति ० संयोगपूर्वकत्वेन यणो दुर्लभत्वा [illegible] दिति भावः ॥ इ
यङ्गु [illegible] णोलोपस्याभीष्टत्वेतु न व्याश्रयत्वात् ० इति ईदंताः ॥ नियमार्थमिति ० फलन्तरं प्रयोग [illegible] नियमार्थ
मित्यर्थः ॥ तन्तीयान्तादिति ० तरंजंते न तुल्यरूपं लुप्तमत इत्यर्थः ॥ निमित्तेन्यादि ० पूर्ववत्स नमाद्यन्तवत्त्व

पासि २ ङ्वार्णत्वादिति. तदर्थं क तस्यानयसंस्नाह्व कार्ये दिवाध्यकाभावादिति भावः ।

स्या ५

=सर्वनामस्थानादौ तुर्त्व
तेत यङ्गु प्रसत्व धमय्य
प्रमतत्का स्यं नियमार्थ
स्यनत आइहून्त तइ
प्रसादि ८ = २

३७ = क्रोष्टुशब्दे पञ्चम्यामप्राप्तयोः भावेन दीर्घप्राप्तस्यातिदेशं वैयर्थ्यमित्र आह नसौसादि० तथा चानिष्टरूपापत्तिरनते विभाव: २२

लघुश०

पस्यो० पो२ णे२

वामंत्रितेपराङ्गवदित्यादयस्तु दाहरणं० तत्र तृजंतत्वस्य निमित्तस्य तद्भावहारस्य वातिदेशे आहत्य तच्च शब्दम्

आपादनेप्रापते इत्यर्थः २ त्वार्ये विहितकार्यस्यैवापर्यनोऽत्र सिगुणवादेशौ तृजंतो दृश्यकोत्र न्नितिदीर्घरव स्यात्० सौ चौत्र सादिषु चा

नडु० रोगात् स्यात्० न चोत्तरसूत्रद्वयेन सामर्थ्यात् तृज्वत्वेन क्रोष्टु गृहणे वसिद्धा वाधेनापि सामर्थ्यात् कार्यमा

त्रप्रवृत्तिरिति वाच्यं० तत्सामर्थ्येन रूपातिदेशस्यैव ज्ञापयितुं युक्तत्वात्० नाद्यात्स्यातिदेशस्य संभवी० सह अत्रोनि० २ = ४

प्रयोगाभावात्० शास्त्रकार्यातिदेशं वपि न० तुल्लंतस्या युदोत्तत यात्त्वद्रावेनोकारुरे फरूपयरणा स्यष

देशो वितस्मोद्दात्तस्यानिकयणो भावितो दात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरानापत्ते ४। अर्थातिदेशस्त्व संभवी = स्त्रीपुंवद्धोस्यादावर्था

। तयोरर्थैक्यस्य स्वतस्त्व सत्वाच्च। पद्युवत्वेपीति। अर्थातिदेशासंभवं मत्वेदं० सूत्रांतरमप्याह० आ तिदेशस्यक्षमत्वादा

रूपमिति० ३ धात्यादिति० तेन्त्रतस्त्वदित्यत्र अकार्पस्थित्यात अहि शिष्टं क्रोष्टृ तिनत्वतत्त्वदिति चकारोऽत्राकारणसाम हतयोरिति = ६

र्थ्यादं तो दात्तस्वरविधिरा सनिति अकारस्योदात्तत्वाद् दात्तयणा हल्यादि स्वरसिद्धिरिति बोध्यं० संज्ञाशब्दा राम०

नामिति० उणादिव्युत्पन्नानामिति शेषः ४। स्वतो धातृ शब्दस्य प्रभवत्येव० परत्वादिति० इदमंचकार्यं

क्रोष्टाइत्यादि रूपातिदेशे तेदुर्वचः अनेकत्वात् ... पस्यो३ ... दीर्घो० ... आहतयोरिति = ३ ... पि१

इदं० ... परत्वात् ... त्रसं ... आग्निरव ... हेरमेइत्यादि ... परत्वे ... इत्यर्थः = १० ... ६०

इयोः कार्ययोर्युगपत् संभवे विप्रतिषेध इति भाष्योक्तेरिति भावः ॥ ८

क्वऽसंभवाभावे च विप्रतिषेध इत्यभिमानेन । यद्वा परत्वादुत्कृष्टत्वात् विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्य
र्थः ॥ निष्कर्षे इति । भाष्यस्य पूर्वपक्षिण इति शेषः । यथालक्षणमिति । अप्रयुक्तलक्षणाभावस्य योग्यतेत्यर्थः ॥
बाध्यसामान्यचिंतेति । सा च तज्ज्वत्सूत्रभाष्ये स्पष्टा । एवं च अचिर इति सूत्रस्थं अन्तरादेशे जस्सुप संख्यानं गु
णात्परत्वात् इति वार्त्तिकं बाध्यविशेषचि[illegible]भिमानेन प्रवृत्तमिति भावः ॥ तेनैतद्वार्त्तिकबलाज्जसोऽन्यत्र ९४
प्रियतिसृरमित्यादौ गुणं विकल्पयंतः परास्ताः ॥ तज्ज्वत्सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । मपर्यन्तस्येति सूत्रस्थत्रिय
तिस्रावित्यादिभाष्यविरोधाच्च । अनेनेति रेण । कथं विप्रतिषेध इति । अचिरे रोत्यर्थः ॥ दूषयित्वेति । यद्य
पि नतिसृ इति ज्ञापके न तदपवादत्वाभावकल्पनया विप्रतिषेध उपपद्यते तथापि ज्ञापकानुसरणस्याव
ते ३ श्यकत्वे नैवर्तं संसाध्य [illegible] तं दूषयित्वेत्यर्थः ॥ इदं च तज्ज्वत्सूत्रे भाष्ये । संनो ह्यव्यमिति । अतिक्षोदस्तदंशे
वार्त्तिके न कार्य इति भावः ॥ इत्यकृते ॥ ह्रस्वापादीति । अत्रारुचिबीजं तु नुन्निपातनं व्यर्थं । न च परस
वर्णाभावार्थमुभयनिपातनं । नुमेव निपात्येऽनुस्वारनिपातनसामर्थ्यान्नैव तदभावसिद्धेरिति । एवं

त०प्रा०

चायमूकारेण धातोरिफवर्ज्जं प्रसंग्राह्य ग्रहणं भाष्यमिति ह्रस्वैकमात्र कृति कौशाब्देन सह हेरूपे विशेष इति माधवश्चिन्त्य
इति भावः। निपात्यत इति। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन मूलमित्यर्थः। वार्त्तिकमिति। एतेन भाष्ये पूर्वे ग्रहणं व्यवहि
तेपि प्रवृत्त्यर्थमिति वर्णोच्चारिस्या दावपि यशीति परास्तं। सूत्रवार्त्तिकानुरोधेन पूर्वं ग्रहणस्य परिभाषाप्राप्ताप्य
कारशब्दः ४ नुवादकत्वौचित्यात्। उपेक्ष्यमिति। कारामूरित्यत्रैकरोते रूपं नाद्विदायडि। निष्पन्नो बंधन एह वाचकस्य
स टापा सह हेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेपि वार्त्तिके ग्रहणं नाप्रसिद्धत्वेन ह्रस्वपाठेकवाक्यतया च ह्रस्ववाचक
स्यैव ग्रहणादिति भावः। इत्यूदंताः। इत्यपहायेति। एतदवयवमाकारमपहायेत्यर्थः। इत्योकारोपल
आभा ४ क्षणातयेति। तपरकरणेन गस्याविवक्षिततत्वं तद् इति भावः। निरवकाशत्वं चेति। चो हेतौ। यतो निरवका
ऌ ३ शत्वं अतो बाधकमित्यकं न संगच्छतेत्यर्थः। इत्योदंताः। अमरात्वं स्वमिति। भिन्नलिंगानां न द्वन्द्व इ
तितेन परिभाषणादिति भावः। भाष्यमिति। स्थानेतरतम इति सूत्रे इत्यर्थः। यजंतस्येति। राः रे शब्दोपि :य राम०
कारादिप्रत्ययांतः शब्द स इति भाष्याक्षरार्थः। यकारेणायकारादि प्रत्ययो लक्ष्यते इकारउच्चारणार्थः। प्रायेणोवि स्मृ

एवं २

रहितं॰ पाठः। तदा यादौ प्रत्यये इत्यर्थ इति भावः। नत्विति॰ अत एव रायमिच्छति इति विग्रहप्रदर्शनपरं भा
ष्यं संगच्छते॰ नहि विग्रहस्वच्छन्दः। अत एव रायिश्रीः शां राय्या शां इत्यत्र परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तमिति
भावः। पक्षांतरमिति॰ अत्रारुचिबीजं तु स्पष्टमेव॥ ॥इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ ॥लिंगविशिष्टेति॰
लं॰४ तया परिभाषया प्रातिपदिकं तदन्तं च। अधर्माणां विशिष्टेवो ध्वनेन तया प्रातिपदिकत्वादित्यर्थः॥ ध्वनितं चे
दं बहुव्रीहेरूधस इत्यत्र भाष्ये॰ परत्वादिति॰ असंबुद्धौ हल्ङ्यादिलोपश्चारितार्थः। कृते लोपे एत्वं सा अतिदेशेन=४
वकाशमित्यभिमानः॥ ननु सत्यपि संभवे बाधनमिति न्यायविरोधात आह॰ प्रतिपदोक्तत्वादिति॰ अपवा
दत्वाच्चेत्यर्थः॥ यथाश्रुतेपीति॰ अकारप्रश्लेषाभावेऽपीत्यर्थः॥ परत्वेनेति॰ योगपद्यसंभवे विप्रति
षेध इत्यभिमानेनेदं॰ आटश्चेत्सूत्रदाहृतमिति॰ समुदायावयवयोः सन्निधाने अनुबन्ध उभयोपकारक पं३
ः। न चायमनर्थकः आरोऽर्थवत्त्वः कार्यभावादिति तदाशयः। इहाटोभावादिति॰ अयं भावः। प्रक्रियाशप्यः=२
तिदृशे शुद्धायौगिकरूपासंभवादौपदेशिकरूपग्रहणमिति घसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टं॰ उपदेशे

39

ल·श॰र॰

अनुबंधानां=०

आटश्चेत्यादे:=२

३एवं [redacted] मुत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वमसुङि अदसोसेरितिसूत्र... व्याख्याभेदेन अदसः अमुष्येद्रूपद्वयस्यगदितिभावः=५

चेत्पाणिनिसंज्ञकलादुपस्थितत दुणावत्तामेवप्रदेशेषुभावनमितिटकारेसंज्ञकाकारस्येत्यादिकमे

णार्थः। ककवनूनिषेतिसूत्रेभा ष्येस्फुटमेतत्। पाणिनेश्चतत्रविशिष्टोपदेशेतात्पर्येणातन्त्रयु

क्ते संज्ञकोनतस्यैवटित्वादिव्यवहारोनावयवस्य० तदुपदेशेनात्ययोभावात्० एतेनोपदेशिकस्याचूपर

त्वाभावेनवृद्धिप्राप्तिः। नेष्यतेचतत्रवृद्धिः। प्रयोगेतुनाडितिश्चाटश्चेत्यसंगतमित्यपास्तम्० याटिप

रइति० अन्तरंगत्वात्पूर्वंयाडितिभावः। नसिद्ध्येदिति० इत्याद्येवनसिद्ध्येदित्यर्थः। पूर्वमसुङि असंत

त्वाभावेनमुत्वानापत्तिः पूर्वंमुत्वेत्वसिद्धिः स्पष्टेव० एवंचामुमुयङित्यादौ व्याख्याभेदेनरूपद्व

यमिहापिस्यात्० मुत्वपक्षेश्राप्यानिकत्वे नासुङः प्रत्ययतयातदवयवत्वेनवत्वसिद्धिः। एवंच

तत्रासांतस्येत्य प्यर्थेद्धत्वचस्पाट ग्रहणमपिज्ञापकमितिभावः॥ परेतुसंज्ञाकृतबहिरंगत्वस्याना

श्रयणेननित्यत्वादसुङिरूपासिद्धिः। नचचेनयाडेपिविधेयोऽसुङितिन्यासइतिवाच्यं० विभाषाद्वितीती

येतिसूत्रेणाविनिगमकाभावादुभयोरपिविकल्पेद्वितीयायैइत्याद्य सिद्ध्यापत्तेः॥ किम्वास्कडोयाड

=अदसोसेरितिसूत्रे=३

अपिदृष्ट्यानुरोधाद्ममआयकः=३

कार्यासिद्धत्वमतेनमु... =५

रु५

राम०

६२

विषयभेदेयेननेतिन्या यानवतारशंकाया माह चिरादेशादि=१

पवादत्वेनतद्विषयेयाडुक्तिभ४॥ अंचिरादेशान्नुट्पूर्वविप्रतिषेधेत्यसंगतंराद्देशस्यबाध्यसामान्यचिंतयास
र्वापवादत्वेननुडपवा दत्वादित्याशंक्यननिसृन्वतस्त्वइति दीर्घत्वनिषेधाद्रादेशोनुटैबाधतइतितद्व्याख्या ने२
प्रा३ नेभाष्येउक्तं॰ तस्माद्विषयभेदेपियेननाप्राप्त्यायेनबाधकत्वमिष्यतएव॰ यद्यप्यस्यडान्देशोसिद्धइतितथा
प्यवड्-सूत्रस्थभाष्यरीत्यांतरतम्येनकदाचिदंतस्थोदात्तत्वएकादेशउदात्तेनेत्यनेनविभक्तेरुदात्तत्वाप
र्थ५ त्तिरित्याह४॥ सामर्थ्यादेवेति॰ उच्चारणांत्वंतुन॰ व्याख्यानादितिभाव४॥ नेस्त्वयइत्यत्रामीत्यस्यमंडूका
नुवृत्तिरितिबोध्यम्॰ वैपरीत्यापत्तेरिति॰ अयंभाव४॥ पूर्वेत्ययतेच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वंप्रतीयते॰ योत्त इदोमनरंत्वप्रत्यय:५
रात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यासाप्रसिद्धपूर्वीयस्याइत्यर्थोनंतचोत्तरापदस्यज्ञानेविशेष्यपर्यन्तलक्षकतया
गुणवाचकत्वेनपूर्वनिपात४। उत्तरस्यापूर्वत्वप्रकारज्ञानविशेष्यत्वंतुनविधेयं॰ पूर्वपदस्यपूर्वनिपा
जैमिनीयन्यायोयं=२ तापत्ते४॥ नंविधौपर४शब्दार्थइतिविधेयबोधकेलक्षणानोचित्याच्च॰ त्वदुक्तविग्रहेतुपूर्वापदस्यय
च्छब्दसमभिव्याहारेणोद्देश्यसमर्पकतयातस्यैंलाक्षणिकत्वेनगुणावचनतयापूर्वनिपातापत्ति

गुणोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वेनेत्यर्थः ज्ञानस्याविशेष्यत्वात्=३

साहचर्यमत्र हेतुः = विपरा ... द्वितीयेनार्थद्वन्द्वो सहायवाची प्रसिद्धः = ८

लघुश०

५२

अभरंच क्रियेति सूत्रे विशेष्यत्वं स्त्रीत्वे हेतुः = २

पा १

रिति॰ नकर्त्तव्यमिति॰ समर्थं चेदं भाष्ये॰ तृतीयाशब्दसाहचर्यै सांसहायवाचिद्वितीशब्दस्य नग्रहणं॰ भा

गार्थे विधीमान स्यानो भक्तेः विशिष्टत्वेन तत्स्त्रीत्वमनभिधानात्॰ एतेन तत्र लाक्षणिकत्वाद्वार्त्तिकाप्रवृत्ता अन्ते = २

विद्माव श्यकं॰ अत्र सूत्रे तु न सा परिभाषा प्रवर्त्तते॰ प्रतिपदोक्तस्याभावात्॰ नच महाविभाषयाऽन

अनुतदन्ता ... परिभाषा = ४

भावे वार्त्तिकप्रवृत्त्या रूपद्वयं सिद्धं॰ अमोनित्यत्वांगीकारात्॰ आद्युदात्तस्य तथा रूपद्वयसिद्धेश्चेति

अंबार्थेति सूत्रे = ५

परास्तमिति भाव४। अत्रोपसंख्यानादाह॰ संबुद्धाविति॰ अहेत्वं पुत्रमभिधातुं योमातृशब्द४ प्रयुज्य

अर्थभावेन = ५

ते तस्मेत्यत्यर्थ४ सापेक्षत्वे प्यत एव निपातनात्समासः। अहेत्वं च पुत्र स्य मातृद्वारकमेव॰ तदा

हे मात्रापुत्रस्येति॰ अपवादइति॰ यदीदं न स्यात्तदाप्राप्नोतीति भाव४। वैयर्थ्योपत्तेरिति॰ न त्वा

प्रकाशाशयः = ३

कारोयं लाक्षणिक इति तदाशयः॰ नच खट्वायै इत्यत्रापि याऽनापत्ति४। सूत्रं तु निशायै इत्यत्र च

रितार्थमिति वाच्यं॰ यस्य रूपस्य लक्षणाप्रवृत्तिं विना न संभवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य परिभाषाविषयत्वा

त्॰ नचेह तथा॰ एकादेशात् प्रागपि तद्रूपसत्वादिति चेन्न॰ वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेस्तेरप्युक्त

आद्युदात्तस्य ... तदजिवृत्तये = ४

अर्हतेरुच्चाय्य मातु रिति शब्दार्थः ता दर्थ्ये चतुर्थी। तदभि धाने च बहुव्रीहावे व संभवति = ५

रामा०

ननु दीर्घस्य ... ङ्यादिनिवृत्त्यात दंशे उभयत्र विभाषात्वमेवास्त्विति आह भावेति । तन्मात्रेत्यर्थः । उभयत्र ... प्राप्तेः एककल्पने आधिक्यं वाक्ययोः साम्यं चेति भावः = २

अनेनारुचिः सूचिता पूर्वं ... ह लोपितत्वेन नैरिष्ट्यात् = १

त्वेन तद्विरोधादित्यभिमानः ॥ ह्रस्वयोरप्राप्ताविति । अत एव यू स्त्र्याख्याविति सूत्रे ह्रस्वघटितवाक्ये नेति
निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये । निषेधे प्राप्ते इति । भावतात्पर्यकत्वलाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वमेवोचितमिति भा
वः ॥ ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येवेति । इत्यादिष्व[illegible]प्राप्तिमाशंक्य ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गाविति

सू ४

वं विधो नियमो नाश्रीयत इति कैयटोक्तिं[illegible]पक्रमानुरोधात् ह्रस्वाप्राप्तमात्रविषया । यू स्त्र्याख्याविति

अत्रानुवर्तत इत्यर्थः = ५

सूत्रेऽत्रेत्येयङुवङ्स्थानाविति अप्राप्तनिषेधपरतया भाष्ये व्याख्यातेन निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत ... नदीसंज्ञे न भवत इत्यर्थः
यात्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः ॥ तदाह । अन्यथेति । कैयटरीत्येति । स्त्रीवि
षयावेव यो नित्यमिति भाष्यस्वारस्येन लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वरूपस्य नित्यस्त्रीत्वस्य तेनो
क्तेरिति भावः ॥ हरदत्तमतेपीति । पूर्वभाष्य एवोभिन्नक्रमः नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यन्वयः ॥ नि
त्यमेवेत्यस्य पदान्तरं विनापीत्यर्थ इति वृत्त्याशयं सव्याचष्टे । इत्यादीनां च शब्दार्थस्य वनित्यस्त्री ... प्रकाशयति = २
त्वमिति तेषां पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वेन व्यावृत्त्यो भाव इति भावः ॥ आख्याग्रहणमपहाय

ति॰ नित्यत्वार्थकमपहायेत्यर्थः॥ स्त्रीशब्दमात्रमिति॰ स्त्र्याख्यपदं स्त्रीबोधकावित्येतन्मात्रार्थकं निष्कृ
ष्यपूर्वोक्तार्थमपहाय संबध्यते इत्यर्थः॥ परत्वादिति॰ ङेः आमपेक्षयेत्यादि॥ तिस्रुस्सि षष्ठीति॰ इदं वि
यति स्त्रावित्यादेर्मेपर्यंतस्येति भाष्यादाहृतस्योपलक्षणं॰ बाध्यसामान्येति॰ इदं च तज्ज्वलतो घुरित्यत्र
भाष्ये स्पष्टं॰ बाधइति॰ अत्र तन्नरस्येति न्यायाश्रयणोज्व स्येव बाधः स्यादिति बोध्यं॰ ननु यत्रानेक
विधिं प्रतियेन नाप्राप्त्यापवादत्वं प्राप्तं तत्र व्यवस्थापकाभावे पवादा इत्यादि न्यायाः॥ प्रकृते चरमाव
एतद्धूपयेसर्वत्रस्थाप्य मार्गः=५ स्यनंकें नापि येन नाप्राप्तिरिति चेन्न॰ किमिदं येन नाप्राप्ति न्यायेन पूर्वे सवर्णादीर्घापवादः [redacted]त
या प्रथमाद्वितीयामात्रविषयमुत्कृत उदित्यपवादः तया पंचमीषष्ठीमात्रविषयमुत्कृतो ङ्गीतिगुर
पादः३ णापतया सर्वनामस्थानङि॰ मात्रविषयमिति संशये व्यवस्थाकांक्षते यातन्न्याय प्रवृत्तेः सूपपाद
त्वात्॰ तन्निमूलमिति॰ जसि रादेशे वक्तव्ये गुणाप्परत्वादित्येतत्सूत्रस्थं वार्त्तिकं मूलमिति न वाच्यं॰ प्रकृते स रामः॰ र्थः=२
बाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्यैतत्समाख्यानस्य तज्ज्वतस्सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन तत्स्पष्टदृढमूलत्वाभावात्॰

ननु विशेषचिंतायामपि
जसि रादेशः इत्यवार्त्तिकेन
तिस्रुस्य त्व स्य स्सि द्विरत आह
इदमिति॰॰ स्पष्टमिस्यर्थः=२

समासे समासेयः=१

मितिवाच्यं त्रिशब्देन सर्वं नरस्त्री रूपार्थ ३

जहत्स्वार्था निपदार्थमित्तिजहत्स्वः स्वः अर्थो यस्याः सेत्यर्थः=५

वाच्यसामान्यचिंताश्रयणे स्वतस्सम्भूलतौ चित्याच्च ॰ तदाह ॰ किंच चेति ॰ नांगस्येति ॰ तत्स्याप्रकृतत्वात् ॰
स्त्रियां वर्त्तत एवेति ॰ अजहत्स्वार्थायां अन्यपदार्थस्य त्रिशब्देनाप्युक्ततया [redacted] तस्य स्त्रियां वृत्तिः॥ नन्वे
दं स्त्रीत्वं पदान्तरसापेक्षतया बहिरंग [redacted] प्रतिपादनेनासामर्थ्याद् आह कस्यापेक्षिततयांतरंगाभावादिति भाव
:॥ तत्कथमिति ॰ स्त्रियां तत्र च वृत्तिरिति एतत्पुंसकयोरेवेति त्वदुक्तं विरुद्धमिति भावः॥ अजहत्स्वार्थापि
क्षेत्विति ॰ तु नो क्तार्थे रूढिर्विनिना ॰ तर्हि जंतु रूढेर विरोधित्वे जहत्स्वार्थवृत्ते र [redacted] भावः॥ किंच जहत्स्वा
र्थो जहत्स्वार्था [redacted] शब्दयोरवयवानां वाक्यदृष्टस्वार्थत्यागतदभावावित्येवार्थः॥ तत्रांत्ये स्वार्थपुमादिवृ
त्तेः कथमन्यपदार्थे स्त्रियां वृत्तिः॥ नन्वान्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वेपि समुदायघटकत्वेनावयव
स्यापि स शक्य इत्याशयः॥ तर्हि जहत्स्वार्थत्वेपि तुल्यं तत्राविपक्षेऽन्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वात् ॰
यदि स्त्रीवाचकतापर्याप्त्यधिकरणविवक्षेत्युच्यते तदा जहत्स्वार्थत्वेपि तुल्यमिति ॰ तल्लोपसंभवा
दिति ॰ एवं च पुष्पदंतादौ समुदायभक्तो नु मनावयव स्य संगतत्वविघातक इति [redacted]

तं २

अत्रेदं यत्कृत्वापि सादिमं र्थः=५

रूपकृतः=३

जहत्स्वार्थायां दोषमा
ह तत्स्मादन्यपदार्थमिति=२
परत्वेऽनुमितंतल्लोपस्या
सिद्धत्वेनानिगंतत्वादि
गंतेति तस्मादन आहैवं
चेत्यादि=१

कस्यभावादित्यर्थः=३

जहत्स्वार्थानुत्तरत्रैव रू
ढिरविरोधिनीत्यर्थः
रूढिः समुदाय
शक्तिः यत्रावयवार्थविरो
धिनी तत्रैवेत्यर्थः
=५

[redacted] द्गं तोत्तरपदद्विगुत्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरोत्तरं गत्वात्पूर्वमेव ॰ अकृतव्यूहपरिभाषात्व उत्तरपदत्वयथेत्वमभ्यु पेत्या पाहीत्तरंगत्वादि ति=१
नित्या ॰ अतिरिप्पामित्यत्रापि नुमं बाधित्वा परत्वाद्रात्वं ॰ वृद्धौत्यत्र वृद्धिशब्दविहितवृद्धेरेव ग्रहणान्न पूर्व
विप्रतिषेधेन नुमिति शंक्यं ॰ प्रियतिसृणामित्यादावपि नुमः परत्वान्निस्त्रादेश एव ॰ तेन निर्दिश्यमान
स्यत्रिशब्दस्याव्यवहितत्वादादेशो न स्यादिति वाच्यं ॰ सुचीनामित्यादौ नुम चिरेति पूर्वविप्रतिषेधेन सकृ
द्गतिन्यायेन नुमोऽप्राप्त्यात्तत्र इन्हन्निति नियमाद्दीर्घो न स्यादिति न शंक्यं ॰ बहुमिः कुलैरित्यत्र नुनु
मिषद्वेषिरूपत्युपोत्तमामित्यस्य प्राप्त्यात्तदभावेपि वृद्धशब्दस्यान्तोदात्तत्वान्न स्वरे विशेषः ४। न चोत्तरार्थं मू॰
तत्रैव कर्तुं युक्तत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ४। प्रियतिसृतितत्थैव भाष्ये उदाहृतत्वेनानङि नलुमतेति निषेध कार्ये इति शेषः=४
पामा३ स्यैवेति बोध्यं ॰ अनित्यत्वे प्रमाहु ॰ न यासयोरिति ॰ चो हेतौ ॰ षष्ठीसमास इति ॰ इयङादिष्वित्यधिकरणा
त्वेन क्वचिद्दृष्टाविरसर्थः ४। तेनहे श्रीरित्यादौ न निषेधसिद्धिः। हस्वानुपपन्न इति ॰ नेयङ् ॰ त्यत्रेयङादि राम॰
नां गाक्षेपाद्यत्र नदीकार्यात्रयेकुर्वाधकावाधितेयङादिसत्त्वात्क्वचित्प्रयोगे हृष्टात्तस्मात्तद्वयस्य च नि

त्ये

षेधइतिभावः।कथंचिदिति०अत्रले नसीताविरहिणोरामस्यवाक्येसीताया एवविवक्षितत्वेनेदमप्यत्रयो
जकमितिसूचितं०नन्वथरितमनित्यमितितुभाष्यानुक्तत्वान्नलक्ष्यसंस्कारेऽपयोगि॥ॐ॥इत्यजं
ताःस्त्रीलिङ्गा४॥ॐ॥फलइत्यभिप्रायेणेति०एकवाक्यतयाफलएवलोपइत्यभिप्रायेणेत्यर्थः४।सं
योगान्तलोपइति०फलग्रहणस्यतत्रापकर्षेविवाक्यभेदेनसंबंधः।तेनचपूर्ववाक्यस्ययणावृत्तिरि
ते ऽफलस्यापिकश्चित्प्रवृत्तिरितिभावः।सन्निपातेति०ह्रस्वाकारसन्निपातेनजातस्यतद्विघातकत्वा म इति शेषः ५
योगादितिभावः।परत्वाज्जरसीति०परेतुजरायाइतिसूत्रोक्तेनाजरसंसीत्यत्रतुजरसोऽप्राप्तयो यद् ५
र्विप्रतिषेधेनज रसितिभाष्यप्रामाण्येनपूर्वविप्रतिषेधात्पूर्वंविभक्त्यादेशप्रवृत्तिरधिकविभ
क्तित्वहानसापेक्षजरसादेशापेक्षयाविभक्त्यादेशानामन्तरङ्गत्वाद्वाअत्रत्यदाद्यभावात्पूर्वमेव वश्यं ३
जरसःअप्रवृत्तौतुमातस्यविप्रतिषेधविचारासंगतिःस्पष्टंचैतत्कथ्यतेतदाचार्योपिपूर्वविप्रतिषेधेनोतो
नितयापरिभाषयाजरसभावएवोचितइतिवदन्ति०अतइतीति०नतुतपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थइत्यर्थः४।

न संप्रसारणे हृस्वावश्यं भावाद्भावत्वो प्रसिद्धेरिति भावः। विभक्तित्वापेक्षयेति० तदन्तविभक्तित्वाश्रयणेन वि
पिनि२ भक्तौ विशिष्टापेक्षयेत्यर्थः। सुवेवेति० निरनुबंधकपरिभाषया तद्धितशसोपि ग्रहणमिति न वाच्यं० ये
नानुबंधेन सानुबंधकत्वं तदनुच्चारणाएवतत्संज्ञेः। अनुशेषादिति० तेन स्वशास्त्रस्य ज्ञामाराप ज्ञापन
मिति भावः। नुट्। टाब्वेति० सन्निपातपरिभाषया विभक्त्यादेशे जरसभावस्य जराया इति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट
मुक्तेरिति भावः४। अवर्णमिति० हृस्वत्वविशिष्टमवर्णमित्यर्थः४। यादेशेऽ न इत्यनुवृत्तेस्तत्र यद्य
पिकष्टापयेति निर्देशप्रापितदीर्घेणा हृस्वत्वांशो निवर्त्तितस्तथाप्यवर्णत्वमादेशेनुवर्त्तते न तद्विधे
र्लोपेन न निवर्त्तितं न हि परिभाषाविरोधः४। स्पष्टमेवेति भावः४। भाष्य इति० गाधातोष्टे गुणेन ऋका
रेश्वाङ्गं धातुकोपदेशे टं तत्त्वाभावात् हृत्तो लोपाभावे विपररूपेण सामगस्य सिद्धौ गावौष्टकः कि
त्कररणाल्लिङ्ङाद्याकारस्य गुणाभेति व्यर्थं तत्र ग्रहणामिति तैत्रै भाष्ये उक्तम्० कैय्यटेनेति० राम०
सामगायेत्यत्रासति टकः कित्त्वे णकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादाकारस्य धात्ववयवत्वेनातो

लोपः स्यात्। किंत्वेत्वात्तो लोपः इत्यालोपे धात्वन्तवयवत्वाद्प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सन्निपातपरिभाषया॑
किंत्वेपिनात्तो लोप इतिति न प्रतिपादितं। शक्तं कौस्कुभे इति। पूर्वोक्तभावश्चात्रोक्तः। परे तु व्याप्या
त्वज्ञातियन्नादि सन्निपातनिमित्तो दीर्घो न स्व सन्निपातविघातकलोपनिमित्तं। सन्निपातपरिभा
षाया श्च सन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तेः प्राकृतन्निमित्तभूतो यः स[redacted]न्निपातस्तद्विघातकस्य स्वातिरिक्तस्य स्वयं मनिमित्तमित्यर्थ इत्याहुः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। अन्तरङ्गानपीत्यस्योपलक्षणमि
दं। अत्र त्वया वार्तिकानुरोधेन त्वेतदुक्तं। त्यदादिम्य श्चेति चं वक्तव्यमिति हि तत्र वार्तिकम्। तं कुलमि
ति स्यादिति। द्वितीयैकवचने तु संकुलमिति स्यादिति बोध्यम्। नुमह्रस्वयोरिति। पुंसि विहितस्य भा
वस्मातिदेश्यस्याभावात् ह्रस्वनुमोर्निषेधातिदेशासामर्थ्याद्वा नित्याया अयणाश्चेति भावः। न पू
विषयस्येति स्वरस्य तु न निषेधः। भिन्नकर्तृकत्वात्। विषयपदेन नपुंसकत्वाभावेपि तत्स्वस्तत्यं गीको
राच्च। नुमोभावादिति। ह्रस्वाभावे ननीभावाश्चेयद्वितिभावः। उपसर्ज्जने ह्रस्व एवेति। ईयसोव

भावा

अमर्ण्प्रितिप्रती केह
स्यत्वेसादि नो कि
प्राय: ==२

कुनाः ह्रचि: स्तवृत्ति
दर्थाता नकृपाः
इति शेषः प्रथमैक
वचने।
पाति विवृतं तमवयोम
त्याहितिभावः ==२

अत्र कारु: नव कृत्य
मि सर्थ: हेतुः प्रसिद्ध
एवान्तरंगान पीति
प्रकृत्य इतिनमा शयः
==५

स्याः२

हुव्रीहौ पुंवदिति हि तत्र भाष्ये पठितं० ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत्० पुंवि
षयस्य ईकारस्य यथा न ह्रस्वस्तथा यावीति तदर्थः। ईयसन्तात् हि हितो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तो न बहुव्रीहौ
पुंवदिति तु नार्थः। बहुव्रीहेः पुंवत्त्वेपि उपसर्जनस्य श्रेयसीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वानपायेन उपस
र्जनह्रस्वस्य दुर्वारत्वापत्तेः। एवं च प्रत्या सत्त्या स्त्रीप्रत्ययत्वनिमित्तक गोस्त्रियोरित्यस्यैव तेनाभा
वा इति दिश इति भावः। तदेवार्थं नोत्र पठितं० न च नेत्येव सिद्धे पुंव द्वचनं व्यर्थम्० वार्तिके बु लाघ
वा गौरव विचाराभावस्य तत्र तत्र भाष्ये ध्वनितत्त्वादिति बोध्यम्० इत्याद्याहुरिति० अत्रारुचिबीजं
तु ईयसश्चेति सूत्रे भाष्ये ईयस उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य दीर्घत्वं वक्तव्यं० बहुश्रेयसी पुंवद्वचनास्सि
द्ध [redacted] मित्यफक्ताम्० तेनास्या नपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थत्वं लभ्यते० अन्यथा वचनेन प्रत्याख्याना
संगतिः। मम तु मते नपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकं तदिति युज्यत एव तेनास्य प्रत्याख्या
नं० दीर्घत्वं हि प्रत्यासत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वापवादः। सामान्यतो ह्रस्वमात्रापवादत्वे हि प्रत्याख्या

तादृशभाष्ये तास्य उप
र्जातपुंवद्वचनस्य=२

ईयस श्रेयस्य ससस्य=२ राम०

नासंगतिरितिदिक्॰ पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्येति॰ अंगाधिकारेतदन्तविधेः सत्वेनतदन्तग्रहणेनयदागमाइतिन्यायेननुम्विशिष्टस्यग्रहणेपिसत्त्वेषष्ठीतिदृश्यमानस्यनुमाव्यवधानमित्यस्याभावेविपूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यात्सकृद्गतिन्यायेनपुनस्तृज्वत्वाभावः अत्रानयोर्योगयोर्युगपद्यासंभवेनविरोधइतिभावः। तृज्वत्स्येवेति॰ अन्यथाप्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानेदाहरणात्यागो निर्बीजःस्यादितिभावः। पक्षे॰ तृज्वत्त्वाभावपक्षे॰ उदाहृतत्वाच्चेति॰ नचप्रियक्रोष्टेइत्यादिव्यावृत्त्याचारितार्थ्यम्॰ प्रियक्रोष्ट्रइत्यवस्थायांतुमृतृज्वत्वयोः प्राप्तयोःपरत्वात्तृज्वत्वेसकृद्गतिन्यायेननुमभावसिद्धेः। पुनःप्रसंगविज्ञानेनवचनारंभापेक्षयासकृद्गतीत्याश्रित्यवचनारंभस्यैवलघुत्वादितिभावः। पूर्वस्त्रीवादिति॰ भाषितपुंस्कत्वादि[redacted]तिभावः। इत्ये[redacted]वेति॰ इत्यपीत्यर्थः। प्रातिपदिकांशे ति॰ प्रातिपदिकांशस्याप्यनुग्रहायेत्यर्थः। इतिदिगिति॰ दिगर्थस्तु यद्यपिचतुर्थ्यंतोदाहरणापरभाष्यप्रामाण्यात्पुंवत्वपक्षेनभिधानेनतृज्वत्वाभावकल्पनान्यायाभाष्यकृताहिसूत्रत्रयस्यप्रत्याख्यानायाश्रितस्यशब्दा

तामुपपादयतिभाष्येसादिना=१

समाहारद्वन्द्वोनिरस्तःकी यत्नादितिभावः=२

वाभा ४

दृ ५

श्येणा ४

भावा २

ननुभाष्येचतुर्थ्यंतोदाहरणस्याग्रहणमत्वा पतिरितंअहं दिगितिर

स्वत्वनिमित्तानंत दविधानतद्गतेनं=२

संभवनकृद्धनुसावल्यं विफ कदतिरवेलि:=५ तद्धनुसुनिमपि तपुनरिति=५ ना ४

एवकारस्यारस्येन वित्वालाभायविषय एवसइतिच अभेद तंआह इत्यपातिऊम पदिपमइतिभा वः=२

तत्र॰ चतुर्थ्यंतं॰ क्रौवे प्रिय॰ क्रोष्ट्रे इति व्याप्तिर्वार्तिकफलं तत्रापुंवत्त्वानुदाहरणादिभ्रमेणेति तत्रा
मथ्यादेरनभिधानं॰ इदमेव ध्वनयितुं नावस्थयेत्थं त्वावनमिति भावः = १

व४

नोनि यत्नविषयकत्वस्य स्वारसिषावश्यकत्वद्योतनाय पूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिके तदुदाहृतं तत्त्वापि न चोदाह
रणमादरणीयमिति न्यायेन सर्वनामस्थानविषयकताव्यवस्थायां उदाहृतातिरिक्तो भाव इत्येवं परतया नो दाहरणा २
दरणीयमिति तदर्थ इति बोध्यं ० एकदेशविकृतस्येति ० सत्वन्या योर्यास्त्रीयस्याप्यतिदेशको शास्त्रीयविका सकृत्वे भाषितपुंस्कत्वे
रे चेति प्राग्दीव्यत इति सूत्रस्य भाष्यसंमतत्वादिति भावः ॥ पुंवद्भाव इति ० तेन संदरभार्य इत्यादौ जातनिवृ सुपरस्त्रीयं॰ = ३
नि॰वृ॰ति:५ त्तेरपि इष्टत्वेनात्रापि तेन जातह्रस्वं । ननु पूजीव्यविरोधेन ह्रस्वानिवृत्तिः । अत एव समासस्येति सूत्रे भाष्ये पुंवद्भावेन = ४
यतो नाव इत्यत्र नाव इति निषेधो हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदित्यस्य ज्ञापक उक्तः । नाव्यमित्यादौ
श्चादिनेकारेण स्वरयोग्यो यश्चाय श्वाकारस्तद्योग्येनासावादिरित्य नाव इति निषेधोनर्थकः । न चादि
रेव नकारउदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाचूरूपोस्तु यदंतस्य ह्रस्वस्यादिरुदात्तगुणकरूपो भवतीति च
यतो नाव इत्यस्यार्थ इति वाच्यम् ० एवं हि निमित्तभूतह्रस्वत्वविनाशादुपजीव्यविरोधेनाह्युदात्ताश्रा रामं॰
प्तिरिति तदाशय इति चेन्न ० माधवाद्यनुरोधेनास्य यंयस्यसत्वात् ०॥ ॥ इत्यजंतानपुंसकलिं २

झ्रः ॥ ॥ धुडिति॰ उः सीति सूत्रे त्वनुवृत्तं पदस्येति व्यधिकरणं पदावयवस्य सस्येत्यर्थ इति भावः। एके
द्वितीयमिति॰ अनन्तरवार्त्तिककाराद् इत्यर्थः। अपदान्तभाजमिति॰ इदमचत्वं भाजमित्यर्थोपलक्षणम्॰
५८३ पदान्ते प्राप्तो जश्त्व प्राप्त्या चर्त्वं विना च योला भान्॰ तथा चेति वदतां मूलकृतां स्वार्थस्य सूचनात्॰ अतएव
५८४ वसुगॉंडूषष्ठ इत्यादौ भवत्येव दादीनां जश्त्वं प्रत्ययसिद्धत्वेन तदप्राप्त्या चर्त्वं स्यादिति भावः। धातोरित्यावर्त्तत पभावादि४
५८५ इति इदं प्राचामनुरोधेन दादेरित्यावर्त्तत इति युक्तं धातो धातोरित्यनेन तु हि औपदेशिकस्य धातोरित्यर्थेन
दामलिहो व्यावृत्तावपि सत्वधोगिति न संगृह्येत दादेर्दादेरित्यनेनोपदेशकालीनस्यैव लक्षणायां तथा थे
कस्य दादेरित्यनेनाख्येयपि न क्षतिरित्याशयेन तु मूले धातोरित्युक्तं। अत एव मा भ्वघत्वस्या लिक
दादेरित्यर्थकेनो भयं सिद्धमिति॰ उपदेशकालमित्यस्य तात्कालिकं लक्षयतीत्यर्थः। उपदेशे दादे
रितितु फलितोर्थः। वाचार्यैस्तु देवकृतस्य सम्यगाविपरिणामोपि कर्त्तव्यः स्यादिति गौरवं॰ धातो
रित्यसिद्धत्वाद्धुगित्यत्र दत्वं प्राप्नोतीत्याशंक्यापवादत्वेन समाधायाग्र वारदं वक्ष्यामि होढः अदादेर

तितत्तो धातोरिति दादेरिति वर्त्तनेनेति निवृत्तमिसुक्तं रुहेस्क वाहुहेत्यनेनढत्वस्यापि विधानात्क्रुङित्यादौन
दोषइति न दाशयः। तेत्र धातोरितिसूत्रेभाष्यकृत्कृतदादेरित्यनुवृत्तेः फलांतराभावेनतदुपदेशवद्धादिलक्ष
कं सामर्थ्याद्दर्थाधिकारानुरोधश्चपूर्वेत्रनिषेध्यसमर्प्पकमेवम्॥ अतएवनामधातुविषयेदामलिड्स्यादौ
ढत्वघत्वाभावौसिद्धौ।एवंचतदेकवाक्यतयापवादत्वपक्षेपिदादिपदस्योपदेशकालिकदादिलक्षकत्वोपि
५५ नांश्चावृत्याश्रेरांतुवालानांस्फुरंतत्प्रतिपत्तये [redacted] तचोपदेशइत्येवकृतेनोक्तंगोरवापत्ते:धा
सूत्रे ५ तोरितितुतदूडित्यादिव्याव्र्तयेउत्तरंआवश्यकमू।अव्या[redacted]ति।अ[redacted]धो गित्यादौसानतुधातोरवयवो
योदादिरित्यर्थइदंसिद्धंवैयधिकरण्यंचगदेमयतेरप्रत्ययेगद्धुबित्यादौभष्भावायोत्तरसूत्रेआवश्य
कं दोन[redacted]तिव्यपदेशिवद्भावात्सिद्धुंस्पष्टंचेदंभाष्येतत्रादातिव्याप्तीमिदामलिड्त्यादौसांतचप्राशुक्त
भाष्योक्तरमधोक्त्सिद्धयेवैयधिकरण्यान्वयपर्यंतंभाष्यकृतोधावनं व्यर्थमितिवाच्यंदादेरितिवर्त्ते रामः
नइत्यस्योक्तमाशयमज्ञानतएवमपिघोदादेरित्युच्येतनत्राधोक्तनसिध्यतीतिशंकायामुत्तरसूत्रार्थम

पित्रसंगान्नि र्गेर्तुं दारि पदलक्षणा या मधो गि त्वस्या साधारणफलत्वाभावं दर्शयितुं चतथोक्ते ः अत्र तर्वाथे वे
यधिकरणाख्यस्यो नत्र र्थमावश्यकत्वो क्तहार्थि मनावश्यकत्वभाष्य ध्वनितं संगच्छत इत्युलं न त्यामादिक [redacted] मितिं
धुम्प्या मित्यादेः पदांतत्वादेव सिद्धेरिति भावः ॥ नुपेक्ष्य मिति ॥ एतेनैकाचोब श इति सूत्रेह स्वादं गादित्वत्तोगादि
[redacted] स्तु वर्नंते गंवद्धिविधाधातु स्वरूपप्रातिपदिकरूपं च तत्र धातोः पदांत एव प्रातिपदिकस्य झलि पदांते चेति
प्राचा माशय इत्यपास्तं स्वरितत्वकल्पन विभक्तिविपरिणामादीनां निर्मूलत्वान्निष्फलत्वाच्चतुर्थ्या इत्यर्था
उप्या मित्यादावेति व्याप्तेश्चेति [redacted] दि कृतिनिषेधादिति ॥ मधु भावस्त्करकाजू स्त्रह शोषिच्च त्र्यो इति भाष्यो
दोहर योननि षेधातित्वात् द्रवतीति भावः ॥ प्रा पाश्येति मा ष्यानुक्तत्वादप्रमाणं ॥ वेचित्त्व्यायतु तथानोक्त
मित्य [redacted] न्यो सूत्रशाटकवदिति ॥ अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ यदि वात क्यो न शाटको य दि शाटको
न वातव्य इति विरोध माशंक्य मन्ये स वा त व्याय स्मात स्य शा [redacted] टक मिति संज्ञा भवतीति माष्ये उक्तं ॥ तथात्र
कृते विवरणः स्थाने सम भवति य स्य संप्रसारणशब्देन जातस्य संप्रसारण संज्ञा भवतीत्यर्थ इति भावः

४७ डुङ्महणमित्यर्थः। नादशस्य लेङमि। २

लघुश०

नङ्गाविनपक्षेण=१ तेनदिव उञो न संप्रसारणात्वांफलितार्थेति। संप्रसारणपूर्वत्वाभ्यां फलितोऽर्थः। तुहिक्रते इति। भूवादृशब्दे इ

यमाएं। २ त्तिशिष्यः। ङ्कि इति। भत्व विषये इत्यर्थः। भूवाडिसादित्तुमवश्यमेवं वुहते रिति। एतद्धापूर्व्हृहृत्ते नहि दूषयं अव्यभिचा

रादिति। सं सुधं स्योर्वि च्चनास्य नभिधानादतः संयोगांतलोपे तत्र व्यभिचार इत्याशंक्य। अत एव भाष्यकृ

ता सस्येत्यननुवृत्तेऽोऽपि वा नित्यत्वेनैव दत्वशंकाकृतां तु वृत्तेोऽचान दुष्ट्या मित्यत्वेनैवदत्वाभावशंका कृतेति दि

क्रन्या सोहितेति। न्यासकृदूहितेत्यर्थः। निरनुबंधकेति। ङ्गिवेः प्रत्ययस्य सानुबंधत्वेपि तदंतस्यात धात्वा

स्त्रचे ५ दिति भावः। इदं चात्रेभूवादिसूत्रे च भाष्ये स्पष्टं। उच्चारणार्थ इति। न तु स्वरितार्थः। उच्चारणार्थो नामित्संज्ञा

ति ४ यामपि तिप्प्रत्ययग्रहणमिति वार्त्तिकेनतद्ग्रहणवृत्तेरिति भावः। संप्रसारणत्वादिति। अत एवदाचित स्यापिसं

शेतिपक्षे इदं। शब्दद्वारकमिति। न चैवं तद्वाचक शब्दात्परत्वमेवाप्यस्तु रत्व मित्याशयाततोऽतत्रायपि पंचनू राम०

नहायचक २ श्नामित्यत्रापि [redacted] पंचनश्शब्दात्परत्वमस्त्येवेति दोषस्तदवस्थ इति वाच्यं। एतत्सामर्थ्येन प्रधानीभूत

[redacted] षडर्थवाचकशब्दात्परत्वं विवक्षितमित्यभिमानात्। इदं प्राचामनुरोधेनोक्तं हि वचैति [redacted] दैशोऽग्रेर वास्य

नं०१

माहारेणासर्वेत्र सूत्रेषु निर्देशादर्शनात्षुबर्संज्ञकानां बहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेः। किंच नष्टस्वरूपादिम्य इ
त्यादौ शब्दबाहुल्याभिप्रायेण बहुवचनं निर्दिष्टम् प्रयोजनसद्भावा दौ प्रयोग बाहुल्याभिप्रायेणात द्वन्द्वेहापि बहुत्व
तं वक्तुं युक्तं। अत्र त्यदादीनामः इत्यनुवर्त्तमानत्वादाह। त्यदादीनामिति। अत एव सिद्धान्ते उपसर्जनेनेति भा
ष्यकृद्भिः प्रागितिवेन द्विपर्यन्तानां त्यदादित्वेपि न दोषः। किं सर्वनाम बहुव्रीहि इत्यत्र किं ग्रहणं नकायेभि
ति भावः। न चेमो इत्यत्राप्याप्तिः। अंगकार्ये कृते इति निषेधात्। आरंभसामर्थ्याच्चेति। त्यदादीनामः [redacted]स
नेनैवान्यादेशे सिद्धे इम इत्यारंभसामर्थ्यादित्यर्थः। क क इति स्यादिति मम तु तन्मध्यपतितन्यायेन साक
कस्यापि किंशब्दत्वात्सिद्धं निर्दिश्यमानस्येति परिभाषात्वात्र न प्रवर्त्तते कादेशविधानसामर्थ्यात्। न चस्व
तन्त्रद्वितीयस्याविभक्त्युत्पत्तेः नन्तरं परत्वात्कादेशे कृते कश्चिक्कक इत्येव स्यादिति वाच्यं प्रातिपदिकादित्येवा
धिकारात्सुपः शब्देन निमित्तत्वेनानाश्रयणादंग संज्ञाभिनिमित्तप्रत्ययानपेक्षणेन चाकचैतरंगत्वा
दितिभावः। किमः इत्यवष्टप्रसिद्धिति कुतिहोः कातीस्यादेशे कुहे त्यवसाणवन्तिः। उति होरसीति न्यासे उकार

सांत्यादेशत्वापत्तिरेतन्न दर्घनात्तनर्थकद्रुस्तारंभे गौरवं अंगवृत्तपरिभाषयाक्तेत्यत्र गुणास्यवारणोव क्लेश इतिभा
वः किमोहेतुरनंतर पाठविरोधाभावमाह अनुवृत्तीतिवृत्तिश्चन विरुध्यत इतिय प [redacted] प्यं प्रयोगेनिपातमात्रस्य सिध
ति३ तितथाविविभाषाभवदितिवाक्तिकं नविरुध्यत इत्तात्यर्थीविप्रकृष्टस्यापीति परोक्षस्येतस्यापि बोध्यं। वियतो
रिति। अयंनिर्देशस्त्वाशास्त्रस्यज्ञापकइत्याहुः अनादेशःस्यादितितत्रकृतेसकृद्गतिन्यायेन पुनःस्येन
स्यादितिभावः। ति[redacted]त्वत्वादितिलक्ष्यानुरोधेनबाधकाबाधितप्रसंगस्यैवात्रग्रहणान्नानादेशोनित्यइति
भावः। अपूर्वंवोधयितुमिति। अज्ञातज्ञापनमेवोभयत्रापिविधानंनतुप्रवृत्तेनाविषयत्वमित्यर्थः। नवि
धीयंते नाज्ञाता बोध्यंते। अनुवादत्वेनेति सखीवाक्यमिदं तत्र कर्त्रारोपितमीरुत्वमाविकामिव्यवहारसं ऊँ४
ज्ञापकतायानुवादत्वेनेवविवक्षितमितिभावः नंद निर्देशतइतिनंदनीयान्निर्देशादित्यर्थःकंबोध्यं दी
र्घविधाविति। नपदांतसूत्रेसपादसप्ताध्यायीस्थदीर्घस्यापिग्रहणमित्यर्थःस्येचित्समुल्लोरितिसूत्रे राम०
भाष्ये ध्वनितत्वादितिभावः। उपेक्षाइतिदाघेप्रापेरितिभावः। औचित्यमेवदर्शयति [redacted] रावंहीति। या

रूपानं त्विति तुर्नाम्हि चिबोधितास मर्थ्यं त पाठे पि न लुभते ति निषेधानित्यत्वेन वा नपुंसकानामित्य स्यैव सिद्धिरि
तिलाघवमस्तीति । सामान्यशास्त्रेति । प्राप्तस्य पुनर्विधान सामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य संकोच स्तद्दितर पर्यन्ताहू सू२
पइत्यर्थः । संकोचश्च नलोपविधौ पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थितिरूपः । अर्थवत्सूत्रे चार्थग्रहणेनार्थवत्स च३
मुदायाग्रहणरूपः । एवं चास्य विधित्वं स्पष्टमेव चानियमस्य विधेयापेक्षया गुरुत्वं निषेधवादिनो व्या
चे५ ख्या वयापकत्वं त्वन्यथाविकल्पापत्तेः । सामान्यशास्त्र संकोचान्यत्र तदभावस्यार्थ्यतः । सिद्धेरर्थ सिद्धतमादा
त्रिप५ येन शास्त्रेषु प्रतिषेधत्वव्यवहारोपि कृतोद्दितेति सूत्रस्य समासग्रहणकृतनियमेन बाध्य सामान्यचिंतया स५
कदंशस्यापि संकोच इति । मूलके नापदं शमित्यादौ नकृदंतत्वप्रयुक्तं प्रातिपदिकत्वं पंचपंचनखा भ
ज्ञापकं प्रमाणं योग क्ष्या इति शास्त्रे ज्ञापि ज्ञापकप्रमाणागप्राप्नभक्षणम् स्यतद्दितरविषयत्वरूपसंकोचकल्पनेतेनान्येषामभ
गह्स्यर्थः=२
क्षणाभावोगम्यते तद्दक्षणप्रायश्चित्तं च गम्यते । पतिः न्वेत्यादौ एवकारोधि संज्ञाशास्त्रस्य समासघटक
पतिशब्दाविषयकत्वरूपसंकोचस्य स्फुटं द्योतनाय पतिरूपदितसमासो विषयकत्वरूपसंकोचो माभूदि

समासए२ न्यसमासा२

लघु०स० ५१ ४ए

तिं अन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यत्र मारासंकोचफलितमर्थमादायनेयं घुम्बो लुङी तिं सूत्र सुप घुङोलुङीति २
क म्यानुपराभ्या मिति सूत्र इत्यर्थः पंचपंचनखा भक्ष्या इत्यत्र भक्ष्यनियमेऽभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इति अत्र
येन पस्य शशाकं भाव्ये स्य हृमेततु । भक्ष्यनियमे प्राप्तभक्ष्यस्य पुनर्विधाने इत्यर्थः ॥ निषेधरूपेणेति
सुबादिपदेन स्वघतिरिक्त विधेर्लक्षणाया भवतीत्यनेन न भवतीत्यर्थस्य लक्षणायेति भावः ॥ निषेधस्य न
लोपविधावनुवर्त्तमान पूर्वत्रासिद्धत्वस्य अन्तरत्वात्र स्वार्थहानिमापवाधपरार्थकल्पना रूपदोषत्रयं
मीमांसकैरुच्यते परिसंख्यापदेन चायं व्यवह्रियते इति बोध्यं इति पक्षे त्वित्यनेनारुचिर्वोधिता तद्वीजं तु
लक्षणायां गौरवं फलाभावश्चेतद्भावेलक्षणाया अनौचित्यं चेति इति समासे इति इत्यनुवर्त्तमानेन
द्विताये इति समास इत्यर्थः स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति तु नात्र तस्य स्वरोद्देश्यक विधावेव प्र
वृत्तेः ॥ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति सूत्रे देवताद्वंद्वे उत्तरपद वृद्धौ चेति स्वर तिवि
धके पृथिव्यादिपर्युदासरूपधर्मिग्राहकस्य तस्यैव सत्वात्तत्र तस्य भावः कर्त्तव्यकिशंतु रनुमोनद्य

देवताद्वंद्वे चेति स्वर... प्रकृतिस्वर... २ः=२

रुद्रोत रामं०स्यदेतिप ३ः=२

७२

[illegible]

अस्तमूलेधातोरित्यादिर्थःम॥८

इ१ रा१

इत्यां ताद्दतो दमा नुदस्थ दत्तोमतुवृदात्त इत्यर्थः॥ ःतस्यास्त्वतैवप्रवर्तनमे वेत्यर्थः॥ समासस्येति सूत्रेएव॥८

ञादीत्यादेरप्यच इति। अञादीत्यादिरच्विरितार्थः। अतर एव सञ्ज्ञवतीत्यादौ न लोपस्यासिद्धत्वाद्नत्वं नीशवृत्ता दीर्घो
वत्वाद् इति स्वरो न उदश्वित्वान्नित्यं हृहं स्वानुद्भ्यामिति मतुवुदात्तत्वं नेत्याकरः। इदं समासस्येति सूत्रभाष्य प्राप्तुम्बर्थः॥२
स्पष्टं। इदमेवाभिसंधाय यतो नाव इत्येतत्प्रतिषेधमूलकं हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषान्तरं
४६ भाष्ये तत्रैस्पष्टमुक्तम्॥ अनुपधात्वादिति॥ धातोरुपधाभूतरेफवकारयोर्हल्परयोरिति तदर्थोदिति भाव
ः। प्रतिदिवन्शब्दात् स्वार क्विप्यपि अनुनासिकस्येति दीर्घे इदं रूपं दुर्लभं वस्तुतो हलन्तेभ्य आचारक्विपो
नभिधानमत्रोक्तं। तथेति। यथोपधाग्रहणादकृदिति दीर्घो व्यावृत्तिस्तथा सर्वनामस्थान ग्रहणा
सोमा॥४ संबद्धोपधापदानुवृत्तेरस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः। पंचमीसमासोऽस्त्विति सार्वविभक्तिकोमास्तु अनित्यत्वादित्यर्थः।
तदनित्यत्वेन स्थानिवत्ताभावे एकाच्त्वाभावादेवैकाचुत्तरेति रात्वव्यावृत्तिः सिद्धेति भावः। णात
ग्रहणामिति। भाषवपनीत्येतद्धितस्य योजनं तत्र बहिरंगत्वादयस्येति चेत्यस्य लोपासिद्धत्वेनार्थेद्धमिति तन ॥२
न्मास्त्विति भावः। इदं त्रिपाद्यां तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभिमानेन। भाष्ये धनित मिति स्वन्यथासिद्धमाषवप

नीत्येतस्मात् उदाहरणात्वोक्तेत्यभिप्रायः। न्याय्यमिति। तस्य प्रातिपदिकान्ते सर्वपवादत्वादिति भावः। नच सं
नियातपरिभाषया तत्प्राप्तिः। सर्वणत्वेषु कवर्गेव्यवायाश्रयणेन न हि षयेतस्मा अनित्यत्वावश्यकत्वा
त्। हादेशेष्विति हादेशकविधिविधायेत्यर्थः। आर्थेत्वाद्वार्त्तिके समासः। वार्त्तिके हादेशेष्वुक्ते दुघणा छि२
इत्यादौ पूर्वेयदादिति णत्वं सिध्यति तत्राहि हिहन्तेरघूत्प्रत्ययो घनादेशश्च। अन्तरघणागारैकदेश इति सूत्रेष्प्र
घणाप्रघाणायोः कृतणत्वयो रूपारणं तत्रापि हन्तेर्घनादेशविधानात्। न्याय्यत्वादिति। न च वार्त्तिक घा५
रीत्या वृत्रहणत्रहाणीति णत्वमायाति सूत्रारम्भे तु नेति वार्त्तिकारम्भस्यैव न्याय्यत्वात् यत्नाप्यत्वं वहिरं
गत्वेन हीघसासिद्धत्वे तु प्राघानीत्यत्र दोषः। तथा सूत्रारम्भे प्रघनाघन इत्यत्र णत्वं प्राप्नोति वार्त्ति
करीत्या तु नेति वाच्यम्। अत्पूर्वस्येत्यनेन हस्थानिककुत्वभाववद्धन्तेरेवोपलक्षणेनादोषात् प्रघ
णात्रघणायोः कृतणत्वयोरगारैकदेशे इति सूत्रे उच्चारणमत्र तस्मात् पूर्वग्रहणा सोक्तार्थोपल राम०
क्षणात्वेमानम्। णत्वनिपातनं कस्यनापेक्षयोक्तार्थेनात्पर्यग्राहकत्वोचित्यादिति भावस्तदेतत् ध्वन

गौ३ अन्तरघुनिप्रणीत त्वादिति भावः = ५ त०९

सर्वपवादादिति ... भावः = ५

= हन्तेर्घ ... दिति भावः = ३

घा५ = आदिनाऽप्रघा ... दि ... ह: = ५

यतोक्तं। वार्त्तिकार्थोपसंग्रहस्येति। मूलतपूर्वपर्यंतमधातुपदस्य लक्षणार्थं बीजमाह अंचतीति ग्रहणाद्धी

ति। अंचतेरिति। नलोपिनोंचतेरित्यर्थः। नलोपेन निर्देशात् सामान्यापेक्षश्च नियमस्तेन पर्णध्वंतगोमत्योः

क्विपि गोमानित्यादावुगितश्चेति ङीब्विनेति दिक्। सूसर्श्चेदमत्र भाष्ये उगितश्चेति सूत्रे चकारो व्यवटे नेति

स्वंऽपितु स्यच्छे निर्देश ते अयं चेति =४ अयं चकारो व्यवटः केशाहु इति सूत्रस्य ऋत्विगादेस्त इत्यादि श्रवेणो मघोनश्चतैन शिष्यं यतस्तच्छांदसं सामा स्वरूप पर्ण नपुंसके =४

न्यतोवोधिनानामपि केषांचित्स्वधात्वादि वन्ति यतविव यत्वादित्यर्थः। एवं च छंदसि दृष्टानुविधिरिति

नतदर्थः शा[illegible]स्त्रारंभ इति तात्प[illegible]र्यम्। एवं हि छांदसलक्ष्यसाधकसर्वसूत्रप्रत्याख्यानं स्यादतः

प्रकारांतरेण पि सिद्धिमा[illegible]हा मतब्वन्योरिति। ऋधातो र्विजंतात् मंघ शब्दाच्च मतुब्वनिभ्यां रूपद्वयसि धनार्थकात्सू =४

मघवन्शब्दे तु नायं भेदद्धि भावः =३ द्धिरिति भावः। ननु सूत्रारंभे नित्यस्त्रादेशो वैणः। प्रत्याख्याने तु पक्षे तदभावो पीत्यत आह। छंद

एवं च ऋत्वादेशे वेधन्तद सु भयेति। त्रादेशतदभावे न्यर्थस्तदुदाहरणमिमान्यवैणः पदानीति। एतत्प्रत्याख्याने दीर्घो अल्वसंतस्येससे न =२

भाव स्य च्छंदस लेनेवक्ता घकारोदात्तत्वं चेष्यते। एतेनासंबोंदसत्वाच्छंदसि त्रादेशपक्षे मघवन्नित्येवरूपं तैतन्यमन्वेत

धनाथकमतेन ततोव मघवेतिकस्य=२

रेतदकरणमिति भावः =२ मतुपोनुदात्तत्वेनास्योदात्तोरिते — एवं च त्रादेश पक्षे... घकारोदात्तत्वमयं गौकार्यं - अन्यथा... अवसाने स्यानासंभवः तिकोऽर्थः =१

तथा चं नमिहप्रयोगादिति पर्यभावः=१=एतेनेतस्यार्थ न्रा हार्थदर्पिति=१

मा०

छांदसत्वं दीर्घाभावे हेतुः=१

स्य छांदसत्वात् दीर्घाभावेन साध्यमिति प्रत्याख्यानाशयः लोके तु मत्त्वं तेदीर्घो भवत्येवेति परास्तं वार्त्तिकाक्ष
रसांशस्य रस्येन तथाऽप्रतीतेः मघवान् जीवीत्यादौ वेदे दीर्घस्य पक्षमानत्वाच्च न दत्तके यदेतोक्तं भाष्ये पा२
उञ्ऊँ३ साधुत्वेति केशाद्व इति सूत्रस्थकैयटस्कन्दसूत्रस्य वार्त्तिकविरोधात्त्वयं यथविरोधाच्च हेय एवेति ध्येयं यत्तु
इति परिभाषाया आश्रित्येऽर्थः=४ छांदसाश्चपि कृचिद्भाषायामित्याश्रित्य भाषायां प्रयोग इति तन्न तज्ज्ञापकस्य वर्यस्य सासुमप्रोमतु बिति सू
त्र प्रयोगस्य छंदो वत्सूत्राणीति भाष्यकारैरुक्तान्यथासिद्धत्वात् इति तदाशयः। न दुनिबंतेति। इदं चिंत्य
न शिर्षच्छांदसंहितत्वादिति सामान्यप्रवृत्तवार्त्तिकस्य संकोचे मानाभावात् कृविप्रयोगाशांवहुशः श्रा
मादिकानां दर्शनेन तेषामार्षवचनसंकोचे तमानत्वमिति दिक्। उचित इति भाव इति तथाचवेनोरवे
ति सूत्रे भाष्ये मघोनीत्यत्र प्राप्नोति मघवन् शब्दो व्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति। प्रायुंक्तेति। अत्रयद्धुक्तं व्यत इति प्रयोगो विषये=२
इत्कं इति पक्षे इति। अस्थिदधीत्यत्रोदात्तपाठे न सिद्धे उदात्त ग्रहणेन शास्त्रे विनायत्न स्वरूपेणोच्चारि रा म०
तगुणस्याविवक्षयाऽभिदत्त्कत्वज्ञापनादिति भावः। उञ ऊं इत्यत्र नासिकाव्यापारेणालोकेशाधिकेनो

ख्यारणादानुनासिकत्वं विवक्षितमिति सर्वेषां समानां भेदकत्वेपि तपरसूत्रस्यानणि विध्यर्थत्वाद्दोषः तत्राप्र
त्ययग्रहणानुवृत्तौ मानाभावादित्यपि बोध्यं। अननुवर्तितत्वाच्चेति। एवं च तत्र सूत्रे तत्संबंधे मानाभाव इ.ए
वं च भेदकत्वेपि तपरसूत्रस्यानणि विध्यर्थत्वान्नदोष इति भावः। नान्यथेति। एवं च गुणानामभेदकत्वेपीत्यु
पक्रम्य तादृशोक्तिरसंगतेति भावः। मूलशैथिल्यादिति। सवर्णग्रहणप्राप्तेरिति भावः। तद्धि शिष्टस
तिथ इति स्यानिष्टवर्णान्तर्दंतविधाद्यभा वाच्चेति भावः। अयं इ नस्त्रियामित्येषः। एवं च चक्रकपूरि
तोषते न निषेधेनापि वारयितुं शक्य इति भावः। योन्यश्चेति। यो थ इति सूत्रमित्यर्थः। चादिल्लोपः प्रा
न्३ प्तमिति तितदें ग्रहणादिति भावः। न भवतीति। न च दिलोपो न विभक्तिनिमित्तकोऽत्रापि तत्प्रवृत्तेरिति वा न्या३
च्यं प्रकृतोदाहरणे विभक्तिनिमित्तत्वमात्रेणातत्प्रवृत्तेः। अत एव पुषोरनाकाविति सूत्रभाष्ये श्वसुवेत्या
देः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासः संगच्छते परत्वादित्सम्प्रच्छ्वयः न चाभिव्यक्तपदार्था इति न्यायेन

ल० श० २०

कथमन्नातादीनां प्रवृत्तिः तस्यमापस्यपदकार्यविषयत्वेनतत्परकरणादनित्यत्वेनचेहाप्रवृत्तेः नचनकेवलः
पथिशब्दः स्त्रियामस्तीतियुवोरनाकावितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादेष्वमः कथं ते प्मः क्विपोनभिधानमिति
वाच्यं स्त्रीप्रसंगयाप्रवृत्त्यातदंगीकारे प्यक्षतेः विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमितेन त्वपोजनकथनावसरे हिभा
ष्ये तदुक्तं । नयणीति । नचतदभावे पीपद्दूः दुर्लभः सुप्विधावंतवर्त्ति विभक्त्याश्रयनलोपस्यासिद्धत्वेनद्वुर्णांता
गाभावादितिवाच्यं सुप्तलतद्याप्यधर्मानिमित्तकसुप्विधेरेवग्रहणात् अतएवदंड्डिविसादौ षत्वेनलोपस्या
सिद्धत्वेन । नचस्यादेशेंगवृत्तपरिभाषयानेयद्दूः तस्यान्यानित्यत्वात्तेनचेयङिन्कृते ऽत्वंदुर्वारं । संनिपातपरिभा
षयास्वातिरिक्ततद्विघातकस्यबाधेनादोषादितिभावः नचप्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वापेक्षेंतरंगेंलाघवेण
वस्यादितिवाच्यं प्रातिपदिकस्यापत्र प्रकृतित्वेनैपणप्रकृतिततन्निमित्तयाप्यत्वाभावात् तत्रदोषः सावित्रिस्
त्रेनं सयोरित्युक्त्यात तत्रसारस्यानाय भाष्यकृ ताऽदसइतियोगविभागकरणेन चतादृशान्तरंगत्वस्य सर्वेषा

कर्तृप्रत्ययार्थकक्विप्प्रकृति प्रत्ययेसत्यर्थः = इत्यादिकं तदंगीकारेपीत्यर्थः = २

= इदं चिंत्यं =

पां २ = स्यादेशविधौ अंगवृत्तत्वाभावप्रसंगात् ० निलप्रसंगत्वकृतैसामान्यत्वेन यानेयद्दूः इति भावः = २

हल्ङ्यादेरपिनिमित्तत्वेन २

= थोअदसः सर्वनाम्नः स्थाने प्रकृतित्वस्य विवक्षितत्वेन = २ = पण्ण प्रकृतित्वं पर नचस्यापर विधि नोभयेसत्यर्थः अयं भावः यत्र विशेषापेक्षस्य सामान्यो पेक्ष ... इति = २

न्युत्पत्त्यगणात्वमावादस्येति। थादेशस्याप्युपलक्षणं पदद्वयं यासान्ता आतिदेश इति वदन्तत्राप्याह पं या इतीति। थादे
१२ शेति अलस्याप्युपलक्षणं नालादीतिं न चन पदांतेति निषेधः अनोंतत यानः क्वेदिति नियमेन संज्ञाविधौ न लोपा
सिद्धत्वेन चकारांते पदत्वाभावादनेन पदांतत्वादिको सवर्ण इति दृस्वत्व आलंदुवोरमित्यप्राप्तमिति भावः आश्रि
तत्वादिति। तत्प्रकृतिकमस्सुरिति रूपे इ· स्ति मित्तो परः क्वजकारनिमित्तकत्वेहि क्विनिमित्तकलोपापत्तिः इ
स्निमित्तकस्य तु वहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्नलोपः स्थानिवत्वेहि व्यवधानात्तन्निमित्तकोपि नस्यात्। अनुकूलत्वं च
अभिव्यक्तेस्साद्गीनां न। तिस्त्वाखादिप्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वं यापानामनिस्यत्वैनैतद्विषयेऽप्रवृत्तिबोधकत्वेयेति भावः विशेषयितुमिति विशेष्य
स्त्रीलिंगनिर्देशस्य। साकांक्षत्वात्स्येति भावः तत्सामर्थ्याच्चेति एतांतेसंने न विशेषण सामर्थ्यादित्यर्थः संख्याशब्दे तदंतत्वासंभवा
तदितिभावः इहेति· अनुवृत्तमिति शेषः संज्ञिपरमिति। यद्यपि संज्ञिषु वहुगणादितिवापि तदसंभवस्तथापि लोके १५८
संख्याप्रकारकवोधजनकाः पंचादपद्हतत्वेन विवक्षिता इति वोध्यं। किमसिद्धत्वेनेति। नलोपकृते तपीसादि ग्रंथ
प्रतिपादितेनेति भावः वाधोदूषणं अवयवेनेति। षांतपदावयवेनषकारनकारेण इत्यर्थः समुदायेन। षांतपदेनास न२
संबंधिकनिसंसंवंधांतरसापेक्षः यथा गुर्वादिः सापेक्षापीति। सापेक्षस्यासमासेहि नतौ वाधाभावो वीजं न च निसमा

ले·श·र्·

पक्षे तद्वैजात्यमस्तीति भावः तदेवाह। वाक्यवदिति। अपेक्षा आकांक्षा। अवयवान्। गुर्वादीन् संस्पृश्य पुञ्जं तदस्य स्यात्तद्वा
रकसंबंधेन पुञ्जं तद् सर्थः। उपसर्जनं। प्रधानपदं। नसमसंबंधिकं। नसंबंधांशे निरसमाकांक्षं साकांक्षं नित्यसाकांक्षः।
ईशितव्यं प्रजाभ्यस्त्यादि। समं प्रकृतेपीति। अत एव शब्दस्य उपदेशकालत्वं प्रतीति निःसमाकांक्षत्वेति भावः। संज्ञिपरत्वे स्यादि·
संख्यापदत्वे स्यादिः अंतग्रहणं समासं संपादनद्वारा प्रपदार्थबोधकत्वेन तत्संपादकमिति भावः। किं चांतग्रहणस्य
तदर्थत्वे तस्य विशेषणत्वे न यास्मन्स्यं तत्वेन च प्रवृत्तिर्यातापत्तिः। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययानां समुदायानां चो
पदेशाभावेन त्वदुष्कर्षासंगतेश्रमपि बोध्यं। उपदेशग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकस्य तु स्वप्रकृतिकप्रत्ययोपदेश
कालेकृणां ते सर्थस्त्व यातु समस्तां त पदार्थभूतस्य उपदेशकालस्य तथान्वयो वक्तुमशक्य इति स्पष्टमेवेति दिक्। ह
लीस्य पक्कष्यत इति हलीसु भयोः शेष इति भाष्योक्तेरिति भावः। संनिपातेति। नांतत्वप्रयुक्तषट्संज्ञकसंनिपातं
नजातस्य नुटस्तद्विघातकत्वमिति तस्याः प्राप्तिः अनित्यत्वादिति। न च नुटि नोपधाया इति दीर्घनलोपेनाष्टानामि
त्यस्य सिद्धेः किमनित्यत्वेनेन च नलोपस्यापि संनिपातपरिभाषयाऽप्राप्तिः नलोपस्यासिद्धत्वेन तद्विषये तदप्रवृत्तेरिति रामं०
वाच्यं कृत्येतं न सूत्रभाष्ये संनिपातपरिभाषादोषनिरूपणावसरे गौरीत्यादौ संवृद्धिलोपेपि स्थानिवत्वेन ह्रस्वनिमित्त

संनिपातविघातत्त्वाभावात्तत्रातिव्याप्तिपरिभाषाया संगतेः संनिपातस्याशास्त्रीयत्वात्तस्यानित्यत्वमितिचेन्नत्रासिद्ध
त्वमपिकथंपिति विभावय· किंच पूर्वत्रकर्तव्ये तदसिद्धत्वेपितत्र कृतेतु तस्यासिद्धत्वमानाभावः एवंच नलोपोपिपरि
भाषानित्यत्वेनैववाच्य इतिन लोपस्यासिद्धत्वादात्वमेव युक्तं तदनित्यत्वे नेनिभावः अनयाः। हलीसस्यात्रासंबंधे।
परत्वादिसमुच्चयः निमित्ताश्चेति कार्यकालपक्षे संज्ञायास्तत्रहि ध्येकवाक्यतयाषट्त्वालयोर्वहिरंगत्वसमानमिति
भावः अल्लिधावि ति· षट्संज्ञायाअल्लिधित्वेन तन्मूलककार्याणामप्यल्लिधित्वमित्यभिमानः पदितुगंतसंख्या
वाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्यषट्त्वस्यस्यान्यत्वधर्मत्वाभावेन तत्प्रयुक्तकार्यस्यानुद्देश्यपिनाल्लिधित्व
मितिस्यानित्यत्वेनैकदेशविकृतत्न्यायेनच नुट्सत्वमस्तीहि मुख्येकार्यकालपक्षेत्रसिद्धिहेलीसनुवृत्तेः फलमिति
वोध्यं। क्रुतं। हलाहो। अनुमितं। जशशसो। हृस्वचावत्सर्थमिति। हृस्वेतोशान्तमात्सर्थमिमर्थः अर्थं स्यादिति। ननुजा
पितेपिवमर्थमेवतत· अत्राभिरिसत्रस्यावकाशस्याष्टनइतिसूत्रस्याष्टभिरित्यत्र परत्वात् ऊत्वे पोत्तमभिसेनेन
वाधेसकृद्गतिन्यायेनपुनरप्रवृत्तेरितिचेन्न· दीर्घग्रहणेनैवसकृद्गतिन्यायानित्यत्वस्यापितज्ञापनात् यद्वा अत्र
पथोद्देशपक्षएवज्ञाप्येतत्तत्रात्वस्यवहिरंगतयाप्राक्षट्त्वेजातेनांतसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मरूप

54

ल॰ शा॰ र॰

स्य षट्त्वस्यालधर्मत्वाभावेन स्वरादेशत्विविधित्वाभावात्स्थानिवद्भावेन एकदेशविकृतन्यायेन वोकारांतस्यापि षट्त्वे
न तत्रापि रुत्स्युपोत्तममिमस्य प्राप्त्याः षट्स्वरस्य तद्यवादत्वात्तत्र पक्षे भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजन [redacted] मित्यभि
संधिमात्रेणैव संज्ञाप्रवृत्तेः प्र ष्टत्वसंज्ञाप्रकरणे कैयटेनोक्तत्वात् स्पष्टं चेदं षट्संज्ञासूत्रे ऽष्टनो दीर्घादिति सूत्रे च
भाष्ये कैयटयोः आकारांतस्य षट्त्वे पोशिविधिसामर्थ्याद् दृष्टाविसत्वलुङ् न। नन्वेवमष्टाविसत्राष्टन्स्वरस्य चारितार्थ्यं। ६ - ४
हलादित्वाभावेन षट्स्वरस्यतत्राप्राप्तेः नैवं कादेशे व्यपवर्गाभावः स्वरात्पूर्वं संधिकार्याप्रवृत्तेरेहीत्यत्राङ् निमित्त
निघातसिद्धये पद्धितुपरमितिसूत्रेभाष्यध्वनितत्वादितिचेन्न। एतं तद्भाष्यप्रामाण्यादेवाष्टनुशब्दस्य घृतादिपाठादं = दीर्घमहत्यादौप चरमाच्चेत्यर्थः = ६
तोदात्तत्वेनैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येव तत्रांतोदात्तसिद्धेः ननु प्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्टन्स्वरः सावकाशः षट्स्वरवि
धायके विहितविशेषणाश्रयणेन समासे गौणत्वात्तदप्राप्तेः अतएव चतुरः शसीतिसूत्रे त्रियाप्रतिषेधो वाच्यः चतस्रः = तदंतस्य तेनेत्यर्थः ४
पश्य चतस्यां घुदात्त निपातनात्सिद्धं तन्निपातनेपि चतस्रणामिति विभक्तिस्वरः सिद्धः षट्त्रीति सूत्रे हलादिग्रहणे
न निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वरबाधकत्वज्ञापनात् आद्युदात्तनिपाते हि हलादिग्रहणानर्थक्यं न त्वस्मै हलादिग्र तद्गुणम॰
हणं प्रयोजयति अनपदंतञ्जतस्रशद्वादितिभाष्योक्तसंगच्छते अन्यथा प्रियाष्टानडुत्सादेः संभवेन तदसंगतिः अ

आपदमुदात्तमिति आद्युदात्तेति नसंख्यानामसंख्यादित्वा त्= २

=अष्टसंतादित्यर्थः प्रथमान षट्त्रिचतुर्भ्यो नित्यबहुवचनान्तत्वात् द्विवचनैकवचनेनसः तत्र ... अन्याहरणादयः अमसर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तेस्त्रिच
तुरो ... प्रियचतुरः पथ्येसन्नापि न चतुरः शसीत्यादि ... तदन्यसंख्या न वेति चेत्स्त्रः पथ्ये ... अन्याहरणादयः
... चतुरः पथ्ये सन्नापि न चतुरः शसी ... तस्याः पथ्ये सवितृहाव ... निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वरबाधकत्वं ... सा
... ७७

अप्ययदृर्यपदप्रकृति
स्य रे लाघुत्व लादे
कादेशस्यै रेलासिद्धे
=१ = दीर्घ न्यहला सा
पदे पदे सर्थ: = ३
= गो ए इ रिविपः = ४

तिद्धे ५

अन्त अन्तवत्पिहलोग्रद
अयं नेराद संयोगेति
तथा च यदन्त पर स्य
एर्ग दि विध्यलस्यसं
न्नहला पिविता ब: = ५

ष्टेोपरमाष्ट्राविल्यादेरेकादेशस्वरे णासिद्धः' नचकर्द्दष्टाविसादिमावर्स्ते। संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकवोध जनक
तयोत्तरपदार्थप्रधानसमासस्य बहुव्रीहेः सुपिषट्त्वात्त्वदृष्टं चेदं मर्वादीनी सत्रभाष्येततोविहितत्वाच्चेति वाच्यं एतन्ना
प्यप्रामाण्ये नतदनभिधानादिति चेन्न संतत्त्ज्ञापकपरमाष्यप्रामाण्यादष्टनइत्यस्यापिविहितविशेषणाम्नयणो
नसमासेऽप्रवृत्तेः' प्रियपाष्ठादीनामनभिधानस्य षट्संज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वाच्चेति स्त्र्योजसइतिसूत्रस्थेनोपसम
स्तार्थमेकइतिभाष्येण तुल्यमापादषट्स्वरसापितदंतेप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चा चतुरः' मसीतिसूत्रस्थं तु वार्त्तिकं जस्य
हणानर्थक्यमसत्रापिभावादितिसं स्मइतिसूत्रस्थवार्त्तिकवदेव दूष्यं एकेइतिचमुख्यार्थकमितिदिक्' प्रतियदं
क्तमितिसंयोगादिलोपसाहचर्यादल्लत्वस्यैवेतिभावः प्रत्याख्यातमितितदंकवाकपतयात्रानिसलेवनणत्वांशे प्रति [redacted]
पदोक्तपरिभाषा साहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्तिरितिभावः प्रत्याख्यानेन चस्पष्टार्थमेवतयोरुपादानं नतु फलान्तरा
भिन्निवेशः कार्यइतिसूच्यते। प्रत्याख्यानासंभवेनेति णत्वग्रहणे साधिः' णत्वग्रहणेतिवा। पंचमीसमासेति' अप
रविधावितिवक्तव्यमित्यच: परस्मिन्निति सूत्रस्थवार्त्तिकव्याख्यानावसरेकैयटे ध्वनितेसर्थः' वस्तुतस्तदयुक्तमि
तिप्राञ्चि' रूपितं' तत्प्रत्याख्यानमभ्युपेत्यापिसमाधत्ते फलेक्यापेति।प्रत्याख्यानसायुक्तत्वं ध्वनयन् पंचमीसमासपक्षेल

चतुरः अप्रति अस्य
तोपन भाष्ये सर्थ: = २
= तद्याश्रयत्वेन = ३

प्रत्याख्यानेकेसर्थः
अन्तः सत्र पक्षे

५५

ल॰ श॰ र॰

स्य सिद्धिं शंकते नेनिष्ठापामिति। सेड्ग्रहणादिति। तत्र हि सेड्ग्रहणं नानिड्भ्यो ल्यस्यर्थेणिजंतात्तदसंभवात् नच ल्यपः सनी
वं तेती ड्विकल्पात् सेड्भावित इत्यादौ यस्य विभाषेती णिनिषेधतत्संभवतीति वाच्यं यस्य विभाषे त्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः अस्य
याद्दरिद्रातेरपि सन्निविकल्पितेत्वेन दरिद्रित इतीणनस्यात्॰ वा दांतशांतेत्यत्र प्राइति निपातनेनेडभावस्येव णिलोपस्या
पि निपातनात् च तस्माद्योगविभागेन कालावधारणार्थं इटि कृते एव णिलोपो न तु ततः प्रागिति अन्यथा कारितमित्यादौ
परमपीटं बाधित्वा णिलोपे एकाच इति णिनिषेधः स्यात् पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वेन प्राप्त एव निषेधो णिचा व्यवधानादि
तिभावः यदि तु एकाच उपदेश इत्यत्र विहितविशेषण पक्षे सेटीति चिंत्यप्रयोजनमित्युच्यते तदा प्रविगणय्येति भाष्यो
दाहरणादेव तदनित्यत्वं अन्यथा ह्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशो न स्यात् ल्यपीति सूत्रे प्रशमय्ये ९५
त्यादौ चरितार्थमिति दिक्॥ स्पृष्टमितिवत्क्त॰ तत्क्तवतू षड्भ्यो लुगित्येतत्साहचर्यादस्योगेन प्रवृत्तिः तस्य च विहितवि
शेषणाज्ञेयोऽः प्रवृत्तिरिति सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं गोणेओ शौ प्रवृत्तौ तज्ञाप्यात्ममपि नेति बोध्यं इसेव स्यादित्यप राम॰
घुपि हली स्यपकर्षपक्षे प्रियाष्टावितिन सिध्यति प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तं तथापि अपकर्षाभावे प्याल्लस्य
वैकल्पिकतया प्रियाष्टान इत्यस्य दुर्वारत्वेन यथाश्रुतभाष्यासंगतेरेव गर्भतया तद्व्याख्यातं॰ प्रियाष्टा इतीति आ

निसस्थाद ६-४

वर्णनिहणे अनानित् ... विधि धमानतदुपस्थो धरस्य ... दिति भावः ६-४

भाष्ये एवकारा आ... ... यथापीति ६-२

अप्राक्षचित्ताद्दनभिधा
नरूपा=२
यो: कुरितिन्रक्षरस्ये
तदर्थ:=२

देशवकारस्यलोपः शाकल्यस्येतिलोपोत्र। गोशालेप्योश्लप्रक्तोहिभाष्यमसंगतमेवेतिभावः कैयटइति। अत्राप्र
त्रिवीजंतुयथालक्षणमिसस्यतल्कतानेवबालक्षणमप्रयुक्तेप्रवर्त्ततेप्रयुक्तानामेवलक्षणेनान्वाख्यानादितिद्वि
तीयव्याख्यैवयुक्ता। आद्यव्याख्यायामप्रयुक्तेइतिवाक्यशेषासंगतिः प्रयुक्तेपिलक्षणानतिक्रमसत्वात्प्रयुक्तानामि
दमन्वाख्यानमित्यभियुक्तोक्तिविरोधाच्चयथालक्षणमिसस्याप्रयुक्तेलक्षणभावस्यैवयोग्यतानतुलक्षणाप्रवृत्ते
रित्यक्षरार्थः किंचभाष्यकारस्यलक्ष्यैकचक्षुष्कत्वेपिएवमाख्येचितएवकस्यैवप्रयोगस्यभाष्यकृद्भिःकाव्याख्यानभे
देनसाधुत्वासाधुत्वयोर्हनौचित्यात्तस्मादत्रसंमूलंटीकायामेवंव्याख्यातंकैयटपद्यनुरोधेनवक्तव्यततःप्रियाख्यादीना
मनभिधानमेवेतिदिक्। आत्वस्याभावादेशत्वेनेति। अत्रवृत्तिकृताप्रोशोभावादात्वेनेतिवक्तुंयुक्तं। प्रथमैक
वचनमिति। हल्ङ्याब्भ्योदीर्घादितिलोपासरत्वादात्वेसोर्लोपाभावात्स्यात्ल्वविसर्गो नचलोपोंतरंगः प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षत्वेन
समत्वादित्यभिमानः नलोपाभावस्त्वितिं कुत्वाचधातुरोपधइतिसंमताकारीयधातुत्वस्यानुसारेणेदं परेश्चेतिसूत्रभा
ष्यानुरूपंञोपधइतिलभ्यते नत्रहि कुञ्चेसत्रकुलमाशंकाकुन्त्रामितिक्रलिगादिसूत्रस्थनिपातनात्सिद्धमित्यु
क्तंतस्यनकारजत्वेतुपरसवर्णासिद्धत्वात्कुत्वाप्राप्तेर्भाष्यासंगतिः निर्देशेनचचयोगेकुत्वाभावोनिपात्यतइतिकु

अनंगत्वादित्यभि
धः=४
परेश्च पोऽपयोरिति
सूत्रस्यार्थः=२

संमताक्षरोत्र्यंथक्षार:=२

ल॰श॰र॰

ङिःप्रादौ कुलुं भवत्येव तदा न लोपस्य प्राप्तिरेवं नेति तत्त्वं॰ उच्चारणार्थ इति न तु तदित्संज्ञा प्रयुक्त कार्यभागयं अतो
विशिष्यत स्य नोक्ता सा उच्चारणे सहाय स्तं पादेन नवर्णो च्चारणस्य चारितार्थ्ये विधेय तदपगममात्र फलिकातु सा
स्येवेति न तस्य लोपइति स त्रस्थ भाष्य विरोध इति बोध्यं॰ कुलस्या सिद्धत्वादिति॰ चोः कुरिति कुत्वस्य स र्थः इदं मवे
न्यायसिद्धार्थक यन मात्रं। परत्वादिति। हल ङ्यादि लोपादि स्यादेः अर्थं निहितत्वादि ति मम धो ग्रहण सामर्थ्येन
काचो वशइत्यत त्त न्त्रिवृत्ते र्निष्ठादेश प्रकरणे न विरोधाच्च॰ एतेनाऽत्रैव चोरिति वक्तव्यं तत्रैव वा चि न्त्रसपस्येतिव
क्तव्यमेवं च कुग्रहणं व्यर्थमिस पास्तं चोरिसत्र तत्सम्बंधात् तत्र तदसंबंधाच्च निष्फलत्वाद्वेति सिद्धांतिसंमतफला
भावादि समर्थ स्त ध्वन पत्त्रा ह स्रति ख्या प्रेरितिलुप्त षष्ठीकमिति एतेनोपसर्जनस्य स विशेषणत्वात्सामा सा नुपपत्ति रि
त्यपास्तं पदांते च्लि च यो स्कोः संयोगादीतयो र्लोपइति न सूत्रार्थः संयोगादि त्वस्य पदांतत्वस्य चैकस्मिन संभवात्।
तदपवादस्येति सूत्र द्वय विहि तणिजन पवाद स्येत्यर्थः तत्र मं त्रे इति सत्रे उपपद्यानां धातूनां वक्ष्य थक्याठेकर्ते येसमु
दायो च्चारणाम लाक्षणिकानां निपातनार्थं न त्र श्वेत न शाहेक र्तृ गावी नुपपदे वेह॰ कर्मणिप्रत्ययः उक्थे कर्मणिक
रणे लोपयदर्शने॰ प्रसयो न लोपश्च अस्य न लोपे पिनवृद्धिः उक्थ शस्त्र शाव्हस्य सामा मेन रूः सिद्धोनतस्यनि [redacted]

आदेकुलोपिकःप्रसि
ध्यतीत्यर्थः॰३

णम॰

पातनं क्रियते इति भाष्ये एतत्त्वत इभावस्यापि निपातनात् दाशृ दाने इत्यस्मात् पुरःपूर्वकात् प्रत्ययः कर्मणि दाशश्चो दे
डुत्वं चेति · वहिर्यज्ञोरिति · पंसेरप्युपलक्षणमिदं । किंचोक्तभाष्याद् उक्थशासि सुब्धारणमपि प्राचामसंगतं · न
हादीनामिति भावः २२ च इष्ट विधेयः । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेति पदान्तविषये रुत्वे रूपसिद्धिरिति वाच्यं वृद्धो अतः परत्वाभावेनोत्वानाप
त्तेश्च तवो भ्यामि साधुत्वसिद्धिप्राप्तेः । अप्रवृत्ते रिति · अनुपदान्तविषये वा सरूपमाये न शिवनप्राप्तिर्निपातनं चेदमु
भयोरत एव रुप्रकरणे अवया इति सूत्रस्य पाठः । अमयाड संत्तेसम्म ज्ञुधोरिति हत्वसिद्धौ दीर्घमात्रस्य निपातनात्तत्प्रक
रणे एव कृतं स्यादिति चेन्न ड स्वक्तव्यः । किं प्रयोजनं वैयर्थ्यं क्रियतेर्वैयर्थ्यं निपातनं अवयाः श्वेतवा इति तन्न वक्तव्यं अ
पृ ५ वश्यं तद्दैर्घ्यं डमारंभेपि संबुद्धौ दीर्घार्थं · तर्हि डु स्तव क्तव्यः इस पिवक्तव्यः श्वेतवो भ्यामि सुध्यमिति भाष्यविरोधा
पदांतेतन्न्याये नास्ति त् अन्यथा शिवमक्षे रूत्वार्थमपि तस्यावश्यकत्वेन संबुद्धौ दीर्घार्थमिति भाष्यस्य निर्देलत्वापत्तेः तस्माद्त्ववा
नोपिमत्वेद्रूपसिद्धेः २८ र्तिकं न यवा सरूपा प्रवृत्तिः क्तादिष्विव व्यवस्थित विभाषया गीकार्यो रुप्रकरणे सूत्रं तु सूत्रकृता डसोऽकरणात्त्कृ
तं शिवनं ते रुत्वमात्रस्यैव तदिष्टत्वात् श्वेतवो भ्यामिति प्रयोगं तु सूत्रकृन्न जानासेवेति स्पष्टं भाष्यविदो · केचित्तु शिवे भाष्यानुयायिनः २२
न आदेशो डुस्य श्वेतवहादीनां डस्यादस्येति वार्त्तिकात् एतत्संबंधिनो शिवनः प्रसयस्य डुमतं दंमेपदत्वसभाविलड्

नितदर्थः। अत एव वृत्तिकृता शिवनंप्रक्रमय्येतवाइत्युदाहृतमेवं च वा सरूपस्यात्र विषय एव नेत्याहतुःपरत्वादिति॥
नित्सत्वं तु नालस्य शद्वांतरस्य प्राप्तेः स्यादिति। उभयोरपीति भावः। असोलाक्षणिकत्वेनालसंतसेसस्यनप्रवृत्तिः। न
च प्रत्ययविशेषापेक्षयांतरंगत्वादेलरूपसिद्धेदंव्यर्थं तादृशांतरंगत्वस्य शास्त्रेनाश्रयणात्प्रणानार्थत्वाद्त एव भाष्ये
ईदृशमंतरंगत्वं न क्वाप्याश्रितं पुनः प्रसंगे जिकृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण नित्यता यां सोऽपि भुवचा शद्वांतरप्राप्त्या
नित्यत्वमभ्युपेत्य प्रवृत्ते भाष्योक्तं समाधिमाह स्यकृदिति। अनेसयोऽसि तेदेवस्यकृदृति मां यज्ञापकमिति तदाशयः
माप्पुत्वादिति। वस्तुतः एषामनभिधानमेवेत्तदाशंकायथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्योक्तेः। असार्थ प्रकृष्टनशब्दे
उक्तेः द्विवचनोपपत्तये आह पृथक्पदमिति। अत्र गौरवमंतरप्रकारांतरमाह प्रथमा शब्द इति एवं च तस्यैकत्वान्नेऽ
षोवृतहमासेद्विवचनमिति भावः। तस्यापीति। असलोपस्येवेसर्थः। अनेनापमेव पक्षः सूत्रे संमत इति सूचितं। किं
च शेषस्य लोपइत्यर्थफलाभावः। असलोपेप्यस्य विभक्तिसंनिपातनिमित्तकत्वात्संनिपातपरिभाषया वृद्ध्यादि स
न्नेवदाषो निहते। शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव समुदायनिर्देशप्रत्याख्यानापेक्षया ऽस्य प्रत्याख्यानमेव ज्यायः
सदादीनामइति सूत्रभाष्योक्तोऽप्ययं पक्षस्तत्रैवाकुरिस्युक्त्या वोधितास्मिक इत्यमात्रनिरूपितं। अन्यस्य। अगहन्नशा

स्यपेक्षः३
स्वः हः द्वौ स्येषां = ६
तथा चैकशेषेणाद्विवच
न॰ एक॰ प्रथमा शब्दोद्धि
तीयापर इति भावः = ५
टि॰ शेषपक्षः = १

नित्सतोप्यस्येप्रवृत्तौ नित्
प्रित्वेनेवचकृशक्या४
= तत्राप्राप्त्या प्रापकं
= इद इति प्राप्नोति स्यादि
ति चेष्यतद्दूसेनाढृ६
पृथक्पदत्वे॰ मत्येस
नेनायमपक्षएव मा
वास मत इति सूचितम्
गम॰ भाष्य
इन्द्रोति पञ्जिकादयो
दे = २

त्रस्य दीर्घोऽस्य विष्यतीति नन्वेवं नदीर्घं पचामि भो३ इतिवद् जाना३मि भो३ इत्यादावनंत्यस्यापीति प्लुतो न स्यात् अत आ
दि सेवमिदं तत्र समदीर्घग्रहणस्य प्लुतनिवर्तकत्वात् न चानंत्यस्य पदस्य टेरिति तदर्थाल् कथं पचामीत्यादौ तत्प्राप्तिरि
ति वाच्यं दीर्घग्रहणसामर्थ्येनांत्यविषय एव तत्त्वं बंधात् वाक्यदेः हलंत्यसंबंधस्यागमानाभावात् तेन वाक्यस्यानंत्य
स्य४ स्य पदे प्लुतः स्यादंत्यस्य पदस्य च टेरित्यर्थः तपरकरणेन तु न प्लुतव्यावृत्तिः प्लुतस्यासिद्धत्वात् अत एव गीः पूरित्यादौ
दीर्घः अन्यथा तस्यापीदुदिति तपरत्वसामर्थ्यादप्रवृत्त्यापत्तिः दीर्घग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वस्यापि बाधः आ
कारांतरप्रश्लेषेण वारणं तु क्लिष्टं अस्तु वा तदुपायांतरमिति चेन्नोक्तज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् प्लुतस्य तत्रा
वैकल्पिकत्वे ५ निष्टत्वे [redacted] नेदृशे विषये प्लुताप्रवृत्तेः अतो दीर्घ इत्यत्र दीर्घग्रहणं हलि लोप इति सूत्रे हल्ग्रहणमिव कृत्स्नलोपग्र २२५
हणवत्त्वेन नार्थसाधकमिति दिक् निर्देशेनेति अन्यथा त्वदा घे ले एव न स्यादिति भावः वाच[redacted]निकत्वे गौरवं ज्ञा
पकद्वयशेषे चिल्सं चापरिहृतमित्यत आह अनित्यत्वं वेति अनुवृत्त्यर्थमिति स्पष्टमेतद्भाष्ये त्रेधा । अथ मितिच्छेद
सेवमुखत्वं ध्वनयन् शंकते न चेति अत एव पुष्यदस्मदोरिति सूत्रेण चादेशो हलादिरस्तीति भाष्यं संगच्छते । एवं
निरवशेषेति अंगवृत्तपरिभाषा । निस्य बोधनद्वारेति भावः एवं च पररूपेण वाधान्नस्य परत्वं दीर्घ इति नास्यं वैयर्थ्यमिति ।

त्ये २

58

ल·श·र०

अकारस्याकारविधिर्वैयर्थ्यं नास्य वा कारे ऽतो गुणे च सिद्धं तवेत्यादीति व्यर्थमेव शित्वमित्यर्थः न च पररूपबाधनार्थमेवादे
रत्वविधानं स्यात् इति वाच्यं · विधिबाधस्य क्ष्यादेः परस्येति परिभाषाबाधस्यान्याय्यत्वात् । आदेशेति । आदेर्विधाने प्यादेशत्व
संपादने न यत्वनिरासाशेषे लोपार्थमकारविधानं चरितार्थमिति · आदेः परस्य सस्य बाधे मानाभावेन सर्वादेशार्थं शित्व
3·ज४ मिति भावः न च यो ज्यो [illegible] सौ सु कैव यत्वनिरासशेषे लोपो सिद्धाविति वाच्यं पर्युदासे एकवचनत्वादिना ह्यादृश्यग्रहणा
पत्तेः युष्मदस्मदोरित्यात्वसप्राप्ते अ[illegible] लाघवात् एवं च त्वमहमित्यादेसंपूर्णविभक्त्यादेशे यत्वाभावसंपादकमनादे
श इतीति प्रकृते पत्वं स्यादेव · नन्वेवमादेरकारस्य विधानं व्यर्थमिति सामर्थ्यादंस्स्य स्यात् तत्र चातो गुणे इति पररूपे
आदेशरूपविभक्तित्वमिति यत्वाप्राप्तिः न च वार्णादांगमिति परिभाषया पररूपात्पूर्वं यत्वप्राप्तिरिति वाच्यं वार्णांगयोरे
कस्यानिकत्वे एव धर्मिग्राहकमानेन तत्प्राप्तेरिति चेन्न युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र प्रत्यासत्त्या युष्मदादिग्रहणेनवि
हितादेशरूपविभक्तेरेव ग्रहणेनास्यादेः पररूपे पि तादृशविभक्तेरभावेन यत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् पररूपादेशस्क नेन त्वर्थेति
भावः सर्वे सर्वेति स्पष्टं चेदं भाष्ये एवं चाकारविधाने पि त्वमा इत्यातस्य चारितार्थ्ये नादेः परस्ये सत्त्व द्बाधे मानाभावेन स एम०
र्वादेशार्थशित्वमार्थकमिति भावः अत्र पदशब्देनार्थव [illegible] तग्रहणम् इत्याह अर्थवत्सेवेति अर्थवत्त्वं च कल्पितमेव ग्रहणे त्व

श्ल३ य२

ते॰ एतेन कृत्वा इत्यस्य कृपङ्गादेशो प्रकृतिप्रत्ययसंमोहे ह्रस्वस्येति तुगस्यादिस्यात् अस्मिजादीनां कस्मितो पर्थेना
ली सत आह भिक्षुडाद यद्गतिघोत्सोर्थेन मो प्यर्थवानि सम्भे। दुर्गग्रहदु तिंज्मादादीयस इस स्वज्ञापक त्वपरभाष्य
विरोधाद स्वदुराग्रहत्वं॰ अकारांत त्वाग्रा ग्रह इति समुद्धृ निर्देशाभावेद इति शेषः निर्देशसामर्थ्यादिति अर्थभावः
सामः प्रसंगे आकमिति सूत्रार्थस्तेन आमुसकारयोरत्र विषये ऽसंतमप्रयोगो वा ध्वते स्यात् आदेशभाव विषये सर्व
त्रैवमेव यथार्धधातुक विषये स्तेरप्रयोगो भुवः प्रयोग आस्तेरिसेनेन प्रतिपाद्यते नेनतु सन्तो निवृत्तिः शङ्का निस्तत्वप्रसं
गात्॰ किंतु प्रसक्तबुद्धेरेव निवृत्तिः तत्र सकारबुद्धेः प्रवृत्तेः सांप्रति क्वा असंभवाद्धा विन्मा ग्रहणं सकारोच्चारण
सामर्थ्यादिति भाष्ये स्पष्टं। तन्निवृत्तिश्च आमोभावात्॰ अत्र सामः स्थानिलो क्यांकमिस्या निवर्तन सामलेमवंन
त्वामहं मतमेव त्ति त्वाक मि स्यादो प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रभाष्योदाह्रते आकमुड भावो सिद्धौ॰ आम्येव सामत्व
स्याहार्यारोपेण दे [redacted] शः आदेशस्यामत्वाभावाच्चात्र न नुडिति । न च यत्र भावी सुट् तत्रैवाय॰ सामोभा
वित्वस्य सर्वथा दुरूपपादत्वादिति भाष्यविरुद्ध कल्पनायेत्यर्थ इति दिक्॰ किंत्वर्थ पराविति। यास्मान मत्र शरणं
ह्ययोरेकस्य वचने बोधने समर्थयोर्युष्मदस्मदोरिति वाच्यार्थः भूतपूर्व इति जहत्स्वार्थवृत्त्यभिमानेनेदं सामर्थ्यादे

ल० श० १०

वनहाधादिति उभयगतिरिहशास्त्रे भवतीसंख्या संज्ञास्तत्रस्थभाष्योक्तेश्चेतितलं अन्यथाह्वयोरेकस्मिन्निमुक्ते
वयुष्मदादिविशेषणेन तयासिद्धे वचनग्रहणमार्थक्यं दुरुपपादमितिवोध्यं वाधादिति आकमुत्पत्तिकालेलंसलोपा
भावेनसुटोऽसत्वादिति भावः नचैतद्धाणलेट्ठितिसर्वनामलाभावादितिभावः पोग्रपतावलाचेति अन्मस्मभिव्याहा
रेयुष्मदस्मङ्भ्यां तस्यैवसंभवादितिभावः। साहिसाभ्युपगमादितिसमन्ताभ्युपगमादित्यर्थः ह्रस्वितिति मोलि
टइतिनिषेधादितिभावः उभयत्रतुल्येवेति एवंचपूर्वे मामआकमित ततः सुटितद्विशिष्टस्य पुनस्तकमनुखे गो
णेलेलाम एव० सूत्रेमकारग्रहणं तुसुड्विशिष्टपरमितिभावः एवं परोक्तसमाहारद्वंद्वे पि गोणे आकममुप
पाघसपदस्य सुड्विशिष्टेलक्षणामसहमानैस्तदीयैरस्मैरुक्तंप्रकारान्तरमपि स्वरूपव्याक्रियेवपराक्रियेति
मोयेनदुष्टमितिवोध्यमन्ननुवदति वक्ष्यत इत्यादिना। फलेक्यमितितत्येपि प्रथमप्रवृत्ये वपर्यवसानादि
तिभावः सिध्यतीसस्यैवं लदीपे रुक्तमितिशेषः एतेनसांप्रदैनंतंत्रमसारूप्यात सारूप्येस्मिवन हीजतयाह
यादिभिरुक्तेः पूर्वतंत्रेकत्वात ततः सपदेनसमासे उभयोरपि तत्संबंधवोधापत्तिः किंचैवमपि गोणानुद्वारस्यितुम एम०
शक्यः नचामासहितस्यामआकमित्यर्थः गोणानुटितत्सहितस्यापाकमितिवाच्यं प्रथमप्रवृत्त्येवसादेरसंग

माद स्या ३ न ३

तदाप्ययं पटुरोहितिरित्यापत्तिर्बोध्या। संस्कारविशेषे इति। तद्धतीत्यर्थः प्रसज्येतेति लिंगविशिष्टपरिभाषयेत्यर्थः इत्यविरो
ध इति। एवंच माधवानुसारेणायं पंलिखित इति सूचितं। रूढ्यर्थं चेति। तत्र तदर्थमिदं निपातनं न विवाहनिबंधना पति
शब्दघटितस्य तस्य स्वविवाहितपुरुषविवाहितस्त्रीमात्रबोधकत्वेनातिप्रसंगाभावेन रूढिः कल्पने फलाभावाद्व्य
तस्याः भाषितपुंवत्वाभावात्पुंवत्वबाधनार्थमिति न्यासग्रंथासंगतेश्च। किंतु तृतीयस्य। सहियोगार्थप्रवृत्तिनिमि
त्तैकएव अंशे तेलोकव्यवहारेणासमुदायोपारेण च स्त्रीविशेषे मध्यमस्य पत्नीशब्दो बोधे रूढ इति भावः अत एव समा
नस्वामिकदास्योर्नेतथा व्यवहारः कचिन्न पत्नीव्यवहारस्तु गौणः किंच विवाहनिबंधनः यतिशब्दो नास्त्येव। स्वामित्वे
नैव हि सबोधकः। स्वामित्वं च प्रकरणादिना यज्ञफलनिरूपितं कदाचित्तु बुध्यते न धनपत्न्यपुंवद्भावबाधकत्वे दूषणांत
रमाह किंचेति। सापत इति प्राप्येति। अर्थे इत्युच्यते तत्र सापत्न्ये पुंवत्त्वं प्राप्नोति एवंच सापत इति प्राप्नोतीति भाष्यकैय
टयोरुक्तं। तृतीयस्य हि भाषितपुंस्कत्वेन पुंवत्त्वापत्तिः सहि समानस्वामिकत्वेन पुमांसमप्याह। पुंवत्त्वबाधे हि तदसंग
तिः स्पष्टैव। किंच विवाहनिबंधनस्त्वे तस्या भाषितपुंस्कत्वेन मादापसापत्न्यसिद्धेस्तदसंगतिः न च सापत्न एव न सिध्यति
सपत्नोपि प्राप्नोतीति भाष्यार्थ इति वाच्यं। द्वितीयमत्वे रूढत्वेन तेनैव शिवादेरग्रहणे तृतीयादण्णः भावे न माधवरीत्या

१८

५७

ल॰श॰२॰
१३४

सायत्ताप्राप्तेरिति दिक्। केवलयौगिकस्य ग्रहणं नेति। केवलयोगमात्रलभ्यसमानपतिकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेने
त्यर्थः तेनैव स्वविवाहितपतिविवाहितां स्त्रियमाह। न तु तत्त्वेन व्यक्तिविशेषस्य बोधनाच्च रूढ्यर्थनिपातनमुक्तं। अत
एवाऽस्य भाषितपुंस्कत्वमिति भावः यद्वा केवलयौगिकपतिशब्दघटितस्येत्यर्थः एवं हि तत्र सिद्धांतभाष्यं सायत्तः प्रकृत्यंत
रत्वात् सपत्नशब्दः प्रकृत्यंतरमस्तीति। अस्यार्थः अन्या प्रकृतिर्यस्य स प्रकृत्यंतरस्तत्त्वादित्यर्थः प्रकृत्यंतरमाह। सपत्न
शब्द इति। अत्रारण्यनिरूपितप्रकृत्यंतरत्वं सपत्नशब्दस्य शब्दमर्यादया लभ्यते नतु ङीन्निरूपितं लक्षणया तथाव्या
ने च न मानं। एवं च सपत्नीति गणपाठमाश्रित्य सपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्देन सायत्वसिद्धावपि सायत्नोपि प्राप्नोतीति भाष्ये
पूर्वपक्षः तत्संमत्या प्रकृतिगणे न पठ्यते किंतु भिन्नः सपत्नशब्दः तस्यापि लिंगविशिष्टपरिभाषया ङीनंतादृग्गणासि
ध्यति बाध्यमानान्मचिंतया शिवादिपाठोक्तोपि बाधक इत्युत्तरपक्षः एवं च केवलयौगिकपतिशब्दघटितस्य ग्रहणं
नेति स्पष्टमेव। एवं च मूले द्वितीयस्थलीशब्दव्युत्पादनं माधवानुरोधेन। तदेतद्ध्वनयता पत्युपारक्षण इत्यादिना माधवग्रं
थमुपन्यस्य तत्र द्वितीयसप्तल्याशब्दमाश्रित्य सुत्रव्याप्यविरोधाभाव उपपादितः सायत्नमिति प्रयोगस्तु सपत्नप्रकृतिकादे राम॰ १३४
वब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्ञ्विरोधः सपत्नप्रकृतिकोपि तत्तीयस्य पत्नीशब्दार्थ एव तत्रैव लोके तत्प्रयोगात्। रूढ्योरेव ग्रहणं

पश्यंति जनाः सोपम इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यतीति भाष्ये उक्तं तत्राध्यारोपितत्वप्रेषणापक्षे कर्मकर्तृत्वं पश्य
ती त्यस्य च दर्शयतो सर्थ इति स्पष्टमेव तत्राधिकार्थत्वादज्ञानार्थत्वं वोध्यं निवृत्तप्रेषणकर्मकर्तृपे पि सो कर्यो पश्युत्स
त्तिं दर्शयति तं तमिवेम मित्यादि। अत्र पक्षे कर्मणीत्यधिकारबाधः सोमत्वादिति वोध्यं पूर्वस्य विसर्गस्थानिकसस्या सूत्रवैयर्थ्यात् =३
अस्मिन्नासंयोगांतलोपे। पूर्वपूर्वमंतरंगमित्याश्रित्येति भावः [redacted] नि
[redacted] पदस्तत्रासापेक्षत्वेनेति वहिर्भूतस्तुशुनिमि
त्तके त्यादिः तदपेक्षयावदूपेक्ष्य स्वरूपं वहिरंगत्वं प्रबलमिति भावः प्रागुक्तमिति पूर्वपूर्वमंतरंगमित्याश्रित्याह्वाया
सिद्धत्वेनेत्यादिः अतिदेशेनेति विभक्त्याश्रयस्यैकदेशविकृतन्यायेन लभ्यस्येत्यर्थः लक्ष्या पूर्वभाग इति काव्यादि
शब्दरूपलक्ष्यस्य पूर्वभागेयावर्थे तदुसर्थः वहिर्भूतनिवहिर्भूतनिमित्तापेक्षलरूपवहिरंगत्वस्येत्यर्थः वस्तुतस्तेषा नाद्ध१२ख्याद्यादीनां।
मनभिधानमेव पूर्वपूर्वमित्यस्य च पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येवार्थ इत्यमत्र प्रपंचितं दुर्लभ इति यणत्वादरूलत्वाच्चेति भा अनभिधाने हेतुमाह
वः स्यानिवद्भावेनापि सिद्धेरिति डि.त्ववदिति भावः नच तदनुवंध [redacted] कपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थमेव तत्तन्निरनुवंधक पूर्वमिति। =४
त्वेनापि तत्सिद्धेः कथंचिदिति तेन पदत्व इति सूत्रे छंदसीति निवृत्तेः कल्पनया तत्सचारितार्थ्येन तदर्थज्ञापकत्वासं

60

ल·श·र·

भवइतिसूचितं प्रागेवेति अंतरं गत्वादितिभावः निवर्त्तमिष्यते इति अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वमेव नप्रवर्त्तयिष्यत इतिभा
वः अंतरंगे इति अकृतव्यूहपरिभाषा तु नाश्रितेति भावः तेद्बाहकेपटेसादि भाष्ये उपदेशिवद्भाववचनेऽकर्त्तव्यमिसु
कं अकृतव्यूहपरिभाषायाइति। सत्ले इति शेषः नन्वेतदिति अतोदान्तलवारणाय निल्करणसामर्थ्यात् अप्रयाणमिस
ये: फिट्स्वरस्यैवात्र प्राप्तेरिति भावः हृदं डुम्नुनो निल्लंपघ प्यमिद्धमिति निलाभावेपि फिषोंत इति कर्त्तव्ये अमुडो
वहिरंगस्यासिद्धत्वात्मत्वयस्वरेणोकारस्योदात्तत्व एवस्थितेऽनततो मुडनुदात्त एवेति भावः निल्करणमिति मुमन्नि
पस्येइति आदिः ऊङा वितावितीति लोपेनरे त्संज्ञा प्रयुक्त कार्यार्थमिति भावः तद्धनयनं तद्व्याख्यातो हेउगित्का
र्योर्थे इति इत्वप्रसंगादिति नचेत्वविधायके आ आपीति प्रश्लिष्टनिर्देशान्नेत्वं· कारिके इस्यादावपीत्वानोपत्तेः त
स्मात्प्रश्लिष्टनिर्देशो नात्रेत्यत्रैव भाष्ये स्पष्टं· एतेन विभक्ता वित्यस्य सदादीनामइत्यत्र विषयसप्तमीत्वमपास्तं· ए
वं हि विभक्त्युत्सत्तेः पूर्वमत्र सावकाशत्वादितनाश्चत्वपि स्यान्निपत्तिनात्वादिलापत्तेः निर्दिष्टपरिभाषायां स
प्तविषयसप्तम्यावक्तुमशक्यत्वाच्चेति दिक् मोप्पत्वादिति क्वचित्तां तलेनमुत्ता प्राप्तेः क्वचित्सत्वेनवाधादितिभा एम०
वः। नस्यादिति। इत्नादेश गुणोच स्यातामिसपिवोर्धर्महशिचे त्यस्येतितवैर्थ्यमित्सादावतोरोरित्यस्य स्याव्यर्थमित्सपि

वोध्यं॰ एवं च योगविभागेनासिद्धत्वाभावेच॰ आद्यग्रहणं चेति अत्र पद्वक्रमयं तदुक्तं प्राक् इति हलंताः पुल्लिंगाः। ननु सं
निपातपरिभाषयानत्वं न स्यादत आह अप इति लिकृते संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् इमिसादौ तत्र फलं बोध्यं।
हृ८उंगाः२ इति स्त्रीलिंगाः। अमेवेति ओश साद्दिषेनेनैव सिद्धिरिति भावः। सदाघत्वेनेति॰ न च येन नाप्राप्तिन्यायेनेनदः स्य
दाघत्वापवादत्वेन तत्र कृते कथं सदाघत्वं। न चोपसर्जने एन च्चरितार्थः सदाघत्वेन सिद्धमिति भाष्यासंगतापत्तेः एन
दोप्युपसर्जने एतदस्त्रत सोरितिसाहचर्येण प्रवृत्तेः स्वीकारात॰ न च नपुंसके॰ मित्त्वचारितार्थ्यं हितीयादिग्रहणासे
वमप्यचारितार्थ्यादिति वाच्यं आर्धधातुके इत्येतत्साहचर्येणास्यापि हितीयादिविषये पूर्वमेव प्रवृत्तेरित्याशयात् एत
त्सर्वं भाष्येयत्वे न तत्क्रियत इत्यधिकं दृश्यं त्याधनितम्। स्वमोर्लुकीति तद्विषये न लुमतेति निषेधबाधेन चारितार्थ्ये नव तिप
हिरंगलुग्विषयत्वाद्बाधेनमानमिति भावः। व कृत एतत्सर्वमत्र सकेपटानुरोधेन तत्कारोच्चारणसामर्थ्येन नपुंसकलु
कीवात्रापि सामर्थ्यादेवेनत्प्रवृत्तेः॰ न च बहिरंगत्वं॰ लुग्विषये बहिरंगपरिभाषाऽप्रवृत्तेरत एवेनदादेशे एनत्श्रित
क इति न सिध्यति एतच्छ्रितक इति प्राप्नोतीति भाष्यं संगच्छते एन द्वितीयानैनेत तत्सूत्रविषये न लुमतेत्यस्याप्रवृत्तिरिति
तदाशयः व कृत एषामनभिधानमेव॰ असंपांशकायां यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्योक्तेः विषयस्य संपामानाभा

६१ भाष्यानुयायिनः २

61

प्र॰ स्म॰

ल॰ श॰ १॰ वेलेनैनं तो एथम्वक्तव्योइस्वाद्रुः अन्त्यः पर इति नपुंसकस्येति सूत्रे जलग्रहणसामर्थ्यात् चाइस्वॆ ल्विशेषणात्समर्थ्यं
तानानामिको चीसेवसिध्या एजंतेषु नपुंसकह्रस्वत्वे नचाकारग्रहणमेव कुर्यात् आत्वेतोमानं चदोदिनायनेति सूत्रे हिरणाम
यानीति निर्देशाएव॰ काष्ठतं क्षीस्यादोमल्लजंतेरचः परत्वाद्भवसेव [redacted] नुम्। ऊर्के शब्दादेनु नेतिभावस्तद्वा हेव मिति।
एतेन युजूशब्दान्नपुंसके शेनपुंसकस्येति पूर्वेति ति चनुम्धूयमिसपास्तं। युजेरिसमासनिसत्वात्पूर्वप्रवृत्तो अचः परत्व
लेभावे ननपुंसकस्य स्यप्राप्ते वस्तुतऊदादेः क्विपिनपुंसके नुमूविषये नभिधानमेव वार्त्तिकानुरोधात् यथा भा
यो॰ ४ ष्यवार्त्तिकं फलभेदापन्नेरित्याद्रुः। आकरे इति दीधीवेवीटामिति सूत्रे न पदान्तसूत्रे च भाष्यकैयटयोरित्यर्थः संके त्वनये
नितत्वसंमंदबोधनं॰ चतुर्दशेति पूजार्था नांत्र याणां जद्दिलात्स्म नामनुनासिकविकल्पाच्च॰ चतुर्दिशतिरिति भप्राग्व
विसर्गस्येत्यर्थः ४ र्णिवर्णविसर्गद्वित्वात्वं विसंर्गेनुना नुनासिकः अम्रगत्यस्येति पर्युदासेनाक्षरसमाम्नायिके षेवतत्प्रवृत्तेः इ॰ षयोरि
ताषकारद्वित्वं शरः खयइस्सनेन भाष्यमतिरिक्तमतदृति॰ भाष्यमेतचः परोयाऽलि संर्षेनप्रकृतेरचः परमल्लजांतेर जातिव्यक्त्योरभेदात् प्राप[redacted]आदं २
भावान्नुमो प्राप्तेरेवं चत्वास्य साधुत्वमेवेति भावः उपपत्त्यभावादिति निपत्त्येमानाभावादिति भावः प्रामादिकमितिशास्त्र एम॰
ोवसिद्धेरितिभावः इतिहलंतानपुंसकलिंगाः इसादिभिरितिआदिना तत्रतस्येवत्वद्दंहद्रसेकद्गिंअत्राह्रचिवीज

इति २

किमेतन्निर्दे॰ विहितस्य तद्धितश्चेत्यनेन सिद्धिः काम्यस्य यादिति विहितामर स्याम इत्यनेन नलुक् मिथ्यातस्य तत्त्वेफलाभा
वइति। अनुपसर्गेत्वादिति अवदत्तं चेत्यादिभाष्येतकारएकरणेनगुणाभूतो पसर्गत्वबाधो वोध्यतइति भावः यद्यपी
तिखरादानुपक्रम्यांतोदात्ताः पठ्यंत इति काशिकायां॰ ग्रामादिकमिति म्वइ॰ स्वरो स्वरितावितिफिट्सूत्रेणास्वरि
तत्वात्मनाच्च हीतानथ्यः तिरः पुरूचि दक्षिणेनेत्यादौ मनान्तिरसोरं तो दात्तपाठाच्च॰ निर्मलत्वाच्चेति आघुदात्तप्रापकत्वा
स्वाभावादिति भावः। सिद्धांतादितिय संपन्नयगभावइति भावः अंतग्रहणमितिमज्भांकृतो विशेषणात्तदंतला
भसिद्धेरित्यादिः। लक्षणोतिक्वचिद्वर्णग्रहणेपित्तसरिभाषाप्रवृत्तिः। तत्राप्रवृत्तिज्ञापकंच तद्वनिसत्वमात्रज्ञापक
मितिभावः भूतमिपुमितिभूतशब्दः पौंतमवृत्तिर्नि सनपुंसकत्वन्नपर्जम्य वल्लक्षणप्रवृत्त्यांतरंगत्वात्तद्कृत्स्वेत्राद्यांतरसं
न्निधानोत्तरं टापिलंक्षेसलक्षणास्येतिन्यायेननपुनर्ङी स्वइतिभावः। इत्यव्ययानि अनुपसर्जनाधिकारेणा चेतितस्य हिव
द्रकुहचराच्चावसां एवं च वंनारचे संचेवात्रापितदंतविधिरितिभावः जातित्वानपायादिति क्ष्णुनादिविधो संज्ञापदेन रू
ढिरेवगृह्यते नतुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपंसंज्ञात्वंगृह्यते अतएव घ्नः संज्ञायामित्यादिनाप्याघ्रादिसिद्धिरितिदि
क्॰ गौणीवृत्तिरिति॰ लाक्षणिकत्वापरपर्यायं गौणत्वमित्यभिमानेनेदं। सदृशलाक्षणिकत्वमप्रसिद्धत्वमेवगौणो

गुणोत्कर्षाद्यस्य...त्यापनप्रधानतादि ...त्यापनकधारास्य ... (marginal note, right)

पत्तेनायः भावः पौंत्यंतइतिधर्मः तथा च सामान्येनपुंसकमितिक्लीवत्वं तदाह ... (marginal note, left)

ल·श·१० णात्वं गोणामुख्यन्यायप्रवृत्तेः कार्यविषय इति सिद्धांते तु जातेरित्यावश्यकमिति बोध्यं जात्यंतर इति · ब्राह्मणादुग्रजातिकन्या
यामुत्पन्ने आभीरजातो इत्यर्थः । नृपात् शूद्रायामुत्पन्नो ग्रजातिकन्यानतु शूद्रत्वं तत्राप्यस्ति अत एव शूद्रस्य धर्मोऽग्रास्येत इत्येव
स्मृतिषूक्तं नतु शूद्रा इति । स्यात दृष्टेति अतस्तस्याप्यसमर्थने तदिति भावः भाष्यवार्त्तिककारोक्त तु शूद्र जातिर्वेति मते नतं
जातिं तत्रारोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इति शूद्रशब्दार्थे समवेत स्त्रीत्व स्य समलाद स्येव टापः प्राप्तिरित्यमहत्पूर्वेति · शूद्रशब्दार्थ
तं५ समवेत स्त्रीत्वेपि शूद्रशब्दाद् टाप्स्यान्तर्गुंदत्तादिति तदंत विधिज्ञापकतापि भाष्योक्तानासंगता अत एव शंबेनमा
त जातारोपेरो वब्राह्मणक्षत्रियवैश्येः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः समसन्ताः क्षत्रियवैश्य शूद्रा एव स्तु कं · तत्रजातिरित्य
स्याभावे पूर्वं जातिमात्रविवक्षयाकुक्कुटाण्डवत् शूद्रशब्देन समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायाममहत्पूर्वेति निषेधेन टाप्रस्या
दिति मन्येते इत्यन्यत्र विस्तरः धुत्यादिन श्रतिस्वामकृते तिशेषः इदं क्षुसादनमप्रामाणिकं अत्र सभाष्यासंमतेः ।
दधातेः क्तिनि विति · धुमास्थेतीत्वं धावानद्इत्यस्य वनिपा सिद्धिमाश्रित्य ईत्वम वकारादावित्यस्यतन्त्रे व भाष्ये प्रत्याख्या
नात्पक्षयं कचेनित्यत्र भाष्यस्येशंस्याइत्सत्रीवांवेतित्यत्रभाष्यस्य समेष्छाइत्यत्र चस्य सि जिसतीवाग्रहणं मंडूकप्लु एम०
त्यानुवर्त्त्यमवस्थितविभाषा श्रयणान्नद भावः । तत्रपि जेवे समे अत एव धीधीयते दधातेर्वेति प्याप्तेः संप्रसारण

मितिवार्त्तिकस्यं भाष्यं संगच्छते घुमास्थेस त्रहलीत्यस्मान्नज्ञादावित्सयोगात्प्रसयलक्षणस्तत्रास्य नियमार्थत्वेपि प्रत्यप
लक्षणकार्यं तुल्यमितिदिक् निषेधोनेतिवनोनहशाइतिवार्त्तिके विहितविशेषणस्येदमेवफलमितिभावः नन्वे
तद्दिति । अतोप्रमाणमेतदितिभावः व्याख्यानमिति उपदेशाइतिवक्तव्यमितिवदतोवार्त्तिककारस्येतिभावः आनु
मानिकोपीतिए रिसेनेनतेस्तोरनुमानादितिभावः एतच्चाकरे इति अत्राहुः चिवीजं तु पदत्वेनास्यमेइति तदा
अपविधीनां नाल्विधित्वमिति । सिद्धइति । एवं चान्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थमितिभावः ङीपिति ऋन्नेभ्यइति विहिते
न । अनोयो सो विकल्पइति अन्यतरस्यामिति विभक्तसूत्रेण प्राप्त इत्यर्थः अनइतिसूत्रेपमतरस्यामिमस्य सलाद्वि
कल्पनियमलाभोमन्यथासनिसार्थो विधिरेवस्यादितिभावः सउपधेति स उपधालोपिनोनुपसर्जनस्यबहुव्रीहे
रेवेत्यर्थः निषेधार्थमिति योगविभागेन पक्षप्राप्तस्य ऋन्नेभ्य इति ङीप इत्यर्थः इत्येवङीबिति तिथमशास्त्राणांनि
षेधमुखेन प्रवृत्तिरिस्तमिमानेनेदन्तेनेति अन उपधेत्यस्य नियमत्वेनेत्यर्थः ऋन्नेभ्य इति अस्यानन्यत्वादिः अ
न उपधेत्यस्य विधायकत्वे इति तदर्थः प्रकरणांतरस्थेनेति तेनानंतरत्वं बोधितं । गौरवादिति । ममतु ऋन्नेभ्य
इति प्राप्तङीपमनूद्य तत्संनियोगेन रभावमात्रविधायकं तदितिभावः नन्वनोस्येत्यस्योभयविधायकत्वे नोबहु

63

ल० श० ए०

ब्रीहेरिति अनंतरत्वादस्य निषेधकमुत पनेति न्यापेन कन्येभ्य इत्यस्य नाधकत्वमाह किं चेति अनुपधे सेनेन ङी पापिरो दु
र्लभ एवेति भावः किं चैवं वड्कुश्वेसत्र कन्येभ्य इति ङी वापत्तिः किं च वड्कुब्रीहौ वेति वार्त्तिकस्याप्य पूर्वविधायकतापत्त्याः सु
पर्वन्शब्दे ङीब्रयोरापत्तिः सिद्धं तेन न उपधे सितत्वापित ङीबनुवादेन रभावस्य तेन विधानात्त्व दोषः एतेनास्य प
क्षोवाध्यसामान्यचिंतयोभयवाधकमिति पक्ष अपास्तः वड्कुब्रीहौ वेत्यनेन नस्य पर्वन्शब्दे ङीब्रयोरापन्नेरिति दिक्।
इत्यस्यानंतरमिति अनो वड्कुब्रीहेर्डा बुभाभ्यां अनुपसर्जनात् उपधालोपिनो वेति पाठ्य मिति भावः यथाश्रुतेऽनुप अ२५
सर्जनादित्यस्य संवंधो दुर्घटः अत एव वड्कुदामानि पुरा प्यतिक्रांतानगरीश्यत्र ङीप्। यद्ग्रहणं चेति चेन वड्कुब्रीहो
वेत्यस्यापि संग्रहः पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारस्य गुरुभूत इति भाष्याशयः इत्युक्तमिति डाप्सूत्रे मतरस्यामिति
योगविभागकरणपक्षे इदमुक्तमिस्यर्थः पूर्वेणेति उक्तयोगविभागेनेत्यर्थः अकचिनस्यादिति तदकारे हिप
रतकीत्यादि सिद्ध्येनप्रयोगस्य मवाधीति भावः पत्यस्याध्य इति एतत्प्रयोग रूपज्ञापकस्याध्य इत्यर्थः एतच्चाकार
स्येति संनिहितत्वात्साक्षाद्दिष्टुद्देश्यत्वेन प्राधान्याच्चेति भावः तत्र सामर्थ्यादिति काम्यूर्वस्येति शास्त्रसामर्थ्या राम०
लकारेणव्यवधानेऽसत्वेत आवकारयोस्थले कादेशे कृते च परस्मिन्निति स्यानिवत्त्वेनाकारव्यवधानेऽपि श्रोत

=वक्ष्यमाणरीत्या यथाश्रुतमन्त्रासंगतेराहास्वेति। रथे साम्यमिति द्वितीयं तस्य ग्रन्थस्यार्थः तेषां त्यस्य तास्माद्ः अक्षरा रूढिरिति तदर्थः =५

अकारस्याकारान्यानि
सवर्णस्येनेत्यर्थः=२

प्रकारस्तु तां=

मव्यवधानं गृहीला प्रवृत्तिः अकारशब्देनात्र जातिग्रहणं तेनैनेतिकेत्यादावकारद्वयसत्वेपि न क्षतिरिति भावः अ
त एव नयामयोरिति चरितार्थो। त्रिचतुरादीति,श्रोत्तु त्रिचतुरादीत्यर्थः आ वा कारस्येति इदं च कालपूर्वस्य संशेप्य
नूघमान विशेषणत्वान्नाव्यवधानांशप्रवृत्तिरितिवृद्धादीनां मते बोध्यं। वचनसामर्थ्यादितिश्रोतान्यवधानमाश्रि
त्येत्यर्थः अनूघमानस्येति साक्षादनूघमानविशेषणतया वान्घमानस्येत्यर्थः विशेषणेषु। आपोत्यादि षुस्मि

प्रकाशरूढ्यानुवा
देनवृद्धिर्यस्येतिसूत्रे
स्थाने ऽन्तकृत स्वेवे
र्थः=५=ताद्रशसं
बंधस्येत्यर्थः=५

न्निरिति अस्मैनेरुक्तमिति शेषः अनेन तत्र सूत्रे एतस्येवज्ञापकत्वं वर्णपितोत्रैचेवंवदतस्तत्र पूर्वापरविशेष
इति भावः यदि त्वंतरंगत्वेन स्थानसंबंधलाभ इत्यर्थः षष्ठीस्थाने इत्यत्र भाष्यस्पष्ट इति स्थानेग्रहणं ख्यर्थमे
वतत्स्यपरिभाषा [redacted] लभ्यलाभावेन ज्ञापकासंभवात् तदृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषा
नुपस्थितिस्तमालादीनां चेति ज्ञापकात्तद्धिप्रस्थेऽ हे द्धमिति परपुदासे प्राप्ते आरभ्यते अनुवाद इति च नि

दृद्धसंज्ञायां आ
घायाद्युत्यर्थः३

मूलं यद्वाइक्परिभाषा च परिभाषयो विधीयत इत्यध्याहारतत्र तस्याः अप्रवृत्तिरनुवादे इति चावृद्धिषयमेवा
त एवाह्लोयोन इत्यत्र यजादिस्वादिपर इत्यस्यानुविशेषणेत्वेपि अव्यवधानलाभ इति ध्युद् इति सूत्रभाष्य
ध्वनितं संगच्छते इति विभाव्यं तेन दामनिर्हिलादिनेवापीत्स्याकारविशेषणतेति बोध्यं। नतस्य वीय इति विषेप

प्रकृत्या रूपे च एवं अ
नूघमानस्यविशेष
ते ब्रि..प्रत्यक्षम
नुवादे इत्यस्य ...र्थः
स्थाने त्यह ...
पक्षे साक्षादनूघ
मानविशेषणत्वेसे
ऽनूघ्यते तथासति
नात्र प्रकृति: यथा
वसो प्रत्यनिनासि
स्यापद्यता ऽप्रइति
विशेषइतिभावः
इतीस्यस्यस्वचित
द्विविशेषः=५

ते
यस्यथशोद्युपदे स्वर्णादिवर्जितमवद्भूर्णदरमानुतानमितिसत्यार्थः=४ ते३

ल० पू० १०

स्यासिद्धत्वेनतद्विशेषणासंभवादितिभावः। अनाशंक्यमेवेति। क्तेनान्वयसंभवे। क्तेनान्वयायोगात् इतिभावः। लक्ष्य
विसंवादमप्याह। इत्येत्यादि। तान्स्यालाभादितिकं। तात्प्रसयादितितुनार्थः। क्षिपकादीनांनिषेधस्यव्यर्थत्वापत्तेः। अप
वादेति। येननाप्राप्तिन्यायेनवाधकविषयेत्तेनैवन्यायेनवाधसिद्धेरितिभावः। प्रत्ययस्थेके इति। प्र
त्ययेकीत्येवसुक्तंनयाम्भयोरिति। ज्ञापकात्कादौ प्रत्यये इतिनार्थ इतिवोध्यं। एवंचाप्यत्र प्रत्ययस्थककारपरत्वात
इदित्यर्थः। तत्रमामध्योदाप्परत्वांशेककारस्यवधानेसोढव्यमेवेतिभावः। विग्रहइतिदक्षिणापश्चादितिसक्त अ
५६ संख्या। दिग्वाचकस्यापिग्रहणे। चेनमाहेर्यत्वागेमानाभावः। संगृहीतः इहाभावादिति। अकचः सत्वादितिभावः। प्राधा
रविशेषइतिवर्णीयत्याछादयतीतिव्युत्पत्तेः। जागरूके इतिस्थानेपदाभावेप्यंतरंगत्वात्स्थानसंबंधस्येवलाभइत्यपिवो
ध्यं। प्रतिपदोक्तस्येति। स्त्रियामित्यधिकृत्यविहितस्येत्यर्थः। विशिष्यतदनुपादानात्कथंतत्लाभइतिचेत्सं। इकंतीति।
तङ्गाप्यादावदर्शनादयुक्तं। भुभंया। विचूततः कइति। नदीसंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादादंतेभ्यः क्विपोनभिधाना
द्विनुक्तः। तत्रहिस्त्राख्याविति पदे आदंतलक्षणोविजुक्तोनलुक्विपइत्याद्युः। केपटत्क भुभंयाति क्विप्। शुभमिति राम०
निपातः। अज्ञातादौकः। केणइतिह्रस्वइत्याहमूलेपिध्वनितमितिस्वशोदृत्यातोविशेषणमित्यादिनाभवत्युदाहरण

तिभावः। लुगपाक्षिप्यत इति। इदमपि भाष्याशयवशेन मात्रं। वैकल्के द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः इत्यर्थे तदस्य परिमाण
मिति ठक्‌ कृत्रो वा धार्य इति लुकि शास्त्रस्य चारितार्थ्यान्न दोषः। सेपेनमानं तत्र हि परिमाणशब्दो न त्वरस्तत्रानुरोधे
न परिच्छेदकमात्रग्रहणमिति तत्त्वं। नादेशे नेति। अत एव ऊधसो नकारो लिंगाधिकारे इति वार्त्तिककृतोक्तं।
एते नलाक्षणिकत्वादस्मान्नो ऽस्त्वोपो न इति न स्मात् कुंडोध्नी आदिभ्य आचारक्विपा त्मने पदार्थं च ङकारस्य
पास्तं। अत्र तस्वार्त्तिकभाष्यप्रामाण्येनानेग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषाया आचारक्विबस्य च न तदंते आत्मने
पदाभावस्य कारकत्वनात् तदयुक्तमिति। अंतर्वती स्वत्र मतुपो प्रामेरिति भावः। तन्मु वेति। विभाषा सपूर्वस्येत्य बभा५
त्रपत संयोग इत्यस्मात्सेषं धात अत एवाशायाः पतिराशापतीति तत्रोदाहृतं भाष्ये। आशापूरकत्वेन कस्याश्च
त्रमतित्वमिति भावः। रस्तुके रिति। प्रत्ययत्वे हि आद्युदात्तत्वं स्यात् सिद्धं तेषु पूर्ववदेवेति भावः। नत्वोकारेण
२३ त्रिनत ऋमसंयोतरत स्यादनुदात्त एवेति भावः। इतरेद्युं। मनावीमनुरित्येतत् समस्तस्येति। एतच्च ग्रहस्यवस
नुसारेणोक्तं टिड्ढाणञ् इत्यादाविवात्रापि टस्वमाणविशेषणत्वमेवेत्युपमानानीति सूत्रभाष्यसंमते पक्षे त्रिषु
नी१ एषी अ एणीनि वोधं छांदसेषु सूत्रेषु आग्रहणवदिदमकइत्यपीतिते षां भावः। नप्रस्येइति। दशपाद्यनुसारे

छांदसत्वाद्दृष्टी दृ। तत्र धनपदर संज्ञात्वानंगीकारे आह। छांदसत्वादृति। ऊ। पूलत्वं चेतिशेषः। प्राचद्रूति केपदाद्यपदस्यार्थः। १

ल॰श॰र॰

रोगादं॰ तत्र हि नप्रत्ययप्रकरणोक्तषिमुषिरसिकषेभ्यश्च किदिति इत्यस्य प्रकरणेक्तेपेभ्यश्चेति पठितं॰ कपिः सौत्र इति चो
क्तं॰ पंचपाघा तुकृषेर्वेणी इति नकृप्रत्ययः कमेः पश्चेति इल्जिस्सूक्तं। पठ्यत इति। इदं चासिद्धवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं॰
उक्तं रूपमिति नोंतं रूपमिसर्थ्यः। णिचि नस्तद्धित इति टिलोपे तदभावः स्पष्ट एव॰ न च नस्तद्धित इति टिलोपो
ने ष्ठवद्भावे न टेरिति तु प्रकृत्यैकाजिति निषिद्धमिति वाच्यं॰ अस्य मतस्य नामधातौ दृष्यपि प्रमाणत्वात् धन तद५
यतोक्तं। मुख्यमत इति। नस्तद्धित इत्यस्यापि प्रकृतिभाव इति षपूर्वे निप्रकृत्यैकाजिति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वेन च
पूर्वे टिलोपाभावेपि संप्रसारणे वार्णादांगमिति परत्वात्पूर्वं टिलोप इति तस्यैदौर्लभ्यं। तदुक्तं संप्रसारणाट्टि
लोपयोरिति॰। अमत्र॰ क्विवंता ह्वो॰ अनुनासिकस्येति दीर्घेपि एकदेशविकृतन्यायेनानल्विधिरिति संप्रसारणं
भवतीति भावः॥ कथं चिदिति अनेनाह्वचिः सूचितानद्वीज्ञमेषामनभिधानमस्य पाठनुसर्जनोदिति सूत्रस्य तदं
तविधिज्ञापकताभाष्योक्ता भज्येत। किंच चक्षाणकर्त्रादिरूपार्थस्यापि श्वशुराद्यर्थत्वेन तस्यानुपसर्जनत्वा एम॰
दस्येव ङीषः प्राप्तिरभिव्यक्तेत्नि न्यायस्तपदकार्यविषय एवेति भावः॥ इत्याहुरिति॰ अत्राहुरिति बीजं तु आकडा
रस्त्रस्यैभाष्यविरोधस्तत्र हि समस्तकृदंततद्धितं सर्वनामसंज्ञातिसंख्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तप्रातिपादकमात्र

तां॰ तीर

=सत्येनिविशतेपेति पृथक् आति[illegible] आधेय[illegible]सौसाव प्रकृति[illegible] इति =१

स्य गुणवचनसंज्ञा कृता वृद्धः शब्दश्च संख्या अत्रार्थेव दुग्रहणमपि मानं। संख्येति विंशत्यादिगुणलक्षणमपि त

देकवाक्यतापन्नमिति अन्यत्र प्रपंचितं। मार्थमेवेति। उत्तरार्थमिति वदतां मते इति शेषः गोणीहत्तिरिति ल

८३ क्षणोसर्थः न त्वेषा गोणी। सादृश्यसंबंधमूलं लक्षणा यास्व गोणीत्वात्। इडश्चेति सूत्रे इति। अपादाने स्त्रियां

घञ उपसंख्यानं तदंता च वाडीषिति तत्रोक्तं उपेत्याधीयते यस्मा इति विग्रहः दीर्घोच्चारणेति। न चेंद्रादिशब्देभ्य

आचक्षाण णिचि टिलोपे इंद्राणीति सिध्यत्येतत् अदंतत्वाभावेन तत्राप्राप्तेः। एदंविधस्येते इति तत्र नकारोच्चारण

सामर्थ्यात् अतक्रमान्नुरोधे न च पूर्वमाकारस्ततो नुगिति वोध्यं। सृष्टार्थं दीर्घाकार आदेश उक्तः। प्रसंगादिति

इंद्रादिशब्दे इति भावः। अकारोच्चारणेति अनुक्तीति शेषः अल्लोपो न इत्यस्य बाधेनेति अल्लोपो न इत्यत्र लक्षण

प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्वेदुः व्रीहेरूपस्य इति सूत्रभाष्यसंमतत्वेन याऽकाराभावे ऽवश्यप्राप्तस्याल्लोपो

न इत्यस्य बाधेनाकारोच्चारणस्य चारितार्थ्यादित्यर्थः नभविष्यतीति एवं च न तद्बाधार्थमकारोच्चारणमिति पररू

पस्य तेन बाध इति भावः। पररूपबाधनार्थमिति अल्लोपबाधनेन चरितार्थस्य पररूपबाधकत्वे मानाभावेनेंद्रशब्दे पर

रूपबाधनाय आकारोच्चारणस्यावश्यकत्वेन तदुक्तकल्पनानवकाश इति भावः। ङीषिति इंद्रवरुणेति सूत्रे लिंगाद्रीस

=ननु[illegible]लीतियदि[illegible]त्यादि[illegible]सं[illegible]र्थं॰ नयाणत्वा
[illegible] इति आहेति =२

अइति[illegible]स्यादेश[illegible]
[illegible]इह पूर्वस्य
[illegible]आगम[illegible]
[illegible]
मर्थ्यादित्यनुपद
[illegible]
[illegible]
सिद्धेः इति भावः
[illegible]
[illegible] इति शेषः =६

ल॰श॰र॰

द्विमात्वसर्थमुदात्तनिहतन्निस्वरेण च स्वरेण न विशेष इति भावः सुपुसंक्तेरिति टाबुत्पत्ते ऋसंपाद्विबोध्यं वहुलग्रहणा
दिति तत एवातिकारके सादेशनित्यत्वेनाप्रवृत्तेरिति भावः सुखादिभ्य इति सुखादयश्च सुखादिभ्यः कर्तृवेदना
या मित्यत्र पठिता सुखदुःखतृप्रकृच्छ्रद्यः। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्ये संतं द्वितीयं लक्षणं तत्राख्यातमुपदेश इत्यासा श
येनाहे कस्मामिसादि। आह्मणालमप्येवं तस्मितत्पितामहादौ सुग्रहमिति बोध्यं एवं च नाकृतिग्रहणमाह्मणक्ष
त्रियाद्याकारस्य समत्वादिति बोध्यं॰ बाधते इति गोत्राशिर इति शेषः प्रतीकमादायेति ओपगवीत्यस्य गोत्रानंतरा
पत्यसाधारणत्वेन विशिष्य तदुक्तिरूपे श्लेषसमर्थः एतेन जातिलक्षणे एको गोत्रे इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन पारिभाषि
कगोत्रस्यैव ग्रहणं अवंती स्यादेर्गोत्रत्वारोपेण जातित्वमिति प्राचीनोक्तमदुष्टमित्यपास्तं॰ लिंगविशिष्टेति पत्तु लिं
गबोधकप्रत्ययांतत्वरूपलिंगवैशिष्ट्यस्य प्रातिपदिकत्वस्य च लाभाय पूर्वोत्तरत्वपरादिलयोरावश्यकत्वेनोभयत आ
श्रयणेतादिकल्पाभावान्नाश्रेयमिति तन्न। इंद्राणीत्यस्मिन्नाप्यत्तेः तस्मात्प्रातिपदिकलोपयोगो न कश्चिदपि नापि लिंग
विशिष्टप्रातिपदिकस्येति परिभाषायां पठ्यतेऽतत्याप्रातिपदिकत्वतद्याप्यधर्माणां लिंगप्रत्ययविशिष्टेतिदेशाद्वेति राम॰
दिकृ॰ ननु समस्तमप्यधिकरणो चेति निर्देशेन विभक्तिकादेशस्यातत्वलाभावज्ञापनादुत्सर्गस्यापार्वत्रिकत्वाच्च बहूस्वस्यस

त्वप्रधानेएवप्रवृत्तेश्चकांडे ईसादौनदोषोतत्र्प्राहश्वश्रूरित्यत्रेतिवृवनमिति·वृसादिपठितमित्यर्थः उपमाना
भावादिति। उपमा उपमानंसादृश्यंतदभावात्तस्यसमासावाच्यत्वादित्यर्थः। यद्वोपमानत्वेनप्रतीत्यभावादि
[redacted] स्यर्थः।
शफ्रोरूरित्यत्रापिमाहश्य मूलकः शफत्वारोपोनतुतत्प्रतीतिरितिभावः एवंचकरभोरूशद्वेपिप्यारोपविवक्षा
नं५ याम्रूङ्‌भवत्येवैएतेनकरोरूम्भिरितिव्याख्यातं·एकेइति·तस्यभाष्यानुक्तत्वात्साधुत्वेनमियामकतेसरूचिरत्र
ङ्भवितिअतएवनप्राच्येतिसूत्रेयोधेयादियहणंचरितार्थंतद्धिपर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञाविति सार्थिकाञो
न श्चेतिप्राप्तलुकोनिषेधार्थंतस्कलेचपंचतत्वान्ङीप्यथास्यात्ठगंतत्वान्ङीप्मामूदिति। नाशवादितिः·यद्यपिन्र
प्र.हेननारीसिद्धानरीश्चपुंयोगेदुर्वारातथापिनरत्वजातिमात्रप्रतिपादनेच्छायांनरीत्यस्यवारणार्थंनरग्रहणावोध्यं।
ननुहिद्धिविधानसामर्थ्यात्लोपवाधोत आह। गुणेत्विति अलोंत्यपरिभाषावाधएवमास्त्विति भावः। आंतरंगत्वेनेति।
सामर्थ्याद्वाधोस्त्वनुचितं। मापप्राप्तवाधस्तूचितएवेतिभावः। कथंचिदिति। संनिपातशिष्टत्वानंगीकारेणेत्यर्थः।त
लक्षणमिति। स्थानेंतरतमेइतिसत्रस्थंतपाठस्यभाष्येकुमार्यत्रेसादौयणानापत्त्या दूषितत्वादितिभावः परिभा

१८

18

ल॰ श॰ १॰

३२

षयोरितितद्व्याख्यातग्रंथानुसारेणेदं तैर्हि अलोंत्यस्येत्यस्येव वाधो नत्वंतरतमपरिभाषाया इति व्याख्या
तं। व्याख्येयमिति। नृनरयोर्ह्रिस्यावृत्तेरेकत्वपंचम्यर्थे षष्ठी। ताभ्यां ङीनॅनेरोः कारस्य च वृद्धिरित्यर्थ इति भावः अत
एव वानरशब्दे नातिप्रसंगः यतो नरशब्दात् ङीन् तदीयरेफांतसंबंध्यकारस्यैव वृद्धिविधानात् वानरे नरस्यानर्थ
क्यात्तो नदी नितिवोध्यं तदाह। अधिकमिति। अमरोक्तेरिति। तत्र स्त्रीत्ववोधिईकारसमभिव्याहारस्तत्रं केवलाका
रांतपुत्रशब्दस्य पुंस्त्वविशिष्टस्यैव वोधकः अत एव सपुत्रइत्यतो न संदेहः पुमांसं पुत्रमाधेहीत्यादौ पुंस्त्वेन विशे
षणं त्वतिशयितपुंस्त्ववोधनायेति भावः। चिंत्यमिति। चिंतावीजं तु सुतादिपुंशब्देभ्यः परे ङीनं तेतत्सुहृषेपुत्रः
पुंभ्य इत्यनेन पुंशब्दात् स्वरपुत्रशब्दांततत्सुहृषेपुत्रस्यादिरूढात् नइत्यर्थकेन लिंगविशिष्टपरिभाषया पुंशब्दे कारो
दात्तत्वं पुत्रदादेशः तु न तत्र वृत्तिः सानुबंधकत्वादत एव तत्रो दात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तत्वमिति नादिनाक्रोशे पुत्र
स्य सस्य पुत्रछिन्नप्रवृत्तिस्तु न फलं तत्संबंध्य च परस्य परत्वादिनीशत्वपरत्वासंभवात् पुत्रत्वः स्यानिव ङ्गोवेन दुहि
तृशब्देपि न षडितिनिषेधो न। तस्य क्रन्नेभ्य इति ङीप्रमात्रवाधकत्वात् दिवसामर्थ्याच्चेदं च वार्त्तिकं तत्सुहृषे ए एम॰
व प्रवर्त्तते कारे समस्यतिसत्रेउपसंख्यानात् नचान्यासंभवात् सर्वोत्तरमाह च येण चतत्सुहृषए व॰ एतेन वहुव्रीहौ ङी

८३

८३

वचोमिदमिसयास्तंटित उपसर्जनत्वे नतत्रटीपोप्राप्तेश्चेति दिक्। ङिकरणसामर्थ्यादिति। यङश्चेसत्रसामान्यग्रह
णाविधानार्थे ङिकरणसामर्थ्यादिसर्थः द्योतकत्वाच्चस्यप्रवोध्यं। अनुक्तानामितिनेनात्वार्थेग्रामटिकादयामाधवः
इदंभाष्येनदृश्यते। ठापः प्रागितिडीबादिषु ङस्येत्संज्ञानतुचुटू इति सूत्रकरणेनमेत्वमितिटीबादयएववातेसंतु।
तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वेपिफिट्स्वरेण। प्रकृतिप्रत्ययविभागश्च स्वेत्ववतलटतेः पकारषकारभिन्नानुबंधवैयर्थ्यापत्ते
श्च। अतएवसिद्धांतेलिंगविशिष्टपरिभाषयानात्रफिट्स्वरः टापूप्रत्ययविजातीयटुकारानुबंधश्चनकार्य इसप
स्त्रि ६ रत्वाधवं टिलोपस्यनस्त्वेतइसनेनैवसिद्धेः। यस्येतिलोप इति। ओङः श्यामितिवार्त्तिकस्याप्युपलक्षणं। ओगुण
ति। नचैतद्ग्रहणं डीबादिषुतद्धितकार्याभावज्ञापनार्थंतेनपद्वीत्यादौ नोर्गुणइतिवाच्यं। कुहूरित्यादिसिध्यर्थं स्त्री
प्रत्ययेषुतदभावज्ञापने आसुरायणीत्यादौष्फेपि यस्येतिलोपानापत्तेरतएवदं डिनीत्यादौ टिलोपानेति दि
क्। मिश्रीकरोतीति। आत्मानमितिशेषः। द्विगिति। द्विगर्थस्त्वपाठस्यविकाराभावमात्रतात्पर्यकत्वेह्यपादीनामप्यभा
पत्तेः अतएवयुवतीकरनिर्मथितंदधीत्यादिप्रयोगसिद्धिः युवतिशब्देलिंगविशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिकका
र्येसिद्धेच तद्धिता इत्यधिकारो लिंगविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थ इति दिक्। इति स्त्रीप्रत्ययाः। नीलरूपवदिति।

१९

ल॰ श॰ र॰

२ अयमपि घ मन्दिं [illegible] =३ पदे शिवङ्गावेन =३ आद्यं तदसत्त्वस्थे =३ =इतरविशेषसंबंधसुर्वः =३
भामेदे अतएव घटो घटङ्गसादौ नसः =४

प्रसयस्यादितिसत्त्वस्येनासुब्धतइतिभाष्यप्रयोगेणक्वचिल्लाघवानादरस्यापिसूचनात्कर्मधारयान्मत्वर्थीयोपिक्
विदितिज्ञापनान्नेतत्प्रयोगानुपपत्तिरितिबोध्यं॰ नामार्थयोरिति। नामार्थश्च नामार्थश्चेत्येकशेषः अभेदसंसर्ग
इति। यद्यप्यभेदो नसंसर्गः एहोः शिरइत्यादावोषाधिकभेदेनषष्ठ्युपपादनस्यमाष्येकृतत्वात्तथापिसंबंधानवच्छि
न्नविशेष्यविशेषणभावसंसर्गस्यतेनशब्देनाभिधानान्नदोषइतिबोध्यं॰ युक्तेरिति। नीलमुत्पलमित्यादौतथात्वस्य
त्वादितिभावः॰ अ[illegible]षष्ठ्यर्थवहुव्रीहाविति। अत्रषष्ठीपदंसप्तम्याअप्युपलक्षणंवीराः पुरुषायस्मिन्नित्यत्राप्य
व्यभिचारात्॰ एवंचप्राप्तोदकादाविसर्वः नत्वपेक्षावादेपिप्राप्तपदादविषयेपचतीत्यादौक्तमंगस्यप्रसया
घंप्राधान्यस्यत्तौसयोगेनविशेषणविशेष्यभावेवेपरीत्यस्यसिद्धतयाप्रकारीभूतकर्त्रोदकस्याभेदेनैवान्वयात्कव्यभि
चारइतिवाच्यं। नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरेवान्वयः सचाभेदेनैवेतिपराथेःपदार्थेनेसेत्तत्सिद्धान्तिपमइतिनाम
जन्यप्रतीतिविशेष्ययोस्तथान्वयानियमस्यव्यभिचारइत्याशयात्॰ पचतीत्यादौतिङांघोतकतयाप्रत्ययार्थप्राधा
न्यस्यागेपञ्चतत्यागेमानाभावइत्यन्ये॰ प्राप्तावुदकस्यकर्त्रेतयान्वयः कस्यकर्मणिलक्षणेतिनपुंसकंप्राप्तपदार्थसंरूप
पादत्वात्॰ एकार्थीभावेति॰ एवंचैकेवोपस्थितिर्युक्तयत्रभिन्नोपस्थितिर्विषयाइतिनदोषइतिभावः॥ एतेनराजपु

संबंधिभेदनियतत्वा
तस्येतिभावः तत्रमा
नमाह राहोरिति॰२
अस्तिदु षष्ठीसप्तम्यर्थ
बहुव्रीहेश्चित्रगुर्वीसु
रुवकेदस्यादितोऽ
बहुव्रीहाविति तदर्थः
तेन प्राप्तोदकादौकर्म
त्वः संबंधत्वेन विवक्षा
यां षष्ठ्यर्थ बहुव्रीहि
स्तेपि न दोषः =५

अनेनषष्ठीतत्पुरुषा
दिव्यादित्वान्निं [illegible]
[illegible] तदर्थस्य वात
[illegible] विशेष्य
त्वं =२
त्यादि
=गत्यर्थेतिसूत्र वि
हितं [illegible]
[illegible]
तिविषयत्वं नामार्थ
[illegible] भावः =५
इत्यम॰

=प्राप्तपदादेः =२ =तथा च व्यभिचारोऽस्ति [illegible] नैवेति भावः =६
४ =पदार्थः पदार्थेनेति नामार्थयो [illegible] नियमो विपर्ययः नियम [illegible]
पदस्य [illegible] संबंधे [illegible] =३
नार्थ व्यभिचार [illegible]
[illegible]

रुषइत्यादौ व्यभिचारः राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः स्वस्वामिभावेनैवान्वयः संबंधिलक्षणायां तु न मानमिति यथास्तं नापी
ति। घटश्चेत्यादौ समुच्चयस्य घटे भेदसंबंधेनान्वयादिति भावः। द्योतकेनेति। घटपदेनेव विशिष्टस्योपस्थितिरिति त
त्रान्वयस्यैवाभाव इति भावः अत एवानुभूयत इत्यादौ सकर्मकत्वं। निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणाद्दद्योपइत्यनेना दे
वतार्थकेति आमिक्षां देवतासुक्तां वदस्येवैषतद्धित इति मीमांसकमत इति शेषः। एकार्थीभाववादिनामस्माकं तु विशि
ष्टोपस्थित्या तत्राप्यन्वयो दुर्लभ एवा द्रोणो व्रीहिमानयेत्यादि त्वनभिधानान्न। सर्पिः कुडवमात्रमित्यादौ षत्वं कत्वोपि व्य
वस्थितविभाषया नेति दिक्। वक्ष्यत इति। समानाधिकरणे प्रथमेति लक्षणेऽवाक्यतया परिमाणे त्वस्य परिमाणे वन्त
मानात्प्रातिपदिकादित्येवार्थः न च प्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिः प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्ययोरेवात्र प्रातिपदिकार्थपदे
न ग्रहणात्। द्रोणादिपदानां च द्रोणत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तं परिमाणत्वेन परिमाणं तु लिंगवद्विशेष्यान्वय्येव द्रोणः प
रिमाणमिति तु द्वे ब्राह्मणा वित्यादिवदुपपन्नं। द्रोणत्वादिं चेयत्ताविशेषावच्छिन्नपलादि परिच्छिन्नधान्यादि परिच्छेद
कत्वसमानाधिकरणो धर्मः द्रोणः खारी आढकमित्येकतदुदाहरणं भाष्योक्तं साधु। द्रोणो व्रीहिरिति तु सिंहो माणवक
इतिवल्लक्षणया साधु। लक्षणा च शक्यतावच्छेदकारोपएव। एवं च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिंगालिंगप्रवृत्तिनिमित्तका

तट... आकारांतप्रत्ययनैरपेक्ष्येण ... तटमिति ॥३

ऋ्नोदाहरणं। अन्येसत्वे लिंगाद्याधिक्यस्य परिमाणग्रहणं परिछेदकमात्रोपलक्षणं तथैव पंक्त्याह। एतावेदेवसुवचमिति नियतोपस्थितिकत्वमिति। तद्व्यंच प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपं। परिमाणं चाप्रातिपदिकांशे लिंगप्रत्ययविशिष्टांशेतु लिंगं महत्वादिकं चततोनियतोपस्थितिकमिति तत्सर्वेतदर्थत्वेनगृह्यते। लिंगोदाहरणं तटस्तटमिति बोध्यं। अकारांतप्रातिपदिकालकस्यापि नियमेनानुपस्थितेस्तस्य तदर्थत्वाभावात्। मानस्यादिति। नचलिंगविशिष्टपरिभाषया सिद्धिः पथान्यासे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रययोरेव ग्रहणे नु लिंगग्रहणेन तन्मात्राधिक्यस्येव ग्रहणे नहि मानीयादौ महत्वस्याधिक्यसत्वेन तदसिद्धिरित्याशयात्। द्रोणादिशब्देभ्यः परिमाणस्यापि नियतोपस्थित्या तदपि तदर्थ एवेति तेभ्यः प्रथमासिद्धिः। परिमाणग्रहणस्यमूलोक्तार्थकत्वे तु तथा बोधार्थं तस्यावश्यकत्वेनैतावदेवसुवचमित्युक्तेरसंगतिः स्पष्टैव॥ लक्षणेनेति। इदं स्वरूपकथनं। ननु प्रकृतोपयोगि। पदस्यस्वार्थे एकान्वाख्यातस्यपदांतरैमभिव्याहारे लक्षणेति सिद्धांतात्। लक्षणांतर्भूतेति। सादृश्यसंबंधमूलकलक्षणया प्राप्त एव गौणत्वमिति भावः। दृश्यगवेति। मीमांसकरीत्येदं। विकं। स्वार्थद्रव्यलिंगानि। इत्याश्रीयते इत्यनेनसूत्रारंभस्यानाश्रयणं ध्वनितं। एवं च लिंगस्यापि स्वमोर्नपुंसकादित्यादिशास्त्रबलेन प्रातिपदिकार्थत्वात्तत्रापि सिद्धिरितिभावः। विचित्रत्वेपीति। क्वचिल्लिंगस्य नियमेनभानं क्वचि

गुरूकुलेत्ततम्भा
स:=६

=ह्रस्वोभिनामि
रि लाघुन्म...
...आह्पदा
ति:=१

=पद्यायिर्लिंगमात्रे
इत्यादौ ... लक्षणार्थ...
... लिंगमात्रा...
गाधिमतीति ... आ
स६ ... ह्यधिक्यस्ये
ति:=५

एम०
=द्रुत्तु ...
य:= ...

परिच्छेदकत्वस्यापि =...
...ज: आ: ... नियतलिंग ... नियमेन
तटस्तटमित्यादावनियतलिंगस्य ... नियमेनेत्यर्थ:=९

ज्ञापकेनैकत्वे एकवचनमेवेत्यर्थनियमेन वैके = एवंचवचनं स्युपस्थितिविषयत्वेनार्थत्वान्नियमः=२

कत्वे एकवचनं नहित्वा दादिस्यादि प्रकृत्यर्थापेक्षया नियमेनवेत्यर्थः=३

दनियमेनेसेत्वंविचित्रत्वेपिइत्यर्थः। तदाह। नियमांशेति। नियतोपस्थितिकइत्यत्र नियमांशे इत्यर्थः। इत्येवमारभितिमाप्रातिप
दिकग्रहणस्य सूत्रोपक्रमे संख्याविधेकवाक्यतया व्येयभ्यो प्राप्त्या तेभ्यो विधानार्थत्वं वदतानेहि तस्मात्सर्वविभक्तिर्वक्तुमि
स्यादिसूत्रे सुब्ध्येयः प्रकारं तेरणविभक्तिसाधत्ता प्रातिपदिकग्रहणं प्रसाख्यातं भाष्यकृता स्वादीनां प्रातिपदि
कादेव विधानेन कस्मार्थइत्याकांक्षायां यस्मात्स्वादिविधिस्तदर्थइत्यस्य लाभइतिभावः। उपचारात्तद्गोत्वारोपात
इतिवदिति। अत्र यथा वाहीके गोत्वारोपस्तद्वत्। वचनग्रहणप्रत्याख्यानोपायमाह। एकइत्यादि। एतदनभिहितइति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। मायत्वादितिइदंच यथा मासेष्यावश्यके। अन्यथा एकादिषु वचनविपर्ययो दुर्वारः स्यादितिभावः।
ज्ञापकेनेति। ननु प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमात्तदाधिक्ये प्राप्तो किंज्ञापकेनेति चेन्न। यथा कर्मण्येव द्वितीयेति
नियमेन कर्मत्वाभाववत्समानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्यात एव गोदोग्धिपयइ
त्यादावपादानत्वादिशक्तिबोधेपि द्वितीया भवति। तथा प्रातिपदिकार्थाभाववत्समानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिः
स्यान्नतु तत्त्वे एव कर्मत्वादेरितिभावः। नच प्रातिपदिकार्थाभाववत्समानाधिकरणार्थान्तरस्याप्रसिध्या नियमस्या
वसीप्रसिद्धिरिति नियमसामर्थ्यात्तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्यापि तेन व्यावृत्तिरितिवाच्यं। प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा

प्रातिपदिकस्यागो
भावारूढइति
प्रातिप्रातितिः

=तद्गोत्वारोपमूलत्व
वत्तेदित्यर्थः=४

त्या२

अर्थान्तरसंबंधनिव
र्तकत्वस्याप्ययोगव्य
वच्छेदकत्वस्यनिय
माश्रयणादित्यर्थः
एवमग्रेपि=५

पाँ२

21

२१ = ज्ञापकत्वस्य त्येतिस्यर्थः॰ कर्मशब्दः शक्तिपरः॰ कर्मत्वादि योग्येत्यर्थः ॥१॥ = इत्यर्थकात्यस्य नियमात्त्वसर्थः॰ तथा चानेन नियमेन कर्मत्वादि समानाधिकरण प्रा
तथा चानर्थक निपातेभ्यः प्रथमानुत्पत्तौ समभिव्याहारेण पर्यायादुत्पत्यः॰ तिपदिकार्थस्येव व्यावृत्तिर्न तु निरर्थकस्येति तत्रापि प्रथमा सिद्धेर्नेदोष इति भावः ॥१॥
प्रवृत्तिर्न स्यात्॰ निपातस्यानर्थकत्वेति वार्तिकं तु स्वरादि प्रवर्तनेन सफलं॰
तथा च तद्वार्तिके प्रसिद्धत्वात्तदाधिक्येन तत्राप्याख्या ज्ञापकत्वं स्थितमिति भावः ॥२॥

ननु निरर्थके इति तद्वाँहृत्तेरेव फलत्वात्। तन्मते तु कर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेन्न इह हि तन्स्वार्थे इत्यस्य योग्ये दोषः। संख्या
धिक्ये तु भवत्येव द्व्येकयोरित्यादिभिरस्यैकवाक्यत्वात्। वार्तिककृता तु अर्थे नियममाश्रित्य समात्रग्रहणं सं को धने चेति
सूत्रे लिंगादिग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति दिक्। जात्यादिरूप इति। जात्यादिना रूपित इति व्युत्पत्त्या जात्यादिधर्मविशिष्ट
इत्यर्थः। ननु चैत्रादौ नामत्याधारतात्वविशिष्टाधारता शंक्तिर्वाच्येति तदप्रसिद्धिरित्यत आह चेष्टा। न लिंगेति।
ईदृशात्तादृश इति। अमुकलिंगादिरित्यर्थः। ननु सति साकारकप्रतीत्यभावेपि अस्ति सामानाधिकरण्यं स्यादत आह अ
स्मादीति॰ विरुद्धेति॰ सति तस्मिन्न सामानाधिकरण्योपकारकत्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः। वाक्यशेषविरोधाच्चेति। तत्त्वे
लिंगादेरपि संभवे न तद्विरोध इति भावः। अव्याप्तेश्चेति। ततः सति साकारकप्रतीतिरभावादिति भावः। अधिकप्रवेश
दिति। कृत्त्वादेः सत्त्वालिंगाद्यभावे सधिकस्य भानादिति भावः। अलिंगेति॰ अलिंगसंख्यावेतौ केवलं अनाश्रितं
निरपेक्षं लिंगादिनिरपेक्षं स्वार्थे जात्या धात्वर्थरित्यन्वयः। असंभवीति। प्रकारतया विशेष्यनिरूपितत्वात्॰ कारकादी
त्यादिना लिंगं सिद्धं तादिति। औत्सूत्रे कैयटे स्फुटमेतत्। इदमेव युक्तं विशिष्टरूपोपादानाभावादस्याप्यत्राप्रवृत्तिर्द्रोणा
दिशब्दानां लाक्षणिकत्वेपि गौणत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यं॰ संबोधनपदमिति। अत्र पुंज राजः आख्यातेमविशेषणं वाक्य

क १ = अप्रसिद्धत्वं गौण॰ लाक्षणिकत्वं चेत् गौणत्वं निविष्टं न तु रूढ॰ लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं वा इति भावः ॥१॥

नपंद्गस्य पासत्वं। वस्तुनो प्रज्ञा निदेव नतस्पादौ आनीदाति शेषस्तु प्रजनस्यक म । यदस्यो ईश्वलेभा ५ = तथा च दवदंनसंबंध स्विस्योयनानिय यो भ्रत्कर्ज मंगा मनमिति वो पद्गतिभावः=९
प्रियम्
प्रजानिदेवदतेस्पर्वः=१=साक्षात्क्रिया न्यायि सेए वा वाक्यत्वांगीकारे न ति त्यर्थः=२
=तान स्येगा द ये पत्ते न प्रजानास्य निर्णया धनमन वा लूपं तो र इत आह प्राप्तेति प्रापाति सर्गेति सूचते ति भावः=५

मितिवाक्यलक्षणं तत्रास्य क्रियाविशेषणत्वाभावे वाक्यत्वं न स्यादिति समानवाक्ये इति प्रकृतस्य विहितो निघातो न स्या
दिति भावः इति। वस्तुतस्तु एवं सति निघाय तु कूलं तत्र तिष्ठतीत्याद्यर्थकेन घात्तिष्ठति कूले इत्यादौ दोषश्च्यं तस्य क्रियापा
विशेषणत्वाभावात् तद् घटितस्य वाक्यत्वानापत्तेरसमर्थे सूत्रभाष्यसंमतनिघातस्य तत्रानापत्तिः तस्मात् सविशेषणा
भित्सस्य साक्षादन्यद्वारा एवा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थो वश्यं वाच्यः। एतेन यतः पदात् परस्य पदस्य निघातादयः क्रियन्ते
तयोः परस्परान्वयानन्वयदोषः। प्राप्तकालेत्र लोट् इति दिक्। इति प्रथमाः आक्षेप्तरि स्यादित्यनेन व्याख्यानात्क्रियाशब्दस्य त्रेक्षित
शब्दो न लभ्येत पयोरूढ इति स्तवयति। स्यास्नुमिति। संबंधु मित्यर्थः। केनेति करणाकांक्षाप्रदर्शनं। विशेषणीभूतेनेति।
कर्तृपदार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पने मानाभावादिति भावः। लभ्यते इति एवं चेप्सित
पदेन कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रय उच्यते। यथा तंडुलं पचतीति। फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात् कर्मत्वम्
तएव तत्समानाधिकरणे शोभनं पचतीत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः। वाक्यं भिन्नेति। योगविभागेनेत्यर्थः। संज्ञाविधीयत इति। त
दुक्तं भाष्ये किमिदं कारक इति संज्ञानिर्देश इति। वाक्यभेदं दर्शयति अपायेइत्यादिना नन्वेवमप्येकसंज्ञाधिकारस्य प्राया
पत्तिः न च क्रियाजनकानां संज्ञिनामासंपे एतेषां योगविभागानुवृत्तिं विनापि कारकसंज्ञाविधानेन न यथा ये सिद्धे घा

अस्य समर्थस्य तेषा मेव तु निविशेषणः=१
अभीष्टे भीप्सितं तद् घं प्रयितं तत्रुभ्यियमि विद्याप्रात्=६
कारकेइति सूत्रेक रोति निर्वर्तयति ति अन्वर्थ संज्ञाव लादिति भावः=१

आमंत्रितस्येति आ पूर्वमिति सूत्रे ए=१
उत्तभाष्य विरोधे
धातुनिप्रदर्शनी
आप्त्यर्थ संबंधस्य कर्तृपदार्थविशेष णीभूतत्वाप्पप्रहार णु योगिकारे चेत्य र्थः इ सिते तस्य क त्रुरिसेत सहितेन त्यादिः नमस्कृत्य कस्यमाणं कल्पात्र उद्ववः=५

२२ ध्रुवमपायेऽपादानमिति योगविभागेन तत्र कारकइत्यस्यानुवृत्त्या चेत्यर्थः ॥१
२२ = प्रथम्क्रियेत्यर्थः ॥६

मा त्रशब्दः कार्त्स्न्ये ॥१

२२

ल॰श॰र॰

अंतोदात्तेत्यर्थः ॥२
कारकं सत्यपादानं इति
दीसेत्यभिप्रायः ॥२

क्रियान्वयप्रयोज
कं यत्तज्जनकत्वं तद
भाववत इत्यर्थः ॥५

गंविभागे नानुवृत्तौ प्रतिवाक्यं संज्ञाविधानं समावेशार्थमिति वाच्यं। आक्षेपे क्रियाजनकमात्रस्य संज्ञापत्तौ नटस्कृतमित्या
दौ स्वस्वारणापकारकादत्तेत्यादौ स्वरितपाठाद्वाप्यप्रयोगे धिकंगोरवादित्यत आह। पुनः कारके इति विभक्तेयपादान
मित्यादिषु तदनुवृत्त्यातदनुवादेन विशेषसंज्ञाविधानादित्यर्थः समावेशफलं तु ग्रामेवासमतुल्यादावधिकरणत्वात्सप्तमी का
रकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेति बोध्यं। करोतीति। क्रियां जनयतीत्यर्थः तज्जनकं च प्रमाणमत्या तत्रैवान्वेति क्रियानन्व
यिन इति। तदन्वयप्रयोजकं तज्जनकत्वाभाववत इत्यर्थः। ब्राह्मणस्य पुत्रमिति। अत्राकथितं चेत्यनेन दृष्टिकर्मपुत्र
निमित्तस्य कर्मत्वापत्तिः। क्रियाजनकत्वं तु न तस्य पुत्रेण यथा सिद्धेः अकथितं चेत्यत्रापादानत्वाद्यविवक्षायां सर्व
यातदप्राप्तेश्च प्रवृत्तेः। अत एवास्य न क्रियान्वय इत्याह। नलिनीति। करोतीति। स्वजनकत्वेनैतानुव्यपदेशस्करोतीत्यर्थः त
दुक्तं भाष्ये यावत् ब्रूयात् क्रियायामिति तावत्कारके इति क्रियायां विषये इत्यर्थः विषयत्वं जनकत्वेनेति बोध्यं। क्रियान्वयिना
मिति। क्रियान्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववतामित्यर्थः। गृह्यत इति। अत एव नटस्कृतमित्यादौ न दोषः। क्रियान्वयी
त्यर्थ इति। तदन्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववदित्यर्थः यथाकृते तु नयुक्तं कारकाणां भावनान्वय इति वाक्यस्य
घटत्ववतो घटत्ववत्तेत्यतन्तुल्यतापत्तेः अत एव भाष्ये क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वमुक्तं तज्जनकत्वेनैवातत्क्रियोपयोगिकि

श्यप वा ससेत्युक्तेः ॥२

पुत्राननिमित्तस्य हेतु
मत्वान्न्यूनत्वात्सत्यस
र्थः ॥५

२७

उद्देश्यम॰
उद्देश्यविधेयभावं
स्यभेदनियतत्वात
॥२

तद्धटनार्थक्रियापत्ते
रित्यर्थः ॥१

कारके इति सप्तम्यर्थे ॥१

नचैवं पुत्रस्यापि कारकत्वं न स्यात् जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः कुतो न पश्यति व्यभिचारियतिनापादिरूपो व्यापारः प्रच्छेरर्थः तत्र ज्ञानविषयत्वेन पश्यः
कर्मत्वं प्रच्छेश्च व्यापाराश्रयत्वात् कर्तृत्वमिति नियमः [illegible] कर्तृत्वादिति वाच्यं। ज्ञानजनकत्वेन तद्द्वारा तज्जनकत्वस्य
तत्र सत्त्वात्। एवं चास्य तद्विषयत्वान्ने आश्रयत्वसंबंधेनान्वयः ॥५

= स्वस्वावान्तरविधेयेत्यर्थः ॥१

क्रियायामेवेत्यर्थः = १
असंनिहितस्येत्यर्थः २
...चकत्वेन घोतं चोत्ये
नवाद्यु तनया बोधने: ३

याश्रयत्वेनेत्युक्तं अत एवैषां क्रियान्वयः क्रियाजनकमिति ज्ञाते कासौ क्रियेत्याकांक्षोदयेन क्रियाया जनकाकांक्ष-
याचत्तत्रैवान्वयप्रसंगौचित्यात् · अविद्यमानस्य संप्रदानस्यापि स्वज्ञानद्वारा क्रियाजनकत्वमिसत्वात्तिद्वादिनिरिति तैरे-
व तस्याः शक्तेरुक्तौ कटादिप्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छक्त्याववृत्तेः कर्मणि वृत्तेर्मानाभावोपदिकादित्यर्थे पितद्ना-
पत्तेरिति भावः। अनभिहितसूत्रमपि अभिधानविषये प्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छक्तौ हस्यभाव इत्यत्रैव तात्पर्यग्रा-
हकमिति बोध्यं। मात्रकाशेति · मात्रग्रहणेन कर्माधिक्ये प्रथमापा अप्रवृत्तेरिति भावः। प्रतीयमानामिति। अत एव वृत्ति-
ड्. समानाधिकरणे प्रथमेति वार्त्तिकन्यासः संगच्छते। अनावश्यकत्वादिति। तदभिमानादित्यर्थः। संख्येति। द्व्येक-
योः कर्मणि सौजसित्याद्येकवाक्यतयान्वये कर्मणीति सप्तम्या द्व्येकयोरिति सूत्रेणान्तेकत्वाद्यपेक्षत्वात्कर्मणिपदेकत्वेन
न्नाभिसंधेहि साविभक्त्यर्थ इति पक्षः। न च गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन कर्मणि एकत्वे चाभिसे वार्थेयुचितः
संख्यायाः अप्रधानापेक्षापां प्रत्यासत्या कर्मादेरेव तत्वमित्युक्तौ पर्यासंगत इति वाच्यं। संख्यासंख्येयपयोर्नियमतः सा-
कांक्षत्वेनेदृशे विषये गुणयोरपि परस्परमन्वयांगीकारात् · एवं चेदमत्रैव सूत्रे कैयटे · तदेकत्वस्येति। प्रधानप्रत्ययार्थे-
स्येत्यर्थः। एवं चाप्रधानकर्मादिविशेषणार्थमावश्यकं सूत्रमुक्तार्थानामिति न्यायमप्रधानार्थविषयं एवेति भावः। कर्त्तृ-

= तत्वं स्तोकं पचतीत्या
दौ फलस्यापीति भा
ति १ वः = २

प्राधान्येन सूत्रे
लोकृतिपाऽ सूत्रो
क्तत्वेन बोधितस्ये
त्यर्थः = २

= ननु अत्र प्रधानेऽपि प्रत्यासत्यार्थेकं। प्रीतिन्यायेनैव नक्षितिहि प्रतज्ञा ०६ ५ कस्मादि = १

२२

23

ल॰ शु॰

यः कट इति। न चात्र द्वितीयातः परत्वात्प्राप्तमपि प्रथमां बाधित्वा परत्वात्प्राप्तायाः षष्ठ्याः कॢप्तानामिति विभक्तसू-
त्रेण निषेधापत्तिस्तदधिकाराभावे उभयप्राप्तेः सत्त्वादिति वाच्यं। अधिकाराभावे सर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयसत्त्वा-
त्कर्मण्येव षष्ठ्यापत्त्यानोकर्तृकर्मणोरिति सूत्रस्य कर्तृग्रहणस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेस्तन्मानेन ख-
ण्डितसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन नोभयोः प्रयोग एवोभयप्राप्तिर्वाच्या तथा प्रकृते नोभयप्राप्तिरित्याशयात्। आकृष्टव्या-
ख्यामंशांशत्वसत्त्वकॢप्तानामिति विभक्तसूत्रस्य भाष्योदाहरणे आश्चर्यपदकर्तृपदे ध्यात्वेलोभयप्राप्तिर्निरूप्या-
इत्यादावपीति। आदिना भवतो लाभोभवः कइसेनत्। कारकमितिसंख्यायाः सर्वत्र विशेषणतयाभानादेकत्वे परत्क-
र्मेत्यर्थः। हृसेशाखितिवृदेकत्वे इति सप्तमी आधेयस्याधारत्वविवक्षया एवं चैकत्वविशिष्टे कर्मणीत्यर्थ इति भावः। प्रत्या-
ख्यातमिति। माघे नैव सिद्धेरिति भावः। अनेन न पंचकप्रातिपदिकार्थपक्षेप्यावश्यकता सूचिता। तत्र यथा प्रातिपदिकेनो-
क्ते कर्मत्वादौ भवति तथा तिङादिभिरुक्तेपि स्यादतस्तद्वारणार्थमिदं। एवं संख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः संख्या-
मात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्षेप्यावश्यकं तत एवं च कारकस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षे पक्षेनतन्नतन्त्रानावश्यकमिति सूचितं। श्रीर्हरि-
णातस्मीति रेवच शुभफलजनिकेति भावः। क्रियायाप्यत्वेनेति। क्रियासंबंधित्वेनेत्यर्थः। तज्जन्यफलाश्रयत्वे हितत्वात्

उपोत्तादाविसर्भः ४

आख्यातशब्देन
धातुरिति केचित्
द्यप्पधा०का चष्टे
आख्यातेति ८५

एवमेवेति। धात्वर्थ एव विशेष्य इत्यर्थः। इयांस्तु विशेषः। तत्र फलांशो विशेष्यः कर्त्तरि तु व्यापारांश इति। अत एव सुप
आत्मन इति सूत्रे भाष्ये इष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगो भिन्नार्थत्वादिति यद्यपि क्रियाफलस्य प्राधान्यं प्रतिपिपा
दयिषितं तदा वाक्यमेव व्यापारप्राधान्ये तु काजिति कैयट अयमप्यपर्यर्थः प्रतीकांतरे कैयटेनोक्तस्तथाप्यत्रापि स म १
एवार्थ उचितः। अन्ये त्वेवं संपन्नविस्तरः। ननु नव्यन्यायादिग्रंथे प्रथमांतविशेष्यकबोधस्यैवानुभवदर्शनात्तथैव यु
क्तमित्यत आह। क्रियाप्रधानमिति। इदं च रूपप सूत्रे भाष्ये क्रियेति। धात्वर्थो शब्दपस्यापि क्रियात्वेन व्यवहारो दृष्टव्यः।
तस्यार्थ इति। आख्यातशब्देनात्र नियमेन जनकाकांक्षं विभक्त्यंतमाख्यातमाख्याते नेत्यादेस्तथाप्रतीतेः रूपसूत्रे कैयटोपि
आख्यातात्कालसंख्यासाधनाद्यवगमेपि तस्य क्रियाप्रधानत्वमिति। नामान्याख्यातजानीति शाकटायनोक्तौ आख्याताव
यवधातुजानीत्यर्थः। अत एव सर्वं नाम धातुजमाहेति तत्समानार्थकमुणादय इति सूत्रे भाष्ये पठितं। नैकं वाक्यमिति साधुरि
तिशेषः। प्रथमांतविशेष्यकबोधे तु तस्य तत्त्वं दुर्वारमिति भावः। एवं चास्य साधुत्वापत्तेश्च भावप्रधानमिति भावकालका
रकसंख्याश्चत्वारोर्था आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति तदर्थं तद्भाष्यकार आह। नामानीति। नामपदेन सुबंतमिति चत
द्भाष्ये स्पष्टं। तच्चायथातिरिक्तमिसमन्त्रनिरूपितं। नमंत्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवंतीति नामानीति तद्व्युत्पत्तिर्निरुक्तभा

ल. श. र.

षेदर्शिता। किं च तन्निरुक्तौ अन्तरं यत्रोभे भावप्रधाने भवत इति निरुक्ते उक्तं यत्रोभे नामाख्याते भवतो वाक्ये तत्र ते भावप्रधा
ने क्रियाप्रधान इत्यर्थः कृतया च तद्व्याख्येत व्याख्यातं अतः पूर्वं निरुक्तस्य व्याख्यानान्तरं नादरणीयं। किं च कर्तृविशेष्यक
बोधेऽपचद्देवदत्तं पश्येति प्रयोगः शाब्दविधायकभाष्यकैयटयोरणपादितः अप्यपेक्षितरंगात् प्रथमा तथापि प्रधानानुरो
धिनी द्वितीया बलवतीति तदाशयः तदनुसारेणाह। पश्येति। गस्य कर्मत्वे प्रधानानुरोधिनी द्वितीयैव स्यादिति भावः। उ
क्तं चेति। हरिणेति शेषः। तिङन्तसुबन्तशब्देन तदर्थक्रियादिः। पचिक्रिया भवतीत्यर्थ इति स्पष्टं भूवादिसूत्रे भाष्ये यो भ्व
मेधेन यजते स ब्रह्महत्यां तरतीत्यादौ पलकर्तृका या गक्रिया तत्कर्तृका तरणक्रियेत्येव बोध इत्यत्र विस्तरः। अपदा
र्थत्वादिति। तन्न येपदजमोपस्थितिविषयस्येव प्रकारत्वविशेष्यत्वस्वीकारात् पदाध्याहारस्यासंभवात् इति भावः। प्र
कारत्वेपीति। अपि नासर्वपक्षे विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमिति समर्थसूत्रषष्ठीसूत्रभाष्याक्तः सिद्धान्तः सूचितः। शब्दोपस्थित
स्यापि संसर्गत्वं बध्नां सर्वैरंगीकृतमेव वहुद्वेः। फलस्यापीति। अपिना पक्व इत्यादौ व्यापारस्य संग्रहः। तत्र तस्य फलं प्रति
विशेषणत्वात्। इत्थमेव कर्मत्वभानविषये उक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः। व्यवस्थितिः सर्वसंमतेति शेषः। तद्व्यत्यकृतेपीति भावः। व
स्तुतस्तत्रापि संसर्गो नैव। घटपदे घटत्वयोः समवायस्येव उपस्थितिपूर्वकं शाब्दबोधाकांक्षा या अदर्शनेनाध्याहारस्योक्तिसंभ

शाम०
=धर्म्मपदगोधान
तिसादो = २

=र्त्वाः संसर्गतिं ध्वन
विनुक्तिं तमाह
वस्तुत इति = २

घट

=धर्मकृत्वं सर्वमप्रतिन्याये नेत्ययत्राप्येति। तत्रावतादृशाकांक्षयैवाध्याहारेवक्ष्यमिति
भावः = ३

पर्यन्तिसादावथि = २
=कर्तृतासंबंधेनेतिभावः = ३

+२ समय मृगाइ त्यादौ धावन दर्शन योरन्वयस्य नैयायिक मते मततयासा धत्वेन तदृष्टान्तत्वमिति तिको धः १
=क्रियारूपस्य फलस्य प्रसदार्थमूलता भावना पायार्थमूल यो वा नयादि त्यर्थः =१

वाभावादिति ध्येयं। अत एव फलस्य कर्मत्वादेव। तृतीयेति। तत्र तस्य करणत्वेनान्वयादिति भावः दृष्टान्ते इति। शोभनं पचतीत्या
दौ। तत्र नव्यनैयायिकवैयाकरणयोः उभयोरपि मते फलव्यापारयोः परस्परान्वयस्य सत्त्वेन तस्य दृष्टान्तत्वौचित्यात्। दार्ष्टान्तिके
पश्य मृगो धावति पचति भवतीत्यादौ विशेषणसमर्पकत्वादिति। अन्वयबोधकत्वेत्यादिः। दुह्यादत्वादिति। एवं च तथा प्रयो
गविलय एवेत्यादि इति भावः। गौरवादिति। एकवाक्यतया नयेसं भवति अध्याहारेण वाक्यभेदे गौरवमिति भावः ननु प्राभा
णिके गौरवं न दोषायेत्यत आह। तस्य चेति शतृसूत्रस्थेन भूवादिसूत्रस्थेन च मुनिवचनविरोध इति बोध्यं। अकिंचित्करत्वा
दिति। ऋषीणामेकवाक्यतया बोधस्याधुलस्येच्छासत्त्वे इति आदिः नास्तीति। एवं च तत्र द्वितीयादुर्वारेति भावः। न चेदं शेषस्य
त्वे विशिष्टस्यैव देवदत्तमृगादेः कर्मत्वं विशिष्टवाचकं च न प्रातिपदिकमिति न दोषः तुल्यमेतन्माहात्म्यं तथा चोक्तं त्रयः
प्रभाइति वदितिवाच्यं। नीलत्वविशिष्टघटस्य कर्मत्वे प्रतिपादनीये नीलं घटमित्यादौ द्वितीयानापत्तेः। ऋके ले त्यादिबाधि
मित्यलं मुनिविरुद्धविचारेण। क्रियाप्रधानमित्यत्र क्रियायाः प्राधान्यमाख्यातघटकप्रत्ययार्थापेक्षयैव बोध्यं तेनोद्दृ
श्यादिकं प्रति धावनादेर्विशेषणत्वेऽपि न क्षतिरिति दिक्। भाष्येति। भूवादिसूत्रस्थं भाष्यं पचादयः क्रियाः भवतिक्रियायाः
कर्त्र्यो भवन्तीति तत्रोक्तं। वार्तिकं। शतृविधायकस्थं। तस्याः क्रियाविशिष्टक्रियाबोधस्य। कर्मत्वस्वीकारे इति। क्रियान्तरनिरूपित

ननु क्रियाप्रधानं माख्यातमिति सिद्धान्ताद् धर्यविशेषणत्वसमर्पकत्वं मतं आह। नचेति =२

=कर्मत्वेनान्वयपदे स्येत्यर्थः =२

=कर्मत्वादि बोधजनके द्वितीयादि रहितवाक्ये इत्यर्थः =६

विक्लित्यनुकूलो व्यापार लिङ्व्यापारानुकूल व्यापार विशिष्ट देवदत्त कर्तृत्वस्य। धावना नुकूल व्यापार नकाल व्यापार तदनुकूल कृतिविशि
ष्ट मृग रूपस्य वाक्यार्थस्येत्यर्थः =४

=इत्यन्वयः २६ भाष्यस्थं द्वितीयार्थे प्रथमेति भावः ४

२४ = स्यशब्देन पर्त्वं = २ = लिंगसंख्यान्वयित्वे सति कर्तृकर्मेतरकारकत्वेन करणादिस्मृतिरूपत्वेन प्रधानक्रियायामनन्वयित्व
मस्त्वं लभित्येवेत्यर्थः = ३

25

ले॰ श॰ र॰

अमत्वरूपतासंगो
नेत्यर्थः = २

तत्स्वीकार इत्यर्थः। कारकस्य करणादिकारकशक्तेः। हरिं नमेच्चेत्सुखं यायादित्यादौ हेतुमच्छब्देनान्वयेन क्रियाका-
रकभावेऽणोतिनं दोषः स्ववाचकधात्वर्थं प्रति तु कर्मत्वान्वयः करणत्वान्वयश्च नास्त्येव रूपता प्रतिबंधकः शोभनं पच-
ति ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ दर्शनात्। अन्यत्रेति। कर्मत्वस्य सर्वत्र संसर्गं तु वेति भाष्यसंमतपक्षे लाघवमस्मा-
दभिहिते लिङ्गीति। तिङादिभिः कर्मादिशक्तेरभिधाने प्रातिपदिकसो इत्तदृक्ति केर्थवर्तमानत्वाभावाद्द्वितीयादेः
कर्मादि[redacted]शक्ते भाद्य वा प्राप्तिरितिभावः। तस्मादितीति। एव धातूत्तरनिष्ठयाऽभिधानादिति भावः। गुणा अप्यगुणानि-
रूपिताः प्रधानं। प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिं। अनुरोधमेव विशदयति। प्रधानविषयेति। गुणोनुरूपापितद्दुक्तेव
तत्प्रतीपते तुल्यमायाद्गुणनिरूपिता उक्तापि प्रधाननिरूपितानुक्तशक्तिवत्प्रकाशते इति। अतएव प्रभ्रादेश्चाक्षे इत्यादौ स
दिनिरूपिताधिकरणत्वस्योक्तत्वेप्यात्मनिरूपितस्यानभिधानेनानभिहितत्वात्सप्तमीसिद्धिः। इदं च स्वादुमिणमु- अंगुल्यमर्थहृदयं = शक्तिद्वयस्य
लिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। तत्र सभाष्यार्थानुवादिन्यो चेमे हरिकारिके इति अस्मत्प्रपंचितं। एवमुभयनिरूपितशक्तेर-
नभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिधायिनी विभक्तिर्भवति यथा ग्रामामायगंतुमिच्छति ग्रामं गंतुमिच्छतीति च। राम॰ धः तातार वेरूपयं
इष्यते ग्रामो गंतुमित्यादौ प्रधानेषिक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणनिरूपितायाअप्यभिधानान्नकदापि चतुर्थी द्वि-

=अत्रोक्तं ·न सूत्रद्वयस्थोक्तं वक्ष्यमाणं भाष्ये विरोधात् =२
=तुमुनादिप्रकृत्यर्थान्वयिने त्यर्थः। तस्यैव विवरणं समभीति =४
नत्यार्थ इति भावः =१

धातोः कर्मकृत्य इति सूत्रे =१

तीयोगमेग्रामः कर्मइषेस्तुभेकर्मणी निसंस्त्रत्रे भाष्येस्पष्टं· एवंचोभयत्राप्याहृत्याशंक्योन्वय इत्येव प्रतीयते अत्र प्र =इष्यते ग्रामो गं
योगेगमिक्रियायेसेद्वितीयाच तुर्थ्यौ नकदापि भवत इति कैयटात्। एवं चेतर्हि रोधा द्रुहो दनेपत्के त्यपीष्टमेवेति पक्षेन तुमित्यस्येत्यर्थः =१
चित् प्राचीनेन वक्तुतस्तु पत्के त्यादिना साधितं येनोक्तं तदतितुच्छमिति बोधयन् स्वरूपव्याक्रियेव परा क्रियेतिन्या =स्वरूपस्य व्या
येनतथैवानुवदति। वक्तुतस्त्वित्यादिना। अत एव स्वादुमीतिसूत्रे भाष्येतु मुचत्काणामुत्वादयः स्वान्वयिनासम नत्वे वपराभिन्न वहेतु रित्यर्थः =३

अस्याख्यातेन =५

भिव्याहृतेनानुप्रयुज्यमानेन समानाधिकरणे तद्व्यचकारके वक्तव्याः तेन पक्त्वोदनो भुज्यत इत्यादावोदने द्वितीया
न· अन्यथा कृत्वादस्य कर्तर्योपत्तौ पचिक्रियाकर्मत्वस्यानभिधानात्साऽस्यादेवेत्युक्त्वा नवक्तव्यमत्रभ्ययकृतोभावे वि
धानादित्युक्तं अनेनहि भाष्येणोभयत्रशाब्दान्वय एव लभ्यते· तत्रवचनारंभे एषांप्रयोगाणामुपपत्तस्य भावात्तस्मा =सूत्रोक्तानामो दनेपत्त्वा भुज्यत इत्यादीनां =५

८

त्व्यानेपि हर्युक्तरीत्या समानादिसूत्रस्थभाष्यसंमतैपाऽभावस्य वोचितः एवं चेके पटोक्तं स्तुध्वंप्रतिहंतुं शक्ना मिसप्तसाधे
व· वचनारंभः सिद्धः तुमुनाद्यन्वयिक्रियानिरूपितशक्तेरेवं स्वभावोयत्सैव समानाधिकरणमुणभूततुमादिप्रकृत्यर्थ =स्यपदेनशक्तिः
निरूपितशक्तेः स्ववदभिहितत्वेनानभिहितत्वेन वा प्रकाश इति सुधियो विभावयंतु· स्विधोरन्यतरेणस्येहेतीदंप्रा
गुक्तवक्तुतस्त्वित्यादिग्रंथोक्तं संद्वदेवेतिबोध्यं· मेवमिति· ग्रामंगच्छतीत्यादोईप्सिततमत्वोप क्षितमुद्देश्यत्वंभा

८९

[illegible]

२६

ल० श० र०

सते एतत्सूत्रबोधकमेतच्छक्ते रुद्देश्यतया तत्रैव पयोयेण संप्रदानसंज्ञा स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं संगच्छते चतुर्थ्यो उ
द्देश्यत्वं वाच्यं तत्समभ्याधिकरणशक्तिरेवेति सर्वसंमतमिति भावः फलांतरमप्याह अग्नेरिति। ईप्सिततमपदाभावे वा
रणार्थो नामिस सेनेतदपवादत्वापत्तेः नवाग्नेतच्चरितार्थे तत्रापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्तद्वारयते
आदिना भक्ष्य लं० = ४ श्च संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोर्थः तत्रापीप्सितशब्दः क्रियाशब्द एवं ईप्सिततममित्युक्तौ ईप्सित
मात्रेमावकाशत्वपरत्वादीप्सिततमेनेनबाधः ईप्सिततमत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थ
फलाश्रयत्वं अत एवाग्नेर्नोद्देश्यत्वप्रतीतिस्तत्रेति भावः। नत्वावश्यकमिति हेत्व्यसंग्रहोपि व्याख्यानादेव भविष्य
तीति भावः तस्यापीप्सिततमभिन्नत्वात्। एकरूप एवेति। इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वभानकृतवैरूप्यरहित इत्यर्थः तेदाहे
ष्यानीस्यादेरिति। २ इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वयोरादिनाईप्सागतप्रकर्षस्यापि सार्थः। उपयोगेपीति। स्वरूपतः
नेपेति भावः तदुपलक्षितमुद्देश्यत्वादिकंतु भासत एव तदाहानन्वयलभ्यस्येवेति। भासमानोद्देश्यत्वतदभावाभ्या
मर्पितइच्छाविषयत्वादित्वाभादिति भावः। आधारस्याचिकेति। इदमुपलक्षणं दिवो योगकरणवाचकत्वात्। कर्तुरी
प्सिततममितिलक्षणेविशिष्टस्य प्रवेशाभावमाशिकंगुर्वेविशक्यमस्त्विसत आह। क्रियायाइति। फलस्य व्यापारस्य चे

=नन्वीप्सितशब्दो ऽभिप्रेतपरश्चेत् अभिप्रेतेऽर्थे पंच म्या [illegible] पत्तिः स्या त्कथं प्रभवत्य दुग्धपादान नआह तत्रापी एष० ति० वा० ८ त्वार्थे नाभिप्र चापी सर्थः = ४

हर्षिमतमास्स्वरेतिशेषः। फलेति। कर्तृरित्यादि विहितकर्मत्वस्य विषये फलम् इत्यर्थः। अपादान इति। = तथा च तथाहरत्वादरं देशाद् यः पक्षः = २

= फले आधारतायाः केवल आधारपदेनाधारताशक्तिमानुच्यते तदभिप्रायेण शंकते नन्वेवमिति। = १

सर्थः। देवदत्तादिशब्दैरिति। आदिना तिङः। नन्वेवमाधारस्य धर्मिणोपि प्रकृत्यालाभः आधारत्वेनालाभइत्य

स्याधारत्वेन लब्धमित्सैत्रैवपर्यवसानात्तस्येवाच्यत्वं युक्तं नत्वधर्मिसाकांक्षत्वाद्विशेषणत्वं च युक्तमिति चिंत्यं।

अभेद इति विशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः। वाक्यार्थ इति। कर्तृविषये। स्थाश्रयेति। स्थाल्यां पचति तंडुलमित्य

त्र कर्मद्वाराधिकरणं। भूतले देवदत्तः पचतीत्यादौ कर्तृद्वाराधिकरणं। फलीभूत इति। पदजोपस्थितत्वविशेष

पितफलभूतेशणद्वोधइत्यर्थः। इदमुपलक्षणं संज्ञपार्थस्य निमित्तत्वे तत्तत्संज्ञाप्रकारिकेवोपस्थितिरिति कर्म

त्वादिनैवोपस्थितिस्तत्रापि वैलक्षण्यमस्तीत्यत्र विस्तरः। तन्निष्ठधर्मस्येति आधारे तराद्वृत्तित्वे सति सकला

धारवृत्तित्वरूपस्येत्यर्थः। आधारतानुशक्तिविशेषरूपाखंडैवेत्याशयः। नन्वाधारतेवनिरूपकाश्रयसंबंधभेदे

न भिन्ना आश्रयतात्वसखंडमिति न गौरवमत आह। कर्मणीति। लोके कर्मादिपदानां धर्मिपरतायादृष्टत्वेन सू

त्रेपि तत्परत्वेवोचितेति भावः। आधारस्य शक्यत्वेनेताधारतानामाधारतात्वेनानुगमान्नशक्यानेत्साभिति बोध्यं। क

र्मादयोपीति। अपिना संख्यासूत्रवदेवात्रापि कर्मपदस्य धर्मिपरताशक्तिरप्युत्तेर्धर्म्यभेदमादायन्वेवोच्यतइति बोध्यं।

संख्या चेति। चेन कर्तृकर्मणी। वैरूप्यापत्तेरिति। कृद्विषये धर्मिपरतातिङ्विषये धर्मपरतेति वैरूप्यापत्तेरित्यर्थः।

= नन्वेवमुक्तरीत्या निरूपितमदे नाधारतानामानं साकाङ्क्षत्वयतावच्छेदकानं त्वेन कथानं त्वमत आह आधारस्येति। = २

= नन्वेवं शक्तिर्वाच्येतिमाषे तिहि तनिरोधात् उत आह शक्तिरपीति। कर्तृत्वादिरूपेणेत्यर्थः = २

= एते: कर्मादिपदैः = २

कृतां धर्मिवाचकत्वे वीजमाह। याचकइत्यादि। स्त्रीकारादिति। कृतामिति शेषः। प्रपंचितमिति। लोदेशशत्रादे
स्लिङ्गा चवैयर्थ्यं सर्वथादुरूपयादमित्यादीतिभावः। तेनानटस्येति· अपादानादिविशेषैरविवक्षा च प्रसक्तस्य बुद्धिप्र
वेशविवक्षा सर्वथा प्रसक्त्याः विवक्षा चेत्तु भयविधापि गरस्यतेः। प्रकृते चांत्यागो। तद्वारा च तस्या (ख्यातोपयोग इ
ति शास्त्रे ल्हसंक्रियाजनकत्वं· न च तस्य कर्मयुक्तत्वाभावः तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात्। निवनटान्निः सरं
तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थो त्वामपादानत्वाविवक्षेवांत्रेति वाच्यं आख्यातोपयोग इति सूत्रे उपयोग इति शास्त्रे लहसंक्रि
याजनकत्वं· न च तस्य कर्मयुक्तत्वाभावः तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात्) न च नटान्निःसरं तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थो
त्वामपादानत्वाविवक्षेवात्रेति वाच्यं आख्यातोपयोग इति सूत्रे उपयोगग्रहणेनानुपयोगे आख्यातुरीदृशलक्षण
मापादानत्वस्यानिष्टत्वबोधनादिति भावः। गोसंबंधीति। गोकर्मकं पयः कर्मकं चेत्यर्थः। तत्र पयसएवेप्सिततं
मत्वे आह। तथा युक्तमिति त्यजनोपसर्जनमिति। गोः पयस्त्यजति गवा पयस्त्याजयतीति श्रुतौ नेतिभावः। न्यायसि एम०
द्धतयेति। व्यापारद्वयार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्यर्थः। प्राचां हेतुमति चेति सूत्रे भाष्यकृतां परत्वादिति। आ
माह याती सादौ संज्ञान्तराप्राप्त्यापादानत्वं सावकाशं कर्मसंज्ञा तु ग्रामं गच्छतीत्यादौ· भाष्यमिति एतच्च भाष्ये नाकथि

गं चेत्येतद्विषयं अपादानत्वाविवक्षायां प्राप्त्यापरत्वादित्युक्तं संगतेस्त्वे धुनयच्चा हायं च कमित्यादि। अवधित्वेसा
दि। अपादानत्वकर्मत्वयोः क्तयोरित्यर्थः इदं शेन विशेषे आकडारसूत्रे तत्ज्ञाप्यबलादुभयोरपि द्वितीयैवावधिकेति भा
वः। इति स्थितमिति। प्राचां ग्रंथे इति शेषः। अत्रारुचिवीजं तु यदापयो निष्ठविभागानुकूलो व्यापार एव धात्वर्थस्तदापा
दानत्वाविवक्षायामप्येनासिद्धेः कर्मत्वार्थमिदमावश्यकं। एवमग्रेपि। किंच कर्तुरित्यपि पक्षापवाद एव तदभा
वे तद्विषयेपि षष्ठ्या एव प्राप्तेः ततः षष्ठ्यापवादत्वमात्रेण न संबंधत्वेन बोधकत्वो चितात स्मात् अत्रापि क्रियाजनकता
समानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव कर्मबोध इत्येव बोध इत्येवोचितं। व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरीप्सिततममपि तस्ने नापि द्विक
र्मकत्वमस्त्येव यथा अयोगं वहन्तां धातूनां। तत्रैव व्यापारद्वयार्थत्वे नाद्विकर्मकास्तेषां प्रधानकर्मणि लादयः प्रधा
नकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामित्युक्तेः प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानधात्वर्थव्या
पारमात्रविशेषणफलाश्रयत्वं एयंतविषये ईदृश प्राधान्यस्यैवाव्यवस्थत्वात्। गर्गाः शतं दंड्यंतामित्यादौ गर्गाणा
मेव तत्त्वमिति तत्रैव कर्मणि लादयः उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्यस्य तु उद्देश्यत्वे नाप्रधानगर्गानुरोधात्र शता
दंडनिरिति नहि द्विसूत्रस्थभाष्यविरोधः एकव्यापारार्थकदुहादियोगे त्वप्रधानकर्मणि अप्रधानत्वं चोक्तं प्रधानकर्मभि

न्नत्वं तच्च तत्रोर्थे गवादीनामेव फलाश्रयत्वाभावात् एवं च भाष्यानुक्तानां परिगणने पाठोऽयुक्तः अपि निबंधनेयं सं
ज्ञेति चायुक्तं । एवमर्थत्वेन द्विकर्मत्वाति प्रसंगस्त्वनभिधाने न वारणाय इति दिक् । अपादानत्वमात्रेति । विभागानु
कूलव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षायामिति भावः । गोक्षीरेति न च क्रियान्वये विशेषत्वविवक्षायामेतिवाच्यं · षष्ठ्य
तार्थस्य स्वान्वययोग्यार्थकनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयप्रसक्तेः अत एव तंडुलानामोदनं पचतीत्यादौ द्य
र्थस्यैव यच्चिर्विकारयोगे षष्ठी तंडुलविकारमोदनं पाके नानिर्वर्त्यतीति इत्युक्तं भाष्ये न तु पाकान्वये षष्ठीत्युक्त
मिति दिक् · निर्मूलइति अपादानत्वाद्यविवक्षायां तत्संबंधिनः कर्मत्वे प्रमाणं नास्तीति भावः । द्विकर्मकत्वं तु यद्दी
ष्टं तद्धि व्यापारद्वयार्थतया बोध्यं । उदाहरणमप्ययुक्तमिति · शकात् घृतं जग्राहे स्वप्रतीतेः पराक्रमातिश
यद्योतनाय जहार घृतं रुमिस्यस्येवोचितत्वाच्चेति भावः द्विकर्मकत्वमिति । अकथितसूत्रविषयत्वेपि सर्वः कैयटमा
धवादिसंमतत्वादिति भावः अत एव तद्ग्रीत्यैव दूषणमाह । एवं चेत्यादिना · प्रधानमिति । उद्देश्यत्वादिति भावः त
स्योद्देश्यत्वे मानमाह अर्थिनश्चेति । नतु निग्रहार्थ इति । शारीरदंडार्थ इत्यर्थः तस्माद्देवत्वाकथ्यशेषादिति भावः ए एम०
तत्संबंधमाधवादिरीत्यालाघुत्वमिति नियामकं यदि प्रागुक्तं प्रधानकर्मत्वं तदेदं सर्वमसंगतमित्युक्तदिशेत्यंधाद्धिक

मिकेष्विति अकल्पितसूत्रविषयेष्वित्यर्थः पचेर प्रामाणिकत्वदूषणं कैयटाद्यनुरोधेनेति द्योतयन्नाह कैयटेति।
अत्रारुचिबीजं तु पचेर्व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरीप्सिततममिति कर्मणो ह्यस्यैकव्यापारपरित्यागेन कर्तृत्वविरुद्धस्या
पि भाष्यस्य सूपपादत्वेनैतत्सूत्रविषयत्वेन मानमिति तन्मतान्तरेति। पूर्वोपपादितभाष्यसंमतमतांतरत्वस
र्थः भाष्यानुक्तानां सर्वेषां ग्रहणमप्रमाणमित्यनेन न सूचयति उदाहृतस्वपरग्रन्थाश्रयणाक्रान्तकैयटानुसारेणेति
वध्वनितमित्यस्य सूत्रविस्तरः कैयटइति। अत्रारुचिबीजमुक्तं। इति भाव इति अर्थनिबंधनेयं संज्ञेति वदतां कैयटा
दीनामित्यादिः द्विकर्मकत्वं तु व्यापारद्वयार्थत्वे प्रसिद्धमिति तत्वं कुरूपं चालादिरिति व्याख्यानात्त्येवभा
ष्योदाहरणाच्चेति भावः। नैवयर्थ्यमिति शीङ्देरपि शायनपूर्वके व्यापनेऽवस्थाकर्तुरिसेवकर्मत्वस्यास्यादियोग इव
सिद्धत्वादिति भावः एवं चैवं कल्पनयोक्तदेशादीनामेवकर्मत्वं नान्येषामनभिधानादिति सूचयति। प्रसिद्धस्येति क्रि
याद्याः कालोपाधित्वमेव प्रसिद्धमिति भावः तेनेति देशादीनां ग्रहणेनेत्यर्थः यत्तु मासादेरेव ग्रहणेनेति अर्थ इति।
तत्र। जन्ममात्रस्य कालोपाधित्वेऽपि कालत्वाभावात् यदि तु जन्ममात्रस्य कालत्वमिति मतमस्ति तदा घटत्वादि
नानतस्य कालत्वं नाकिंतु मासत्वादिनैवेति भावः एतच्च नापूर्ववचनमित्याकरे स्पष्टं। अधानं स्वपितीति। स्वायमात्रा

२९
29

ल॰ श॰ र॰

थंकोऽत्र स्वपितिः कार्यसंप्रत्ययादिति । कार्यसंप्रत्ययस्यौचित्यादित्यर्थः ननु कर्त्तरि कर्मेति सूत्रे क्रियायात्र्यापि कर्तृ
मकर्मत्वोक्तेरिदमसंगतमत आह । कर्मेति प्राच इति हेतुमति चेत्यत्र भाष्यकृत इत्यर्थः गुणक्रियायाः शि॰ आक
त्यर्थक्रियायां । स्वातंत्र्यादित्यस्य स्वधर्मेणाभिधाने हेतुत्वं कर्मसंज्ञानियमस्य च प्रपञ्चेणाशयेऽयं॰ त्वतीयेयेति । स्व
धर्मेणेत्यस्य स्वकार्येणेत्यर्थः विशिष्टा याः संबंधे हेतुमाह हेतुमतीति । अंतरंगत्वादिति । एवं परत्वादित्यभ्यु
च्चयः अस्य विधित्वमिति पंपक्ष आकडारसूत्रे भाष्ये ध्वनित इत्यभिमानः तत्र हि परं कार्यमिति पाठे गत्यादीनां शेष
त्वानां कर्मकर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति आरंभसामर्थ्यात्कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोतीत्युक्तं । तत्रारंभसा
मर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसूत्रारंभसामर्थ्यादित्यर्थमन्यते । पुरस्कारेत्विति । तुनारुचिः सूचिता प्रयोजकव्यापारेऽन्या
नधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य शास्त्रप्राधान्यस्य च सत्त्वेनोद्देश्यत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारतिष्ठस्य
पुरस्कारेण न युक्त इति । किं च कर्तृग्रहणं धात्वर्थप्रधानाभूतव्यापाराश्रयरूपस्वतंत्रोपलक्षणं ननु तत्संज्ञक
परं अत उपजीव्यत्वे दुरूपपादं आकडारसूत्रस्यस्थारंभसामर्थ्यादित्यस्येतन्नियमारंभसामर्थ्यादित्यर्थः किं एम॰
च परं कार्यमिति पाठे विरोधाभावात्सर्वत्र संज्ञाद्वयप्राप्तावस्य नियमार्थत्वेनौचित्यादेषां कर्मसंज्ञेवेति नियमस्तन

प्राक् कडारादिति शास्त्रव्याधायत्ते: स्पष्टं चेदं तत्रैव कैयटे। नन्विहेति तथायुक्तमित्यनेनापि न तत्स्यानीप्सिततमत्वा
भावात् तत्रापि कर्तुरित्यनुवृत्तेश्चालक्षणां विनेति। कर्त्रे पदस्य स्वतंत्रे लक्षणां विनेत्यर्थः अतस्वसार्थाद्दीपतेड्
सूत्रे कर्तुरपादानत्वेपि कर्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरिति संप्रदानसंज्ञासूत्रे कैयटे स्पष्टं· तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सूत्रे
प्येवमेवातस्वणिच सिद्धिः। अवधेहीति। किंच प्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेनाक्षतं कर्
मत्वं· किंच णिजुत्पत्तेः प्रागेव स्वर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तिः तस्माभवस्यापाकर्तृत्वमस्त्वात् अन्हन व्यूहा इति त्वनित्यं
नास्त्येव वा प्रापणमिति उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो हि तत· तथापीति अत एव प्राप्तिनिषेधा य
थाकथंचिदन्यत्वपर्यायानामप्यत्र ग्रहणमिति भावः प्राप्तिं मत्वेति। न वेति सूत्रे भाष्ये त्वर्थौरिस्यो भयत्र विभाषात्व
मुक्त्वा प्राप्तेष्ववहरतिमुदाहृत्या प्राप्ते हरति भारं देवदत्तो हारयति भारमित्युदाहरणात। विपूर्वो हरतिर्गत्यर्था
भाव पूर्वे· प्रत्यवसानार्थ इति तत्र सकैयटात्त्व नगतीति सूत्रे त्वत्वस्योरप्रतिषेधः संप्रहरंते राजान इति हिंसार्थे एव भा
ष्ये उदाहरणात्त्व तत्रैव न वहिर्गत्यर्थः देशांतरप्रापणं हि वहेरर्थ इति भाष्येण प्रापणस्य गतित्वाभावबोधनाच्च
न गत्यर्थत्वे न तेषां ग्रहणं प्राप्तिश्च संबंधमात्रेण संयोग एवमुखं प्राप्नोति धनं प्राप्तो भः· प्राप्तत्यादि व्यवहारात अदिक

ल॰ श॰ र॰

मेरिणा चकर्त्रतिरिक्तः देशान्तरप्राप्तेः परं गतिं विनानुपपत्त्या क्वचिन्नान्तरीयकतया गतिप्रतीतिरस्त्वेव तादृशमपि ग
त्यर्थकत्वमभिमतस्वार्जितकारम्भः । वस्तुतो प्राप्तिरेवेति अनेन नस्तुचितं॰ हिंसेति । हिंसां गमक्षरणे च भक्षयते हि त्रि
वो भाभाष्यप्रयोगादेवेति । आधानार्थक घटादिभिन्नसमरतेरेव योगेन तद्राष्यप्रामाणात्कर्मत्वाभावो वा घटादे
स्तु भव सेव कर्मत्वमिति भावः प्रायस्त्वादिति॰ इदं चैके पठानुरोधेनोक्तं॰ वस्तुतः शाङ्क्षिपाणामिति पक्षे भाष्ये ह्वा..यति
शब्दाययति इत्यादौ तीनां निषेध उक्तो न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे । एवं च तत्र पक्षे शब्दापत्तेप्रतिषेधानुक्ताः
कर्मक शब्दायति सत्वेन मानं॰ शब्दस्य धात्वर्थे संगृहीतत्वेपि बहिर्भूतपुत्रादिकर्माभावेन मानमिति बोध्यं॰ व्या
चख्युरिति । तेन बोधनातिरिक्तार्थस्य न द्विकर्मकत्वं अन्यथाः प्राप्ति द्व्यर्थपरिग्रहो यथ एव स्यादिति भावः । ग्रा
हेः बोधनातिरिक्तार्थग्राहितत्त्वेति॰ एवं च व्यधिकरणत्वादन्यपदार्थाभावाच्च बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः । प्रतिग्रा
हितेइति । अस्य जायंयेत्यादिः तत्र जायाप्रतिग्राहितशब्दयोस्तत्तीयातत्पुरुषं कृत्वा बहुव्रीहिः कार्य इति भावः ।
बहुव्रीहिणा तत्तीयातत्पुरुषस्य दुर्लभो विधायकाभावात् अवयवेन सामर्थ्येपि समुदायेन तत्तीयांतस्य साम राम॰
र्थ्याच्च तदाहाजायानिष्टेति ननु द्विकर्मकत्वेपि धेनुरूपप्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वाविवक्षायां गंधमात्यरूपकर्मणेपव

केइष्टसिद्धिरिति चेन्न णिजुत्पत्त्यर्थप्रयोजकजातीयाहेतुत्वावश्यकत्वेनहेतोश्चैककर्तृप्रयोजकत्वरूपत्वेनप्रयोज्यायाधे
नोः कर्तृत्वा... प्रयोजकजाया हेतुत्वावश्यकत्वेन हेतोश्चकर्तृप्रयोजकत्वरूपत्वेन प्रयोज्यायाधेनोः कर्तृत्वार्थ
जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतव्यापाराश्रयत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेनदृशार्थस्यैवेतत्कर्मसंज्ञानिमित्तकोटौ प्रवे
शे नदृशाविषयेकर्मत्वाविवक्षायाउपपादपि तु मशकत्वात्कर्मत्वशंकेरपि तत्समनियतत्वेनाविवक्षाया असंभव
इत्यभिमानात् न च निवृत्तप्रेषणाप्रतिग्रहधातोर्णिचि गां धमास्यकर्मण्येव केइष्टसिद्धिर्ज्योयापदेन षष्ठी समास
इतिवाच्यं प्रकृत्यैव तदर्थलाभे णिजुपादानस्य पुष्टतापत्तेः ननु गवादिपदानां विग्रहे स्वार्थमात्रपरत्वेन समा
सेन्यपदार्थपरत्वमिवप्रतिग्राहितशब्दस्य धेनुपरत्वेपि हृत्तो गं धमात्यपरत्वं भविष्यतीमत आह अन्यपदार्थेति तद
न्तर्भावेणैकार्थीभावस्यसूत्रयुमस्यादि वत्वेनांगीकारेप्यन्यान्तर्भावेणनत्वीकारे मानाभावइतिभावः व्याख्यानात्वं
धातग्रहणेस्थितेव्याख्यानेवीजाभासंदर्शयति पूर्वनिपातेनेति । निविशत इति । अत एव सत्वे निविशत इति भाष्य
प्रयोगः संगच्छते भाष्यप्रयोग इति । समर्थसूत्रस्य इति शेषः उभसर्वयोस्तसाविति उभांशे उभशब्द घटितसमुदायोदे
श्यकत्वेबहुत्वस्यार्थइतिबोध्यं । उभशब्द परत्वाद्वृत्तिविषये पिनायच् वार्त्तिके उदाहरणे तु अन्तरंगत्वात्सर्वमेवायचितत

३१

31

ल·श·२०

उभयपुरुषान्तस्यापि तद्घटितसमुदायोद्देश्यकत्वमस्त्येवेति न दोषः। वृत्तिविषये इति। विग्रहो कृत्तायामित्यर्थः। प्राचीनै
र्हि उभौ साभ्यासस्येति निर्देशे वृत्तिघटके परत एवायजिति आख्यातं तदाहो भशब्दादित्यादि एवं च तेषां लक्षणाश्र
यणाव्यर्थमिति भावः। अविभक्तिक इति। अनुत्पन्नविभक्तिक इति तदर्थ इति तदाख्यानारोहदृष्टान्तबलेन तत्त्वेवला
भात्तद्भिन्नेसाहजशब्दस्येति। अतिदेशादिति। अतिदेशेनाव्ययत्वादित्यर्थः। आद्यादित्वादिति। कृत्स्नसंबंधिया
श्वेद्धयाप्यासामगताइत्यर्थे पंचम्यास्तसिलित्यन्ये। सामानाधिकरण्येन·विनापि संबंधविशेष्यविशेषणाभावेन·षष्ठ्य
तिभिद संबंधपूर्वकविशेष्यविशेषणाभावेनेत्यर्थः नाम्नोरित्यनेन तु क्रियाकारकयोः क्रियाकारकभावरूपकारकवि
भक्त्यर्थसंबंधेनान्वय इति सूचितं· वैयधिकरण्येपि तिषष्ठ्यावसेनैवव्यधिकरणोपलक्षणमिति भावः। क्रियान्वय
इति। बोधनीयक्रियान्वय इत्यर्थः। धिकशब्दयोगाभावादिति· संबोधनस्य क्रियान्वयात्तत्क्रियायेवधिको योगो न तेनापीति
भावः। व्याख्यातमिति। तां ते सांदेहीशब्देन न योग इति भावः। हापदस्य चाध्याहृतत्वामित्यनेन न मामित्यनेनान्वय इति ता
त्पर्य। कारकविभक्तित्वमिति। कर्तृकारकविभक्तित्वमित्यर्थः संबोधनपदार्थस्य देवस्य त्वमित्यनेन न सहाभेदे पि शब्दन्तः एम॰
क्रियाश्रयत्वादिप्रतीतेरुपपादनस्याशक्यतया कर्तृत्वं दुर्लभं वास्तव क्रियाश्रयत्वमादाय कर्तृत्वे तु व्रूपत्वव इति भा

वः । नास्य प्रवृत्तिरिति । अत एव सर्वेषामघमल्लानमुपपेपरिवर्त्ते तद्दसादोन द्वितीया अत्रस्यपर्युपरीत्यस्यातिशयोर्थो
नसामीप्यं वीप्सादिर्व्वचनं चात्रेति बोध्यं । उपसर्ग इति । बुभुक्षितान्वितप्रत्ययार्थसंबंधस्य क्रियागतत्वात् बुभुक्षितस्य न
भातीसन्न्वय इति भावः । मध्ये इति । अंतरा इति हि मध्ये इत्यर्थकं । लक्ष्यंस्प्रतीति । वृक्षप्रकाशेन विद्युद्द्योतत्वान्नात्र वृ
क्षे लक्षणं विद्युद्द्योतनं लक्ष्यं । कर्मणीति । वृक्षपदार्थस्य सेचनं प्रति कर्मत्वात् अत एव वृक्षस्य वृक्षस्य प्रति सेचन
पा: ५ मित्यादौ षष्ठीति भावः । विषयत्वेति । अभयोस्तोऽपि वीप्सायाः संज्ञाप्रतिनिमित्तत्वादिति भावः । इतरे त्वलक्षणाद
यस्त्वयोसाएवेति बोध्यं । इति तु न भवतीति । विशिष्टक्रियासंबंधे विशेषणेनापि संबंधोत्पत्तेरिति भावः । एतत्सर्वं ह
रदत्तानुरोधेन । कर्मत्वाविवक्षायामपि द्वितीयार्थसंज्ञाया आवश्यकत्वात् किं च परेः क्रियाविशेषकत्वेनार्थत्वेन कर्मप्र
वचनीयत्वस्यैवानापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । नन्वत्रार्थभागाप्रतीत्या कथं निषेधोत इत्याहात्रे चेति । अर्थतो भागोपर्यवसा प्र ६
नमादाय निषेधप्रवृत्तिरिति भावः । कालाध्वेति । येन कालेनाध्वना वा संततसंयोगस्तद्वृत्तित्वमभिमित्यर्थः । तस्मादिति । अंत
रंगत्वाच्चेत्यपि बोध्यं । एतेन शेषग्रहणाननुवृत्तौ तेनैवेति परास्तं । इति द्वितीया । प्रधानीभूतेति । प्राधान्यं च कर्तृत्वमस्य
समभिव्याहारे धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वं । धातुनोक्तक्रियेकारके निसंकर्तृत्वाख्यसम

ल॰ श॰ र॰

तेष्यते इति अन्वयः। यद्व्यापारादिति। अनंतरशब्दयोगे दूरांतिकार्थैरिति सूत्रेण पंचमी यत्र येषां कारकाणां मध्ये इत्यर्थः
वस्तुत इति वस्तुनी त्यर्थः सार्वविभक्तिकस्तसिः तत्कर्तृत्वादिकमनिर्देश्यं इदं वस्तु कर्तृत्वेनेत्यादिक्रमेण न निर्देश्यमि
त्यर्थः हि यतो वस्तु न तत्र तद्रूपेण व्यवस्थितं· तामेवाव्यवस्थां दर्शयति। स्थाल्या स्थाल्यादि। कारकत्वमिति· विशेषणत्वादि
यथा खंजकुब्जादावव्यवस्थितं एवं कारकत्वं ततत्व्याप्यमधिकरणत्वादिकं चेत्यर्थः तंडुलानोदनं पचती त्यत्र कारक
स्यापि तंडुलानामोदनं पचतीत्यादावोदनपदार्थान्वयेन षष्ठ्यंतत्वदर्शनात् कारकत्वस्य व्यभिचारो द्रष्टव्यः। प्रकृतव्युत्पत्त्यु
पेति। प्रकृतधात्वनुपपत्तावित्यर्थः अनेकधात्वमेव दर्शयति। एवं च पचे रितितंडुलधारणादिपरत्वे इति आदिना आपाकसमाप्तिधार
णं अवयवविभागादीति आदिनारोटिकादावत्र यवमेलनं तंडुलाः कर्त्तार इति। कर्मकर्तरीत्यर्थः संप्रदानापादानयोरप्य
नकर्तृत्वविवक्षा शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् व्यापारे धातोरशक्तेरिति बोध्यं। उपात्तेइति। उक्तौ इत्यर्थः। स्वप्रकाशत्वात्
नविषयत्वे। कर्तृकर्मविरोध इति। अभेदे आधाराधेयभावस्य विषयविषयिभावस्य चाभावादिति भावः। शब्दविशेषोपाधिकस्य।
शब्दविशेषनिमित्तकस्य· कर्तृकर्मशब्दयोराश्रयविषयलक्षकत्वे स्वप्रकाशत्वे इत्यस्य प्रकाशयदमव हार्यत्व इत्यर्थे वाल एम॰
क्षणोवदोष इति बोध्यं·। परेति। कर्मत्वाभिमतायेक्षयायरेत्यर्थः गम्यादिकर्तृत्येयतित्या निवारणायेदं। अपादानेइ

ति। प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यादौ तस्यापि क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः। धात्वर्थतावच्छेदकेति। संयोगस्यैव तथात्वेन ननु
विभागस्येति भावः। तत्त्वेति। एव तधात्वर्थतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः। वचनबलात्। गत्यादिनियमबलात्। ननु विभागस्य
तत्त्वेन कर्तुरिति तत्रायुक्तमिति च प्राप्नोति अपादानप्रकरणे वध्यत्वपि नो विभागस्य धात्वर्थतायावक्ष्यमाणत्वात्
इत्यत आह एकसंज्ञेति। सावकाशा पाइति। विषं भुंक्ते इत्यादौ सावकाशापाइत्यर्थः। कर्तुरिति कर्मसंज्ञात्वयापादानत्व
स्य परत्वाद्बाधिका। अत एव ग्रामं सजतीत्यादौ द्वितीयासिद्धिरिति तात्पर्यं। अपादाननिष्ठविभागीयसंबंधस्य फलता
नवच्छेदकत्वान्न दोष इत्यपि बोध्यं। अत एवैकसंज्ञाधिकारे संज्ञयोर्बाध्यबाधकभावादेव। अहंकारादीति आदिना श
रीरं। विभक्त्युपस्थितानामिति। विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमते तदंतोपस्थितानामित्यर्थः। व्यासमइति। ततव्यसासेनैवधा
तुनस्तदुपस्थितिरित्यर्थः तत्रव्यापारजन्यफलमेव धात्वर्थ इति भावः। तदिष्टापत्तेति। कृत्यर्थक्रियायामपि कार
काणामन्वयादिति भावः तत्रैवमाननमाह। कर्त्रित्यादिः यत्तु भवतिक्रियायां प्राथमिकान्वये न तत्र हि भक्तोकदंतेन पार्थिका
न्वयात्तेषां चारितार्थ्यमिति तन्न भवतिक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयेकर्तुरुक्तत्वात्तृतीयानापत्त्याहरिणात्रातइत्यसिध्यापत्तेः
करणत्वेनान्वये पार्ष्ठिकस्यापि ह रिकर्तृकत्राणकर्मणो बोधानापत्तेः कर्तृतृतीयां तेन समासविधायका संगतेश्च। यत्क

त्वेकं कृतिकर्मविशेषमितिविग्रहवाक्यजबोधाद्भिन्नबोधस्वीकारेण मानमत आह बस्स्येति। आकृतीति। इदं च यथायो
गं सर्वविभक्त्यपवादः। नाम्नेति। नामसंबंधितीक्ष्णालब्धानिरूर्थः। करणशब्दानुवृत्त्येति। एकसंज्ञाधिकारेणा चेति
बोधः। ननु मन साद्रैव इममसंगतं ऋषेयोगलक्षणषष्ठीप्राप्तेः नच कर्त्रसाहचर्यात्तत्र मुख्यव्यवहारेण धात्वर्थाश्रयस्यैव कर्मणोऽग्र
हणं अत एव स्तोकं याकद्रसादोषष्ठीनेति वाच्यं। धात्वर्थभेदेनाप्यपि कर्मग्रहणेनैव तद्रूपयोत्ता प्रवृत्तेर्मान
भावात्‌ ध्वनितं चेदमाकडारसूत्रे केपठता दृशसंज्ञासत्वे दृढतरमानाभावम्स्वरूपे च रहा। किं चेति। कर्मत्वेनेति। नच
वैकल्पिकत्वयसंज्ञाविधेमानकर्मकत्वाभावात्कर्मत्वाभावः सिद्ध इति वाच्यं। तत्रासंज्ञाविधायमानकर्मकारणमेव ग्रह
णे मानाभावस्यान्यत्र निरूपितत्वात्‌ इति भावः। फलांतरमाह। राणाविति। दीव्यतेस्सेर्दैवरत्नेनेति भावेलकारो भावः फ
लमिसपि बोध्यं। करणत्वाद्वतीयेति समावेशफलं हितीयेतीति। अक्षान्दीव्यतीत्यत्राक्षपदस्याक्षजन्य धनेल
क्षणा। न च तत्राकरणत्वं अक्षैरित्यर्थेक्षानिति न भवति द्रव्यस्य एकैव त्वत्र शक्तिरिति। दिवधात्वर्थनिरूपितसा
धकतमशक्तिरित्यर्थः सह युक्ते। अत्राप्राधान्यं नाम शब्दगुणाद्यन्वयित्वाभाव इत्याह पितुरत्रेति। अर्थ इति। पुत्रस्याहि
न्वयान्वयिना आगत इति बोधे साहित्यस्य पुत्रेणागमनसंबंध एव संभवद्रूति पश्चात्तस्यापि मानसन्तत्संबंधबोध इति भावः

शाद्वलं च विवक्षानिबंधनमेवं चैषु शाद्वलरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः स्नेहेव पुत्रैर्दृशाभिमर्षो रंखहतीत्या
दौ विद्यमानतायां चिरसहशब्दयोगे क्रियाद्यन्वयित्वरूपविशेष्याभावकृतो विशिष्टाभावो दृशानां पुत्राणां विद्यमान
त्वेपीत्यर्थ इत्यन्यत्र विस्तरः । अंतरंगत्वादिति । प्राचीनैरंतरंगत्वमूलकतयोक्तात् उपपदविभक्तेरिति न्यायादित्यर्थः
वस्तुतस्तद्वाचनिकमेवेत्यंतरंगत्वं तन्न्यायोपलक्षणं बोध्यं· प्रथमायाश्च कारकविभक्तित्वमनभिहितयोदभा
व्येव कुशः स्पष्टं चैतदन्यत्र प्रपंचितं च । अंतरंगत्वं तु न युक्तं षष्ठ्यपवादत्वमिव प्रथमायवादत्वस्याप्युपपदविभक्ती
नामापत्तेः अनंतरस्येति न्यायेपि च प्रथमायवादत्वस्यैवर्थापत्तेः उपपदविभक्तेरिति न्यायेन च वाचनिके सर्वतोबलत्वलेका
रा कैर्विभक्तीनामभवतिष्टतां किंच उपपदविभक्तेः पदांतरनिमित्तकत्ववत् कारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वान्तत्वं दु
रूपपादं । न च संबंधस्य क्रियाकारकभावमूलकत्वेन तत्त्वमयुक्तं कार्थे बहिरंगं । पुत्रेपितृत्वनीयानापत्तेरेकक्रियाकर्तृ
त्वमूलकत्वात् हि सस्य क्रियायाः प्राधान्यात्तन्निमित्तिका विभक्तिः प्रबलेत्यपि न युक्तं· अप्रधानक्रियायामपि कारकान्व
यदर्शनात्तदेव ध्वनयन्नाह । इत्यादौ कारकविभक्तेरिति । अत्रादिना पुत्रेण सहागतः पितेत्यस्य संग्रह इत्युक्तं· अ
र्श आद्यजंतदूति । व्याख्यानादिति भावः अर्थापेन गुणेन कारणत्वादिना वयक्स्य किकारो लक्ष्यत इत्यपर्यायत्वासिका

विभः क्रोधोपि तो षोच्छेद्य पष्ठ्यपवादत्वं कारक ५

णमस्येत्यादौ प्रथमां बाधित्वा गुणाक्वचनात्कारणाश हृदे रेव स्यात् अक्षणाकारण इत्यादौ तु षष्ठ्येव स्यादिति बोध्यं अकृ
त्वर्थेति। अर्थश्च घचुप्रकृतेरित्यर्थः शरीरस्येमवयवमु पलक्षणं· संभवतीति। लक्ष्यः संभवतीत्यर्थः इच्छादीति आदि
ना गुणक्रिये· एवं च त्रितयसाधारणं हेतुत्वं। नियतक्रियमिति। क्रियया नियतमित्यर्थः क्रियामात्रविषयमिति या
वत् हेतुकरणयोर्वैषम्यांतरमप्याहानाश्रितत्वेति· एवं च करणत्व हेतु विषयक शाब्दबोधाय सूत्रद्वयमित्यर्थः
विकल्पत इति· तदर्थत्वेन विवक्षायां च तुर्थी हेतुत्वेन विवक्षायां तृतीया पाश्च प्राप्ते विवक्षाभेदेन विभक्तिद्वयमित्येतात यो
र्विकल्पव्यवहार इति बोध्यं· फलेन सह हेति। तच्च फलं फलत्वेन तृतीयार्थ इत्येके। हेतुत्वेनैवेत्यन्ये· अध्ययन हे
तुको वास इति बोधश्च चतुर्थी मिति मते तत्राप्यभेदभानमेवेति बोध्यं· श्रूयमाणेति श्रवणेसादि यदजबोधविष
ये सर्थः सच्चेदं सहयुक्त इत्यत्र भाष्ये। तदाह। ननु श्रूयमाणेति। श्रूयमाणस्व मात्रवाचक यदजन्यबोधविषये सर्थः सच्चे
चेदं सह युक्त इत्यत्र भाष्ये। तदाह। ननु श्रूयमाणेति। श्रूयमाणस्व मात्रवाचक यदजन्य बोधविषये सर्थः। ज्ञाप्यते
इति। चतुर्थी विहित तृतीया पुत्रादाणात्मनेपदमिति तदर्थः स्याच्चेदिमनेन नत्वस्याः कश्चिल्लक्षणं ज्ञाप्यते तेनाशि राम॰
ष्टव्यवहारे इत्यंशोपि सिद्ध इति भावः। इति तृतीया। अपुनर्ग्रहणायेति। इदं च स्वस्व निवृत्तेर्वा च्यतास्वाकार फल प्रदर्शने

न तु धात्वर्थे निविष्टमिति बोध्यं· भाक्त इति अधीनीकरणरूपेऽर्थे इत्यर्थः। न भूद्वायमतिं दघादिसत्रमतिं तज्ज्ञत न
कं श्वस्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः· आग्रह इति। अत एव वक्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातं। भाष्यान्तर
मप्याह। खंडिकेत्यादि। चपेटां ददातीत्यत्र संयोगोऽर्थः। शेषित्वमुद्देश्यत्वं शेषत्वमप्रधानत्वरूपं· शेषित्वं नास्ति
ति। यद्यपि ग्रामसंस्कारार्थमजानयने तदपि ग्रा ग्रामस्यास्ति तथाप्यज्ञाया इव परत्वात्कर्तुरिति कर्मसंज्ञा पाषाधान्न दो
ष इति तत्त्वं। अस्मात्कर्मणीति। क्रुधादेः असूयादेवेत्यर्थः प्रीङ्· प्रीता विनिर्देवादित्यपि कश्चित्। हरिं प्रीणयतीति। प्री
यमाण इति निर्देशेन प्रीधात्वर्थकर्मणः संप्रदानत्वाभावज्ञापनादत्र न संप्रदानत्वमिति भावः। अत्र यथद्विति। न
च तदभावे सूत्रस्य शेषत्वविवक्षायां चारितार्थ्येन परत्वात्तया बाधसिद्धिरिति वाच्यं· देवदत्ते रोचत इत्यस्याप्याप्तेः।
कृष्णस्तोतीति। स्कत्साप रस्मेहृत्स्नक यपतीत्यर्थः ज्ञाप्यमानपदेन प्रथमोपस्थितत्वात् णिच्प्रत्ययार्थकर्मैव ग्राह्यं।
तस्यापि ज्ञापनविषयेच्छाविषयत्वाच्छाननुपपत्तिरिति भावः। कुत्वादेरपि हुसादिना बोधनमर्थ इति बोध्यं· अन्ये
त्विति। प्राधान्यात् ज्ञीप्स्यमानपदेन ण्यर्थकर्मण एव ग्रहणमिति तदाशयः तदेवाह। कृत्स्नायेति· कारकशेष
त्वादिति। कर्मणा यमभिप्रैतीति संप्रदानत्वाविवक्षया शेषत्वादित्यर्थः। सपत्नीभ्य इति। तत्र हुवानेसंतमार्थिका

त॰ श॰ र॰

येकथनं स्वाभिप्रायं कस्मै बोधयतीत्यर्थः एवं शप्यतेऽपि व्याख्येयं । सिद्धमिति । स्पृहणायकर्मण्यनीयरिति भावः । यदा त्विति ।
कर्मणः शेषत्वविवक्षेत्यर्थः इति स्थितमिति शेषत्वविवक्षायांचारितार्थ्येन कर्मसंज्ञाबाधकत्वायोगोत्रारुचिः ।
संप्रदाने इति । बाहुलकादिति भावः व्याख्येयमिति षष्ठ्यपवादत्वाद्द्युपलक्षितषत्वविवक्षाकल्पुमशक्येत्यभिमानः असूयेइति · वाक्चक्षु
रादिविकारानुमेयः · प्ररूढकोप इत्यर्थः अपकार इति अपकारविषयेच्छेत्यर्थः असहनं तु त्कर्षविरोधीध
र्मीश्रयानुकूलोव्यापारः । गुणेषु गुणविषये दोषारोपः । दोषत्वारोपानुकूलोव्यापारः अकर्मकत्वादिति । क्रोध
जन्यस्य फलस्य देवदत्तादिसमवेतत्वेपि तस्य धात्वर्थवाच्यत्वाद्विति भावः । द्वितीयेतितत्प्रयोजिकाकर्मसंज्ञेत्यर्थः । प्राप्यमिकेति । राधी
क्ष्यो । प्रश्नदविषयपर्यालोचनमर्थस्तत्र प्रश्नविषयरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः । इत्यथोऽभ्युपग
मेनेति । तस्य प्रधानाभूतधात्वर्थाप्रयोज्यत्वेन तदप्राप्तिरिति भावः । कर्मत्वेप्राप्तइति । शंसितुः शंसनविषय
स्य हर्षानुकूलव्यापारलक्षणाप्रोत्साहनं तयोरर्थः शंसितुः प्रोत्साहनेकर्मतयान्वयः होतुश्च शंसितर्यभेदान्वयः एवं चक
र्मसामानाधिकरण्यात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः धनादीति आदिना दुर्भिक्षेऽन्नं । अनेकधेति । साक्षात्परंपरयाचे राम॰
त्यर्थः आह्वणायदधीत्यादौ तत्क्षोजनोपकारकत्वेन तदुपकारकत्वं बोध्यं · ज्ञानात्मनेति । आत्मशब्दस्तद्वृत्ति

धर्मयोरुक्षानत्वेनत्वेनपरिणामत इत्यर्थः एवं च तस्य विकृतिवाचकत्वाभावान्न चतुर्थी किं तु प्रकृत्यादित्वात्तृतीया ज्ञानत्वविशि
ष्टरूपांतरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृके ति यावत् । रूपांतरप्राप्तिर्हि परिणाम इति भावः । प्रथमेवेति । भक्त्युपादानको ज्ञानरू
पः परिणाम इति तदाशयः । समासविधानादिति । चतुर्थी तदर्थेति हितसुखयोगे समासविधानाज्ज्ञापकादित्य
र्थः तदाह एवमिति · हृत्त्वा वाशीरर्थाप्रतीतेर्न चतुर्थी चाशिषीति चतुर्थ्या हि तद्योगे निर्वाहः आशीरर्थयोगे आशी
र्विषयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते न च हृत्त्वोत तथान्वयो ऽसम्भव इति हरदत्त इति दिक् · नहि फलार्थे
नीलाव ५ ति · यद्यपि ब्राह्मणाय दधीत्यादौ ब्राह्मणीयभोजनोपकारकमपि दधि तद्द्वारा ब्राह्मणोपकारकं तथापि फलेना
हरणाद्धारणकोपानक्रियोपकार इत्याशयः तुमुनेवेति भाववचनघञादीनां तुमुन्नपवादत्वात् तत्समानार्थत्वात् ·
एवं च प्रथमापवाद इदमिति भावः हिंसाविघातायविघातुमिच्छत इत्यत्र विघातायेति नाहर्थे चतुर्थी विघाताय
यद्विधानं तदर्थेच्छावत इत्यर्थः । एतेनात्रातुमुनानादर्थस्योक्तत्वात्कथं चतुर्थीत्यपास्तं । उत्तरक्रियायोस्त्र घोतने
पि पूर्वक्रियायोस्तदद्योतनात् । कर्तुः प्राधान्यादिति एवं च नाहर्थ्ये चतुर्थ्या तत्राप्राप्तेर्नियमासंभव इति भावः विभ
क्त्यर्थेति । तादर्थ्ये चतुर्थ्यर्थे इत्यर्थः इति चतुर्थी । प्रकृतेति कर्तर्येति व्याप्तिवारणाय ससंते · अन्यथा कर्तृसंज्ञाया इयमप

पवादः स्यात्-कर्त्तृसंज्ञा तु पचत्यादियोगे चरितार्था कर्मणि ग्रामे तिष्ठत्यादावभिव्याप्तिवारणाय विशेष्यं। अवधित्वं न विरूध्यत
इति। तदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादिति भावः। न विरूध्यते इति। तदनाश्रयत्वादिति भावः। अतदावेशादिति तद्धात्वर्था
न्तरगतस्य नावेशादित्यर्थः तदावेशादिति पाठे न तन्मात्रावेशो न तु विभागमात्रावेशादित्यर्थः। विशेषणमिति। वस्तुतो व
ध्यवधिमद्भावरूपविभक्त्यर्थसंबंधेनावधिक्रिययोरन्वय इत्यन्यत्र निरूपितं सा च क्रिया विभागरूपा कालिकसंबंधेन फ
लाश्रयेति प्रसंगवारणाय फलतावच्छेदकसंबंधस्य कर्मलक्षणे निवेशान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वं विभागजन्यसंयोगस्य
धात्वर्थत्वाद्धेत्यन्यत्र विस्तरः। निरस्यतीति। विश्लेषेत्यर्थः। इष्टापत्तेरिति। शेषत्वविवक्षया कस्येति षष्ठी सम्यां संबंधि
नीति। ज्ञानमेत्यर्थः अर्थासंगतिमिति· नहि धातुं प्रति कर्त्तृत्वं किंतु तद्वाच्यक्रियां प्रत्येवेत्यर्थः समासानुपपत्तिस्तत्र का
ष्यामितिनिषेधात्। उपधालोपप्रसंगस्तु गमरिडिस्यादाविव जनिघसिभ्यामिति स्यादाविव चानुकार्यस्वरूपं भगमियान
हतद्दृश्यमेसौत्रत्वादिति परे। भाष्यकैयटेति इदमेव युक्तं प्रकृतिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः प्रत्याख्यानपरभाष्यसंमतत्वाच्च किं
मतो चत्तृणिमितिकारकस्य धिकृतस्य कारणसामान्यवाचिनो निर्धारणस्य प्रसक्तं तस्मान्वयोऽसंभवी· नहि कारणनाम धेयउपा एम॰
दानकारणमिति वत्कारणनामधेयकारणमिति संभवतिभावेक्विबिति। आख्याता तज्जनिस्साहचर्याच्चेति भावः। प्रभव

नोति। प्रभवनमत्र प्रथमप्रकाशः सूत्रे भवनमप्येतद्द्रव्यप्रयोग इति। तदं तु शब्दाज्ज्ञानेपि तद्यज्ञाने इत्यर्थः। यथा प्रविशपिं
डीमित्यादाविग्यराद् इति सूत्रभाष्याकरीत्या वाक्येकदेशप्रयोगस्तस्यैव च यदस्य वृत्त्यासंपूर्णा वाक्यार्थबोधकता तथा प्रकृ
तपीतिबोध्यं। एवं च फलेभ्यो याती त्यादावपि। अर्थद्वारप्युक्तादिति। तदर्थपरिग्रहादित्यर्थः। सिद्धत्वादिति। आमार्थयोगे तु न
तेन सिद्धिः निधारण प्रयोजकीभूत धर्मानभिधानात्। परस्पर प्रतियोगिकभेदस्य परस्परवृत्तित्वेना निर्धारकत्वात्। तुल्यत्वा
दिति तद्वद् दन्यः कातरइत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः। केपट इति मेरुदृष्ट्वा दारभ्येति पातंजलभाष्य प्रयोगोपि बोध्यः।
आरभ्येति। अवधिमात्रोपस्थर्थकं तत्। आदि प्रकारार्थ प्रभृति शब्द योगे तु न पंचमी। मानाभावादिसन्यत्र विस्तरः। विशेषणं
शस्तेनेतिन विनेति मर्यादा तेन सहेत्यमिविधिरिति हृद्दोक्ताविति भावः। अस्मादेव निर्देशादिति। यत्वेनेन सूत्रेणैवेति। तत्र।
एतत् घटकीभूतप्रयोः प्रतिनिधा घर्थकत्वाभावेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् उपाद्। यतेइत्यस्य पइत्यादिः दत्तस्य। तत्तुल्य
मूल्यादेः प्रतिनिर्यातनं। यए इहदानं। तृतीयेति। हेतु तृतीये त्यर्थः। हरदत्तग्रंथे इति भाष्ये तु न दृश्यते। इह अगुणे स्त्रियां चेत्सत्र।
संनिहितेवेति। उभयोः समुच्चयस्त व्याख्यानादिति बोध्यं। सप्तम्यपीति। प्रातिपदिकार्थमात्र इति शेषः। तद्विशेषकत्वमिति।
सत्ववचनप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमित्यर्थः। दूरांतिकार्थेभ्य इत्यस्योदाहरणे क्रियाविशेषणत्वेनासत्ववाचितावोध्याः। सप्त

क्रौ

ल० श० र०

म्यधिकरणेचेयत्रानुवृत्तेतुनास्य संबंधो व्याख्यानादिति बोध्यं। क्रियानद्रव्यमिति। एवंचतत्समानाधिकरणविशेषणत्वादत्र लौ
कशब्दस्याद्रव्यवाचित्वमितिभावः। तमन्वेषेति। प्राचांग्रंथमन्वेषेसर्थः तदनुपपत्तिः। असत्वानुपपत्तिः कृदभिहितभाववद्द्रि
तिवैधर्म्यंस्पष्टं। ततः पहायत्क्वाप्यमित्यादिकृदभिहितभावेस्यर्थः। इत्यादावपि। इदमुपलक्षणं। पचतीत्यादावपि कारकगतसंख्या
क्रियामारोप्यते तत्र तत्तदन्वयस्य आप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्। भवतीत्यादावपि। पश्य मृगो धावतीत्यादिशब्दार्थः। लिंगस्येति। त
न्निरूपितविशेष्यतायामेवद्रव्यत्वमितिभावः। क्रियानाधारेति। धात्वर्थानाधारेसमर्थः करणत्वादिभिरिति पात्ततस्वातिरिक्त
पदांतरस्य च क्रियानिरूपितकरणत्वादिभिर्नयुज्यतेइत्यर्थः। इयमेव लिंगकरणत्वादिभिरसंबंधरूपेव। असत्वरूपतेत्य
तदेपक्षे स्त्रीलिंगनिर्देशः। इतिपंचमी। प्रत्ययार्थस्य संबंधस्य। प्रकृत्यर्थराजार्थे प्राधान्यादिति संसर्गविशेष्योभयनिरूपि
तत्वस्य प्रकारतायां स्वीकारादितिभावः तदर्थश्च प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं षष्ठ्यर्थसंबंधेनेतिभावः यत्तुतदर्थशब्देनप्रत्य
त यार्थः संबंध इति। तत्रस्य संसर्गविधयैवभानस्य भाष्यादिसंमतत्वात्। उक्तमापेति। प्रकृत्यर्थस्यैव प्रत्ययार्थप्रतिपाद्यमा
पन्नेत्यर्थः। राजसंबंधी पुरुषइत्येव बोधादितिभावः शेषत्वाभावमुपपादयति। पुरुषशब्द इति। इदमपि कर्मादीनां सं एम०
बंधसामान्येनान्वयविवक्षणमपि नापूर्वमिति। शेषषष्ठीतिसूत्रेणासिद्धत्वादितिभावः अष्टसूत्रीतिकल्पोपीति सत्वं

वृत्तिरीत्याध्रुतं वस्तूक्तस्तत्रशेषग्रहणं नानुवर्त्तते मध्ये विच्छेदादित्यन्ये तेषां मतेऽप्यस्त्वीति बोध्यं· अनुवर्त्तत इति। अ
त एवाधीगर्थेति सूत्रे शेष इति वर्त्तते इति भाष्य उक्तं· ननु तद्वला ह्लुगभावोऽस्तु समासाभावः कुत इत्यत आह। तयाचे
ति। प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वार्त्तिकबलात्तथा कल्पनेति भावः। स्मरणमिति। करणे ल्युट्। कृद्योग
षष्ठ्येति। अत एव समासनिषेधप्रकरणे एतानि नोक्तानि तथा सति कर्मादिषष्ठ्या अपि समासनिषेधापत्तेः। दि
वस्तदर्थस्येत्यत्र कर्मणि शेषत्वस्य कर्त्तव्यतापत्तेश्च· ननु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या वैकल्पिकसमासांगीकारेऽधीग
र्थेत्यादीनां वैयर्थ्यमेवेत्यत आह। तत्र चेति। करणे ल्युडंत स्मरणादिशब्दैः कृद्योगषष्ठ्याः समासे नोभावकर्मवचन
इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः। मातुः स्मृतमिति। आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि चेति क्तः। प्रशब्दं विनाप्यनुदात्तादेरादिकर्मबोधवद
त्रापि प्रकरणादिना तद्बोधसंभवः। एतेनात्र कर्मणि क्ते कर्मण्युक्तत्वादधीगर्थेत्यस्याविषय एव न भावे तु क्तो दु
र्लभः सकर्मकत्वात् गत्याद्यर्थत्वाभावात्कर्त्तरि स दुर्लभ इत्यपास्तं। कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायामविवक्षितकर्मत्वे
नाकर्मकत्वेन भावे क्तस्य सुलभत्वाच्च· षष्ठी चेति। चस्त्वर्थे· एवं च तत्र समासाभावोऽपि फलमिति भावः। दुर्लभमि
ति। अर्थशब्दस्य द्वितीयांतत्वे तु कस्मै अर्थमिसु चितं प्रथमांतत्वे शब्दस्य पुंस्त्वान्नपुंसकत्वं दुर्लभमिति भावः। कथं विदि

ति। आद्यं क्लिष्टं अन्यत्वलक्षणभावो थो संगतिश्च। कोर्थः किमर्थमिति समासे सामान्ये नपुंसकत्वाश्रयणं चेति भा
वः तेनेति यत्तु सर्वनामसूत्रशेषभाष्यं भवतः सर्वनामत्वे तत्तीयाप्रयोजनं सर्वनाम्नस्तृतीया चेति तत्तु यथाश्रुतसूत्र
मते अत एव सूत्रोपन्यासः ननु तद्बलादिदं सर्वनामविषयं कैयटादिविरोधात् हेत्वाविस्यत्रोपन्यासस्य निर्बीजत्वाप
त्तेश्चेति बोध्यं पंचम्यपीति। अत्र सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यंतात्तसिरित्यमे। चिंत्यप्रयोजनमिति इदमेवैतत्सूत्रे भाष्ये स्प
ष्टं समानाधिकरणं बोध्यमिति स्पष्टाधिकारान्तरेण वा सरूपविधिर्नेत्यत्र परिशेषेति तृतीयान्ततः परेण शास्त्रेण वा
सरूपसंबंधो नेत्यर्थः ततः परेणानायमनुवर्त्तते इत्यत्र सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यंतात्तसिरिति बोध्यं समुच्चीयत इति। अ
तः षष्ठीपंचम्योरेवात्र विधानमित्यर्थः। ननु षष्ठीति। विधीयंत इति शेषः षष्ठी द्वितीयातृतीया अत्र न विधीयंत इत्यर्थः
तत्राद्योपात्तान्यस्य समुच्चेपि इति बोध्यं समुदायविधानाभावे तात्पर्यं उक्तसूत्रद्वयेति। अयं भावः अत्र शेष इत्यस्य सं
बंधे विभाषोपसर्गे इत्यत्र शेष इति संबध्यते उत चकाराघः दिवस्तदर्थस्येत्यनेनैव समासाभावस्य सिद्धत्वेन सूत्रे वैयर्थ्या
पत्तेः न च पक्षे षष्ठी शेष इत्यस्य प्रवृत्त्यापक्षे समासोपि प्रवृत्तिः फलं नोपसर्गे इति न्यासेन दिव इत्यस्य निषेधे शेषषष्ठ्यां स एम०
मासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वया विभाषाग्रहणस्य तथापि वैयर्थ्यात्। नोक्तः। विदेपि विभाषोपसर्गे इति सूत्रेण क

पा

मणिद्वितीयाः सिद्धत्वादायाघस्य तत्राभावाच्च । द्वितीया ब्राह्मण इत्यस्यैवैवापपत्तेः न च तन्निरूपणसंगे द्विती
पार्थमित्तिवाच्यं कर्मत्वाविवक्षायां दिवइत्यस्याप्रवृत्त्या कर्मणि द्वितीयेत्येवमसिद्धे तेनैवेयमर्थस्य तदवस्थत्वात् न च द्विती
या ब्राह्मण इति सूत्रे शेष इत्यनुवर्त्तते तेन कर्मत्वाविवक्षायां द्वितीतीयार्थमितिवाच्यं विच्छिन्नत्वेनानुवृत्तेरयुक्तत्वा
त्वक्ष्यमाणोदाहरणे कर्मत्वस्यैव प्रतीतेश्च क्रकृति । लिदं न प्रवर्त्तते इति पुनर्विधानं सामासाभावापेसपि न वाच्यं अ
त एव द्वितीया ब्राह्मण इति सूत्रे भाष्ये किमुदाहरणं गां प्रतिदीव्यंति पूर्वेणाप्येतित्सिद्धं इदं तर्हि गामस्य तदहः स
भायां दीव्येयुरिति द्विवस्तदर्थं स्थिति नित्यं षष्ठी प्राप्नोतीति केपठन्ति । सूत्राम् इति । तृतीयस्य वैदिकामुपन्यासोद्र ८२
ष्यः अप्रसक्तत्वादिति । कल्यां घंतस्य तु न प्रैषे प्रयोग इति भावः । उभयथा । षष्ठी तदभावो दृष्टं चाकथितसूत्रे भाष्ये
स्पष्टं । अविवक्षितेनेति । तद्धितवृत्तेः पूर्वमविवक्षितेत्यर्थः प्रभ्रात्तु कर्मयोगो भवत्येवेति बोध्यं अपं चमकारणेन द्धित
विषय एवं तेन घटं क्रियते इत्यादिन नपुंसके भावे क्तोऽप्य कर्मके भ्य एवः अंतरे शमित्यादि तु गत्यर्थाकर्मकेति क्ते
नन्निबोधं तत्सूत्रोयात्तधातुभ्यश्च नतस्य भावेपि विधानात् इत्यन्यत्र विस्तरः धायेरामोदमुत्तममिति । दधातेर्दधाति
दधासो विभाषेति णः आतो युगिति युगिति जयमं गत्वा धये इति ह्रस्वया ठोलेखकप्रमादात् उत्तमयुष्यादिसंबंध्या

३५

३९

ल॰ श॰ र॰

मोदं धारयन्निरित्यर्थोऽभिमानेन प्रश्नः यदि त्वामोदं गृहीत्वा मादृशां दुःखस्यापोथके इत्यर्थो जयमंगलाख्याख्यातरीत्यास्त्री
क्रियेतेत तदा नक्रियानुपपत्तेः। निर्देश्या इति। अयं भावः तत्रैव॰ तस्य अर्हमिति सूत्रे त्र्यंकार्यमर्हमित्यत्र योग्यतावत्वात्क
र्मणि षष्ठी तस्य भावस्तत्त्वं च तस्येति न वाच्यं एवं सिद्धे तद्धितनिर्देशोऽसमस्त द्वितीयांत तत्वे बोधनार्थः। एतेन सूत्रेक
२ र्मा यपदाग्रस्थे उपपदसमासो ज्ञंत स्य कर्मषष्ठ्या वा समासः इति निरस्तं। अत एव द्वितीयासमर्थादिति व्याख्यापंते
राजानमर्हतीति च विग्रहः स्वेतेन स्फलं लनि सवबोधनमेवेति भाष्ये तु नेन दृश्यते इति वोध्यं॰ कृकोचेति। अयमर्थं च सा
देरूपलक्षणमिदं॰ तदंतविधिरिति। यदे शिव ह्वावेन तत्स्यापीति वोध्यं। ननु नपुंसके भावे क्तस्येति भाष्यवार्तिकात्कार
क षष्ठीनिषेधविषये शेषत्वविवक्षा न तत्सत्याख्याने त्वनभिधानात् क्तान्तिरिक्तान्तिरिक्तविषये सा न प्रपूरण गुणेति सूत्रे
भाष्ये ध्वनितमिदमित्यस्वरसं वेराह। यद्वेति। सह सुपेति। स्फुटोऽयमभिस्यत्रोयमाशंकाभावसाधनः। इति षष्ठी। प्रातिप
दिकार्थमात्रे इति। सप्तम्यधिकरणे चेति सूत्रेणाधिकरणे सप्तम्याः सिद्धत्वात्कारणं तरंगप्रातिपदिकार्यमात्रे सप्त
मी विधीयते प्रागुक्तावृतिस्त्रः इयं च सप्तमी निरवकाशत्वात्पाणापि प्रत्ययमायावाधिकेति भावः। ह्रतिम् मिर्यस्येति॰ राम॰
यत् क्रांतनिरूपितपरार्थाभिधायकत्वाश्च पद्यत्वे तः शब्द इत्यर्थः अत्रेनोविषयप्रसेनः प्रकृतेः क्रांतस्येति षष्ठी तत्पुरु

बोपिवक्तुं शक्यः तादर्थ्ये इति फलस्य हेतुत्वेन विवक्षणात् फलार्थत्वाच्च कारणस्येति भावः ननु ज्ञाप्यज्ञापकभावरूप लक्ष्यलक्षणभावो भूयादर्शनाश्रयो दृष्टस्तत आह आदि इति आदिर्भूतमो नष्टमित्यादावेव स्यान्न तु प्रकृते कदाचिद्दिगोषु दृश्यमाना ग्नसंयोगतद्रूपत आह। निर्ज्ञातकालेति। कालो देशस्याप्युपलक्षणं तदुदाहरणं स्त्रि गुणे द्रव्यत्वमस्तीति· तदाश्रययोरिति। क्रियाश्रययोरित्यर्थः। विशेषणीभूतयोरिति। शिखी ध्वस्तइत्यादौ शिखायां ध्वंसप्रति
४ योगित्वविश्रांतिवत्· विशिष्टविशेषणे वत्तस्य लक्षकत्वात्। नन्विति। गवां क्रोशत्यादौ गोलाघाक्रांततायां येति भावः तदाहानन्वयेऽत्रेति। वार्तिकादिति· साधुः अस्योराजत इतिनुराज्ञो भ्रसे नान्वये साधुप्रसामस्याचराजविषयमेव साधुत्वं गम्यतेन तु शब्देन तत्स्पष्टयते च अचौयां प्रतियोगे निषेधार्थत्वन्न साधुग्रहणमिति तत्त्वं· तस्येर इति रूढत्वादेन दर्थस्य वग्रहणं तेन प्रकर्षेण स्थितइत्यर्थेन। इतिसप्तमी॥

॥इति श्रीमद्दीक्षितनमद्भट्टोजियोत्तरदीक्षितहरिविरचिते प्रौढमनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने कारकांतं॥

॥नित्याधिकारे इति। उपपदमतिङिति त्रेत्यर्थः। नियत इति अप्रतिबद्धप्रसरं नित्यमित्यर्थः एवं चाधिकारप्राप्तमपि नित्यपदं तद्देशेन संबध्यत इति भावः। योगविभागेनेति। तस्य च वैकल्पिकत्वं वक्ष्यते। एतदपीति। छंदस्येवेत्येतदित्यर्थः एतदुत्तरं छंदस्येवेति मनोक पाठोलेखक सद्धस्याप्रिमातियद्दिकलेतालेन लुक्तो तद्ध्मनस्याद्धि

प्रमादात्। एतच्चेति। उक्तं क्लीबत्वमित्यर्थः। निर्वाह इति। शपितत्वमित्यादेः क्रियावाचकस्यापि नपुंसकत्ववदस्यापि प्राति
पदिकत्वात्तेन लुका तदश्रवणादित्यर्थः। अमथेति। सुवन्तमित्यनेनान्यतरस्यैकग्रहणे विनिगमकाभावादिति भावः। पूर्व
शब्देष्वेवेति। तस्य कालवाचकत्वेन विभक्त्यलोपस्यैवान विधानमिति भावः। व्यस्तप्रयोग इति। समासे हीवस्य परनिपातः
स्यादिति भावः। अलोपश्च श्रुत्वात्समस्तासमासावयवविभक्तेरेवेति न समासादुत्पन्नस्याश्रयादिति लुग्भवत्येव। ननु गोपदा
र्थस्य गवि चित्रगो इति समुदायार्थस्य चित्राभिन्नगोरूपस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वमेवेत्यत्र चेदाह गोस्त्रियोरिति। राजकुमा
रीपुत्रे स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावः समस्तस्य पूर्वपदत्वकरणं। उत्तरपदभूतयोरिति। स्वरूपकथनं उत्तरपद
स्यैव तयात्वसंभवात्। टजिति। यत इष्टं च्यत्र तदेव रूपमित्यन्वयः। संनिधानादिति। उपस्थितत्वादित्यर्थः। परिशिष्टेति
ति। अत्राहुरिति। स्पष्टैवद्योतकसमभिव्याहारियष्ट्या अप्रसिद्धवाचकत्वेपि संनिधानसाम्येन मानमिति। विग्रहाप्रयोगादिति।
एवं च विग्रहे इति तदुक्तिरसंगतेति भावः। प्रवेशस्यैवेति। एवं च तादृशविग्रहस्वरूपकथनमसंगतमिति भावः। असंस्पर्शादि
ति। एवं च तत्रार्थकथनत्वस्यैवाभावेन तन्मात्रत्वोक्तिरसंगतेति भावः। दुर्लभत्वापत्तेरिति। कृतात्वेन कृते कादेशे कप्रस्यैव लुका एम०
पहारित्येति भावः। वैकल्पिके हृदादिविषये मे ह्रस्वादावलोकिकत्ववारणाय नित्येति। आकरे। अनभिहितसूत्रभाष्ये। परिगण

नफलस्य भोग्यं कटमिसस्य समपाशिद्वित्तेत्राक्ता॰ रक्षितग्रंथे इति अत्राह बीजं तु मध्यार्थेकस्य समपायोगे द्वितीयाविधानस्य
दूरार्थकाराच्छ इति योगे पंचमीविधानस्य चारितार्थ्यमिति। मागुक्तरीत्या। अधिहरीसत्रोक्तया। अधिकरणशक्तीति। कालवा
चकत्वादित्यपि बोध्यं॰ क्रियापदे नैवेति। कर्तृकर्मद्वारेतिभावः निषेधोपीति। असंताभावार्थकनञः क्रियान्वयित्वमुपसंतेरि
तिभावः नवायुक्तेति॰ उक्तव्युत्पत्तिविरोधादितिभावः ततो भूतलाधारकघटाभावप्रतीतिस्त्वार्थीतिबोध्यं। भाष्यकारिति॰ सं
ज्ञा तु प्रतिस्थानमित्यादेः षत्वाभावार्थेति तदाशयः अत्र च अर्थप्रतीतिवाक्य॰ प्रतिशब्दस्येत्यादि मूलं तु रक्षितानुसारीति बोध्यं
साकल्ये इति पूर्वो— मपरिसमेत्यर्थ इतिभावः औत्सर्गिकत्वादिति उन्मत्तगंगमित्यादेः व्यभिचारादितिभावः नन्वग्निग्रं
थादग्रेप्यध्ययनमसत्तीत्यत आह इदानीमित्यर्थः अंतलस्यस्तुतरामिति प्राधान्येनेमर्थः तस्येति अंतत्वस्येत्यर्थः ननु
सहशब्दस्यांतवाचकत्वाभावे तेन समासो न स्यात् अग्निग्रंथपर्यंतमिति विग्रहप्रदर्शनेन भवतापि तस्य स्वीकारात् अग्नि
रंतो यस्येति सस्य लदुक्तविग्रहसमानार्थत्वादत आह सहयुक्ते इति एवं च प्रथमांतेन समासम् इत्यसंगतं॰ साहित्यं च सहशब्दा
र्थः तत्र च सूत्रे विनिगमनाविरहादधिकार्थकसहशब्दस्य ग्रहणमितिभावः साकल्यस्येवेति॰ यत्तृणानि भक्षयेत्स कथम
न्यसरित्यजेदिति प्रतीतेरितिभावः साकल्यस्येवेति॰ यत्तृणानि भक्षयेत्स कथमन्यत्परित्यजेदिति प्रतीतेरितिभावः एवं

चयत्र न त्वत्र तत्रामक्षरेणानात्संयेमाहित्यघोत्पतयेतिमाहि त्ववत् घोत्पतयावोध्यतपेसर्थः सप्रत्वंससकादित्वात्तु सुपेति वा समा
सः यथाश्रुते तु ग्रंथद्वयस्य महाध्ययनेपि माहित्सप्रतीतिर्नोपतेन त्वंप्रतीति तस्य घोत्पतोक्तिरसंगतेव स्यादिति कु॰ मायसिद्धत्व
मेवाहवचनं विनेति विकल्पबोधक शब्दं विनेत्यर्थः नित्यत्वादिति वाकेनसंज्ञा नवगमान्निःयससमासदृशत्वादित्यर्थः पुनर्विधा
नमिति समाससंज्ञायाइति भावः अन्यथा तद्धिहितसमासज्ञानुवादेनाव्ययीभावादिसंज्ञामेव विदध्यात् अत्र चव्याख्याने मवश
रणांद्वन्द्वानां नचतत्संज्ञाविधानमव्ययादीनां समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वसंपादनेनोपसर्जनसंज्ञार्थं चरितार्थमिति क
थं ज्ञापकमिति वाच्यं तत्र सूत्रे समासे इत्यस्य समाससंज्ञायाप्यसंज्ञाविधौ प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थे बाधकाभावादिति दिक्
ईवेन समासस्य क्वाचित्कत्वेहेतुमाहज्ञीमूतस्येवेति अतएव ज्ञापकादिति बहिर्योगे पंचम्यासमासविधानात् ज्ञापकादित्यर्थः
लक्षणत्वं वस्तुसन्निमित्तत्वन्तु तेन तेन संबंधेनान्वये तु वनमन्वित्येव बोध्यं अग्निमभीतिवत् अनुनाद्योतत इति दीर्घगंगा सद
शीति वाच्योर्थः गंगादैर्घ्यसादिः फलितोर्थः घोत्सार्थस्य विशेषणतापाएव संमतत्वात् यद्वाद्योतत इत्यस्य बोध्यत इत्यर्थः सच
शक्त्यैवेति बोध्यं लक्षणत्वं च वस्तु सन्निमित्तत्वन्तु तेन तेन संबंधेनान्वयस्तदाहान्वयमिति अनोःसमोपार्थत्वादितिभावः ते एम॰
नसंबंधेनान्वये तु वनमन्वित्येव बोध्यं अग्निमभीतिवत् अनुनाद्योतत इति दीर्घगंगा सदशीति वाच्योर्थः गंगादैर्घ्यसादिः

फलितोर्थः द्योसार्थस्य विशेषणताया एव संमतत्वात् पद्वाद्योत्यत इत्यस्य बोध्यत इत्यर्थः स च शक्त्यैवेति बोध्यं लक्षणा
लंबवस्तु सदेव निमित्तं एवं चात्रापि तेन संबंधेनामत्रान्वयाभावान्न कर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्ता द्वितीया॰ साहश्याघं
तर्भावश्चैकार्थीभावबलात् उपलक्षितेत्यस्य विशिष्टेत्यर्थः गंगादेर्ध्य सदृशत्वादिको धात्तरं नियमेन मनसा तद्ग
तज्ञापकत्वबोधात्तस्यानुघोत्यतोक्तापथा प्रारभ्यत इति क्रियाध्याहारकतया थशब्दस्य प्रारंभद्योतकतात्तद्वदिति
बोध्यं॰ सामान्यशब्दोपीति तेन पंचनदं सप्तगंगमित्यादि सिद्धिः यदा तरससमभिव्याहारेणेति ननु घटितमेव तत्र वा
क्यं न केवलवर्त्ति यदर्थघटितमिति भावः समासस्येति॰ इदं च समासांता अंत इत्यादि सूत्रेषु भाष्ये स्पष्टं॰ समासा
र्थोत्तरपदस्यैवेति अयं पक्षः सरूपसूत्रेके पठे स्पष्टः परं तु चिंत्यं॰ समासयदस्य तदर्थोत्तरपदलक्षणया मानाभा
वात्तदर्थवाक्यस्योपचारेण समासपदेन ग्रहणमित्यर्थस्यैव गोस्त्रियोरिति भाष्ये उक्तत्वाच्च अंत इति सूत्रस्य
भाष्ये शेषोत्तरपदावयवत्वपक्षस्य विरोधाच्च सरूपसूत्रस्थभाष्यं तु समासावयवत्वपक्षेपि सुयोजं सुधियां तथा नय
नाद्यपक्षे एव फलद्वयमाह तेनेति अर्द्धेदंताव्ययीभावत्वप्रयुक्तो म अदंतद्विगुत्वप्रयुक्तो ङीत्येतत्यर्थः न चाद्विधुरीत्यादि
कारांतोत्तरपदत्वाभावात्तस्त्रीत्वं कथं स्यादिति वाच्यं लिंगानुशासनसूत्राणां लोकसिद्धलिंगानुवादकत्वेनाविधायक

शा०ए० लेनचान्यत्रह्रिंगोरस्त्रीत्वाभावनियामकत्वाभावात्तदुक्तं लिंगमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति समासांताद्व्यादि
स्त्वेष्वेषुभाष्ये॰नचोत्तरपदावयवत्वेपिश्रवयवावयवस्यसमुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगयोः सिद्धिरितिवाच्यं अंतइतिस
त्रेसमासस्यांतोदात्तत्वमुत्तरपदस्यवेतिविकल्पेश्राघेइदं प्रथमकाइत्यादोकयोंतोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वास्कतेस्युत्त
रपदस्येत्युक्त्वातमक्षेन्तवइमत्रांतोदात्तत्वासिद्धिरिसर्थेपरभाष्यविरोधेनतत्पक्षस्यांगीकर्तुमशक्यत्वादित्यलं।इंद्रि
यमात्रपरइतिवाह्येंद्रियेसर्थः सर्ववाह्येंद्रियाविषयेएवपरोक्षत्वव्यवहारादितिभावः नसंज्ञायामितितत्संज्ञकस्येत्य
र्थः नपुंसकह्रस्वइतिउपलक्षणमेतत् उपसर्जनह्रस्वस्यापि॰तदुक्तमितिमाधवादिभिरितिभावः नदीभिश्चसत्र
केपटोप्येकं परंतुयोगविभागसिद्धस्यसामान्यत्वेनविशेषेणानदीपौर्णमासीत्यनेनबाधः कथंनेत्यत्रदंठमानं फलंच
चिंत्यंतदेतत् उपसर्जनह्रस्वस्यापि॰तदुक्तमितिमाधवादिभिरितिभावः नदीभिश्चसत्रेकेपटोप्येवं॰परंतुयोगविभा
गसिद्धस्यसामान्यत्वेनविशेषेणानदीपौर्णमासीत्यनेनबाधः कथंनेत्यत्रदंठमानंफलंचचिंत्यंतदेतत्तदुक्तमित्यने
नध्वनितं इत्यव्ययीभावः इतिपक्षेस्थितिश्चतत्तुनासूचितमरूचिवीजमुक्तं॰ यद्यपिसंबोधनेइतिएवंचतत्रैवानेनसमासः राम०
स्यादितिशंकातत्र घटितेतितत्प्रकृतिकसुवंतेसर्थः गर्गादिभ्यइतितद्धितविधौसपइतिनाधिकारः तत्संबंधयस्य

मित्यर्थे गर्गादिभ्यः प्रत्ययइत्यर्थे तदर्थे वोधस्य सुबुत्पत्तिं विना संभवात्परिपूर्णपदं पदार्थोत्तरेणान्वेतीतिकुत्सितइ
ति स्त्रेऽत्रोऽभाष्या च सुबुत्पत्तेरनंतरं सामर्थ्यात्सुप्यव्यवहिता भस्य योत्पत्तिरिति किमर्थं तत्र लक्षणाकथंवा तस्य ज्ञापकत्वे
मिति चिंत्यं तत्रैकेपठंति समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधइतिवार्त्तिकव्याख्यावसरे श्रितातस्य च सुबंतत्वाभावमाशंक्यासंबु
द्धेसंभवइत्युक्तं प्रमादइति कष्टं श्रितइत्यत्र यथा स्यात्कष्टं परमाश्रितइत्यत्र माभूदिति भाष्यविरोधादिति भावः स
मर्थेनेत्यस्य विशेष्यत्वमादाय प्राप्तस्य तदंतविधेः समासप्रत्ययेति निषेधइति तात्पर्ये सुबुत्पत्तेरिति स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेरि
त्यपि बोध्यं नसिध्येदिति श्रितशब्देन समासे तत्तद्घापि समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वात्तद्रूपसिद्धिः श्रिताशब्देन समासे
तु समुदायस्य टाबंतत्वाभावइति तद्भावः सापेक्षत्वेनेति ननु कारकांशे क्रियाया नित्यसापेक्षत्वेन को दोषः नच सापेक्षत्वे
न काष्टशब्देनैकार्थीभावापत्त्रेत्वनष्टगर्थापसेन निष्प्यतस्य केवलस्यैकार्थीभावो दुरुपपादइति असामर्थ्यमितित
दर्थइतिवाच्यं परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे परमगार्ग्यायणइति प्रयोगस्यापेनविधिरितिसूत्रभाष्यसंमतत्वेन तदनुपप
त्त्यानिष्पत्त्येकार्थीभावाभावेपि यथाकथंचिदेकार्थीभावमादाय वृत्तेर्भाष्यसंमतत्वादिति चेन्न समुदायादाय्य।
पितदादिनियमाभावेन केवलापत्तेर्दुर्वारत्वमिति दोषस्यानेनोपलक्षणात्तदिगिति दिगर्थस्तु उपपदमतिङिति सूत्रस्थ

ल॰श॰र॰

नषष्ठीसमासादुपपदसमासो प्रतिषेधेनवाषष्ठीसमासाभावादुपपदसमासद्वयं तंतरंगत्वाभिप्रायमुत्कात दुभयप्रसा
ख्यानपरेणातदुत्तरेणाथवाविभाषा षष्ठीसमासो पदानसतेद्रा पपयदसमासोभविष्यतीतिभाष्येणयथाकथंचित्का
रकोयादानेपितत्सरिभाषाप्रवृत्तेः षष्ठीसमासोपदानसतदोपपयपदसमासोभविष्यतीतिभाष्येणयथाकथंचित्कारको
यादानेपितत्सरिभाषाप्रवृत्तेः षष्ठीसमासोपदानसतदोपपयपदसमासोभ) पिसुवुसंत्तेः पूर्वमेवगतिकारकेतिस्वरश्च
षष्ठीसमासेपात्पुभयोः समत्वेनांतरंगत्वाभावेपिनक्षतिः एकसंज्ञयोरेवोभाभ्यामपिप्रवृत्त्याविरोधाभावेनयुगपदे
वोभाभ्यांसंज्ञाद्वयेजातेयदानषष्ठीसमासोनतत्कृतेकार्थीभावस्तदोपपदसमासस्तत्कृतेकार्थीभावोभविष्यतिस्था
स्पतीत्यर्थकेनतस्याः कारकमात्रविषयत्वोचितत्वात् अन्यथाकर्तृकरणोपपदानामिष्टिवद्वदेत् तथापिनदुक्तप्रयोजना
सिद्धिरेवात्रदूषणमिति॰ एवंचेदंशेषुसुपेत्यस्यासंबंधेपिनक्षतिरितिबोध्यं॰ नफलमिति॰ तेनमुख्यगत्यर्थत्वाभावा
लक्ष्यकर्त्तरिक्तः कथंवाकर्मणिद्वितीयेत्यस्याप्रसंग। यद्द्वितीत्यत्रत्यासन्नेणतिलवादिनामतेतदर्थभावश्यकमिदं॰ द्वितीया
ग्रहणास्येतिचतुर्थीवेत्येवसिद्धेतत्सामर्थ्यात्सषष्ठीबाधकमित्याशयः प्रत्याख्यायेतिमंदर्शनादिपरत्वेधात्वर्थस्सकर्मत
याकर्मणायमभिप्रेतीतिसंप्रदानत्वेचतुर्थीः तदपरत्वेकर्मणिद्वितीयायात्रसिद्धिमाश्रित्यतत्प्रख्यातमाकरे॰ नित्येती

राम॰

तिसमासत्वमानार्थकवाक्याभावेनतत्वाभिमानः अर्थद्वारकमितिगुणवचनस्यशब्दत्वादितिभावः नन्वेवंकर्त्रेकर
णोइत्येवसिद्धमतआहरूढत्वेत्विति धनरूढत्वेत्वित्यर्थः । अर्थेरेविभवाअपीसम्भ्र्णादितिभावः एतदभिप्रायेणै
वार्थग्रहणमितितत्समर्पे । श्लक्ष्णानिपुणयोगेहेतुत्वसंभवेपिसर्वत्रहेतुत्वोपपादनासंभवरूपाहत्वेणहवचनाद्विति
वार्थमिति सदृशशब्दयोगेप्रतियदोक्तत्यातुल्यार्थेरितितृतीयांतेनैवसमासोनतुभाजनेनहेतुनासदृशाइत्यादो
एतेनतत्रषष्ठीसमासेनासिद्धिः हेतोः षष्ठ्यर्थत्वाभावादितिपरास्तं । अभिधेयपरमितिऊनार्थकलहे तृतो
यापादइतिसूत्रव्याख्यानादर्थग्रहणंवृत्तिकृतोक्तं ऊनार्थानुत्रपष्ठास्यर्थकलहशब्दोत्तृतीयांतास्सगणंपतोदात्ता
नीतितदर्थः तत्रहिप्रतिपदोक्तत्वादस्यैवग्रहणमतोत्रापर्यशब्दोभिधेयपरइतिभावः तृतीयेतिसूत्रभाष्येत्रस
मर्थग्रहणंप्रत्याख्यातं अतएवसमर्थसूत्रभाष्येतृतीयातत्कृतेत्युपन्यासोपदानविकलइत्युदाहृत्तमुपादानेन
कृत्ताविकलइत्यर्थः स्वरविधायकेव्याख्यानादर्थग्रहणेतुनभाष्यानुग्रहः किंचतृतीयापादइत्यत्रप्रतिपदोक्तप
रिभाषायाअप्रवृत्तिरेववाचाकृतइत्याद्यर्थकवाक्कलहादाविष्टमेवेतितदाशयः प्रतीयते । एतज्ञंतस्यचेतिउभय
थापिसूत्रपाठदर्शनादितिभावः अस्यवार्त्तिकस्यसमासप्रकरणेऽदर्शनादाह एतच्चेति अत्राद्विजशब्देनेतिनरस्य

ल॰श॰१०

संबंधो द्विजस्तदितरमनुष्येभ्यः श्रेष्ठ इति बोधः द्विजनरसमुदाययोरवयवयोरवयवावयविभावः संबंधः द्विजेतरमनुष्येभ्य
इत्यध्याहारः यतः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं गुणादिभिरिति तत्त्वात्पर्यवसानात् तत्र पृथक्करणे स्वघटित
समुदायघटकस्वेतरेभ्य इति मते इदं येन तु व्याहृत तत्त्वात्स्वः संबंधो निर्धारणविभक्त्यर्थः न गामित्वस्य च द्विजेतरमनु
ष्यपरत्वः तद्याश्रयत्त्व श्रेष्ठत्ववान् द्विज इति बोध इति वदंति तन्मते श्रेष्ठशब्देन समासप्राप्तिबाधात् ध्वनयन्नाह कथं
पुरुषोत्तम इति· पूर्वमते तु पुरुषस्योत्तमेन सामर्थ्यं दुरूपपादः उत्तमत्वस्य निर्धारकगुणत्वात्· निषेध इति भावः
सामान्यत एव षष्ठीसमासनिषेधयोऽप्रवृत्तिरिति वेतं ङिकमतमभ्युपेत्याप्याह यद्वेति· संज्ञायामिति समास इ
तिह लदंतादिस्यलुकृतु नालुकि संज्ञात्वभंगापत्तेः कृतालुकः संज्ञात्वे हि तेन तस्य साधुत्वान्वाख्यानं अत एव र
घुनाथादेरणत्वं न सर्वनामानीसूत्र निपातनात् णत्वाभाव इत्यस्य सत्वपमाशयः स्वायत्तसंज्ञाकरणेशणत्वानुगताया
एव कर्तुमैविसेनात्कृतणत्वस्य स्वसंज्ञात्वेनोच्चारणं तादृशस्यैव साधुत्वार्थं तदुक्तं गाथकामेव निपातनानीति सं
ज्ञायां न द्विज इत्यादि तु नेष्यत एवाभिधानलक्षणा। कृत्तद्धितसमासा इत्यकर्त्तरि च कारके इत्यत्र भाष्योक्ते एम॰
रितिदिक्। पूरणार्थत्वा। तत्संज्ञकत्वं· कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य संज्ञाविषयत्वादिति भावः उंछादिष्विति अधिकरणसप्तमी।

यादपूरणमितिनिर्देशेनपूरणेननिषेधस्यानित्यत्वंज्ञाप्यते तेनकुंभपूरणंभवइत्यादिउक्तंषष्ठ्यादिचसिद्धमि
त्यस्मिन्भाष्ये एवेतिएवंचस्वरितत्वकल्पनंभाष्यविरुद्धमितिभावः उक्तोदाहरणस्येतिब्राह्मणस्यशुक्लाइत्यस्यस
र्थः गुणवाचितेषति। सदागुणवाचिनंयेत्यर्थः पूर्वग्रंथेतिपूर्वंतिनसमासप्रतिषेधस्योक्तत्वेनपुनरुक्तेननतत्स्वीका
रोविरुद्धइतिभावः भावप्रत्ययांतएवेतिभावप्रत्ययांतः सन्योगुणमेवाहेत्यन्वयः तदाहतदभावेपुरुं गुणिनंचे
तिघटस्यशुक्लोघटः शुक्लइत्युभयविधप्रयोगदर्शनादितिभावः गुणमेवेतिनगुणिनमित्यर्थः क्लिष्टमि
तिभावप्रत्ययांतोगुणवाचीतिशब्देनाक्षरमपोदयानदर्थालाभात्क्लेशः पुनरुक्तमितिशुक्लादिरेवसंनेनेवगं
धादिभिर्नेनिषेधइत्यर्थलाभेनसंदेहाद्विपुनरुक्तिरयुक्तमित्यर्थः निष्कृष्टंगुणमितिगुणमेवनाहुः किंतुगुण
गतांजातिमाहुरित्यर्थः तुल्याएवेतितेनतत्रनिषेधाप्राप्तिरिष्यतेचतत्रसमासादिसंमतत्वादितिभावः स्व
ग्रंथेनेवेतितत्रहिसशुक्लादिरेवेत्युक्तंस्मरणायवादमितिभावप्रत्ययांतः सदागुणवाच्यप्यत्रनिषिध्यतइति
दर्थइतिभावः केवलस्यगुणस्येतिभावप्रत्ययांतोप्यश्वत्थस्यचतेइतिभावः तेनब्राह्मणस्यशुक्लोरूपमित्यत्रापिनि
षेधइतिबोध्यं। तस्मिन्गुणेरितिद्वंद्वषष्ठीतिसूत्रेभाष्ये। तत्रगुणमात्रेतिष्ठेतिवाचकतयानगुणिनितेनतस्यासे

ले॰ शा॰ १०

गुणेो ः गुणवोधकेः शब्दे इत्यर्थः गंधत्वेनेति॰ गंधशब्देनेत्यादिः गंधशब्देन रूपेण प्रतीयमानो गंधः शुक्ला
दिशब्दाच्छुक्लगुण इव न गुणिसमानाधिकरण्येन तद्विशेषणतया प्रतीयते किंतु स्वप्रधानः स्वनिष्ठविशेष्य
तावानेव प्रतीयत इत्यर्थः नात्स्यामिति गुणसामानाधिकरण्येनैव गुणवाचकत्वमित्यर्थः अदर्शनादिति गं
धमालतीकुसुममित्यप्रयोगादित्यर्थः न तत्स्येति॰ घटः शुक्ल इत्यादौ गुणिसमानाधिकरणगुणस्यापि
ते ः प्रतिपादनादित्यर्थः शौक्ल्येति नेः सर्वदा वैगुण्यसमानाधिकरणसैव गुणस्य प्रतिपादनादिति भावः सा
मानाधिकरण्यमस्त्येवेति॰ गुणिसामानाधिकरण्येन प्रतिपादकशब्दावाच्यगुणवाचकत्वं तत्स्यत्वं तत्स्यत्वं
नेवं शौक्ल्यादिशब्दास्तेषां गुणिसामानाधिकरण्येन प्रतिपादकशुक्लादिशब्दवाच्यगुणवाचकत्वं तत्स्यत्वं
नेवं शौक्ल्यादिशब्दास्तेषां गुणिसामानाधिकरण्येन प्रतिपादकशुक्लादिशब्दवाच्यगुणवाचकत्वादित्यादि क्
तादर्थ्यरूपसंबंधस्येति अत एव गुर्वर्थशब्दस्य गुरोरिदमिति विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये॰ सर्वपश्चादिति ततः पश्चादि
ति भाष्यप्रयोगे अग्रादित्वात्सप्तम्यंतात्तसा पपत्तौ तद्योगे पंचमीकल्पनेमानाभाव इति भावः भाष्यप्रयोगोपी राम॰
ति प्रकृतसूत्रस्य भाष्यस्वरसोपीत्यस्यायुपलक्षणमिदं केपटेति उक्तमत्रारुचिबीजं॰ तद्येनत्विति॰ पद्यपि शेषष

ष्ठ्यां न स्वरभेदस्तथापि कारकषष्ठ्यामस्त्वेव समासनिषेधश्चाविशेषादुभयोरपीति भावः सति समासे इति षष्ठीसमा
स इत्यर्थः षष्ठ्यांतत्वेनोभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वादिति भावः पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानि
ति अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्य सेतत्तत्र षष्ठीसमासेपि सुवचमित्यत्र बोध्यं · व्यवस्थेष्यते इति पूर्व
निपातव्यवस्थेष्यते इत्यर्थः तच्चेतिद्यवस्था रूपं वस्त्वित्यर्थः अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्य षष्ठीसमासे
पि सुवचमिति योजना तत्क्रकौडिन्येति। आसीदित्यध्याहारेण धातुसंबंध इति भूते क्त इति वाच्यं · सुरासुरैः पूजितोऽस्ती
मां देशेषात् तेनेतीति अमयावर्त्तमाने क्तप्रत्यये कृते स्यच्चवर्त्तमान इति कर्त्तरि षष्ठ्या दुर्वारत्वेनोपज्ञातशब्दयोगे तृतीयांत
त्वासंभवः नेचपमर्यांतरे तृतीयापूर्वोत्तरत्र कर्त्ततृतीयापाएव निर्गयात। सामान्यविषयकत्वस्यैवेति · विशेषविषयए
वससायोनानुवाधविषये इति सामान्यतो ज्ञापत इत्यर्थः परित्वादुः तत्क्रकौडिन्यन्यायेन वर्त्तमाने क्तेन भूते क्तो बाध्य
त इति च कुमपपोर्यपतस्तत्क्रकौंडिन्यन्यायोपेन नाप्राप्ते इत्यनेन समानविषयः नाप्राप्ते इधिदाने तक्रदानमारभ्यते इ
ति तेन युक्तः दधिकाधः प्रकृते तु न सः अप्राप्ताप्राप्तविभाषयोरपवादो आचामादिवृद्धिरारभ्यते सोऽपवाद इत्यादावेतानत्क्रकौ
डिन्यन्यायेन तयातयाबीध इति तर्हि तेषु चामिति सूत्रभाष्योक्तेः अत्र वर्त्तमानक्तस्य भूतक्तेनाप्राप्तेनारंभात वर्त्तमान

ल॰ श॰ ९॰

त्वभूतत्वयोर्युगपद्विवक्षाया असंभवात् यदादनस्याद्वर्तमानेलट् स्यादिति तस्यैवापवादोमापो नतु भूतेक्तस्ये
तिदिक्॰ अनुप्रासस्कार इतिम्रस्तादिसूत्रेके पठो प्यवंकारकषष्ठ्या एवेति क्रादियोगेतस्याः प्रतिपदविहितत्वादिति
भावः एतेनेति उक्तप्रकारद्रूपेनेत्यर्थः। कथं तर्हीति॰ किमोह्यधिकरणमिसर्वाभिप्रायेणप्रश्नः अर्थः स्यादि
ति॰ कर्त्रर्थेतजकाभ्यांकर्मषष्ठ्येवसमासप्रतिषेधस्तेनेतिभावः परिशेषितेति॰ कर्मातिरिक्ते निषेधेनकर्मणिप
रिशेषितेत्यर्थः विधिरूपेणेति अयमेवपक्षोयुक्तः इत्यन्यत्रप्रपंचितं॰ उपरंजकत्वमात्रंवा धाभावेनसंभवमात्रं॰ ज
यादिस्य इति अयमेवपक्षोयुक्तः इत्यन्यत्रप्रपंचितं॰ उपरंजकत्वमात्रं॰ बाधाभावेनसंभवमात्रं॰ जयादिस्य इति॰ अनेना
रुचिः सूचिता तर्ह्योजं कर्मणि चेतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः तत्र हि कर्मषष्ठीमात्रेतन्निषेधः सर्वे पर्थ्यमायादितं॰ आ
हुरिति॰ आत्राकृचिवीजंताभ्यांकारकषष्ठ्येवनिषेध इतिप्रत्यासत्तिलभ्यार्थस्यैवज्ञायनमुचितं॰ एतत्॰ त्रिभुवनविधा
तुरित्येततस्यानुबंधकस्य गितस्यहितेनेवव्याख्येदतिभावः मतांतरेस्यानुबंधनिर्देशः कर्त्रीतिवत्स्य प्राथः अस्य
थात्॰ साहचर्यात्कर्त्रर्थाकस्यैवग्रहणे सिद्धेकर्त्रीतिव्यर्थमेव। अत एवेति। अप्रधानकर्मधारयात्मत्वर्थीयइत्सने राम॰
नवृत्तिद्वयाकल्पनलाघवमूलकेनमनस्यादिति भावः अतएवपृथुशब्दान्मत्वर्थीयोनेति रक्तेन्तइतिसूत्रेभाष्ये उक्तं

रूढत्वेनुनदोषः कर्मधारयान्मत्वर्थीये कृते योर्थः प्रतीयते तस्मिन्बहुव्रीहिणा लभ्ये हि लाघवं चिंतानाम्यथेति तासंबंधि
कृत्समर्थ वा निति अत्र हि जातिविशेषवान्प्रतीयते न तथा प्रतीतिर्बहुव्रीहौ सर्वधनीत्यादि तु व्रीह्यादियाठात्सिद्धं अदंडी अ
वाग्मीत्यादौ मत्वर्थीयां ते नञ्समासः बहुव्रीहिणा दंडसंयोगनिषेधस्य सम्यग्बहुभाषित्वनिषेधस्य चानवगमात् असुव
र्तो गस्येति प्रत्ययस्याप्त सूत्रस्य भाष्यप्रयोगेण क्वचिल्लाघवा नादरोपी समनत। ऊर्ध्वी त्ववयवे कापवग कृप्रवृत्तो वीजमाह समुद
य इति तथा चेति इंद वृत्त्याधनुसारेण सूत्रा शयवर्णनमात्रं परवल्लिंगमिति सूत्रस्य भाष्यानुमत्यभिधाने षष्ठी समासद्व्य
त एवेति लभ्यते तन्नोपरिष्टात्स्फुटी भविष्यति नाभेर्य इति नाप्यवधिक इत्यर्थस्तदाह दिग्योगलक्षणेति ननु पूर्वशब्दस्यनाभि
सापेक्षत्वात्कथं समासोत आह पूर्वशब्दस्येति प्राधान्याच्चेति भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिरिति भावः समुदायेति छात्र
समुदायावयवः पूर्व इति बोधः एकदेशिसमासं विनेति लक्षणाप्रतिपक्षे रूपपरिभाषयैकदेशपूर्वकस्यासैवकत्र ग्रहणमिति
भावः इति भावद्रूपाभिमानहत्यर्थः यथा थुतसूत्राशयवर्णनाभियुक्तानां ज्ञायकवादिनामिति भावेः एतत्सूत्रप्रत्याख्यातभा
ष्यरीत्या तु तत्र लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषाया न प्रवृत्तिः कर्मधारये णैव सर्वप्रयोगसिद्धेः तत्रैवार्थे च साधुत्वं यथोत्तरं मुनी
नां प्रामाण्यात् षष्ठीसमासस्तु तद्विषयेनभिधानाद्वारणीयः यद्वेष्ट एव सः ज्ञापकस्य चनोपयोगः तद्धनयन्वक्ष्यति एवं चाऽस्या

ल०श०ग०

ख्यानमिति दिक्। निर्द्देशादेवेति। नच शब्दपरत्वेपि तुयोरणोतिवन्नपुंसकोच्चारणसत्वेनन तेनक्लीबग्रहणमिद्धिरितिवाच्यं। योग
विभागपूर्वकमर्धमित्तिनिर्देशेनतत्त्वाभद्रस्याशयात् भिन्नलिंगत्वमुपपादयतिशाकलस्य्रेति। निर्देशेनेतिशाकलखंडेद्व जिनिर्दे
शेनतत्त्वाभद्रस्याशयात् भिन्नलिंगत्वमुपपादयतिशाकलस्य्रेति। निर्देशेनेतिशाकलखंडेद्वति निर्देशेनेत्यर्थः लभेते इतितेन खं
डमात्रवाचिनस्त्रिलिंगत्वं सिद्धं अतएवर्द्धं तार्धमास्यात् सतितमित्यादयः प्रयोगाउपपद्यंते अवयववाची पुंलिंग इति भाष्यं तत्पल
स्रणामितिभावः अस्मितुभाष्यानुरोधेनकोशेवापुंसीति पूर्वोन्त्वप्येवं दंतार्धमित्यादौसमांशत्वाद्येपाभिप्रायं नपुंसकत्वं। शरीरा
र्धहरणमितिवत्षष्ठीसमासः स्त्रियांप्रयोगादर्शनाच्चेत्याहुः आमृतमिति तत्रोक्तविग्रहे निर्दृष्टमितिभावः ननु पिप्पलीनांबहुत्वाद्बहु
वचनं कुतोनेत्यत आह परत्वादितिविशेष्येक्यादिति। अर्धस्य विशेष्यस्यैकत्वादित्यर्थः मा भूदिति। अवयविन एकत्वाभावादितिभा
वः खंडसमुच्चयेत्विति एकशेषेरोति भावः। एतत्सूत्रमिति एतस्यैकदेशिसमासस्य विधायकं सूत्रमित्यर्थः जातावेकवचनं तेन सूत्र
पस्मित्यर्थः अर्धपिप्पल्यायुपलक्षणं सूत्रत्रयोदाहरणस्य। एकदेशिसमासो नारभ्यते इति तत्र भाष्ये उपक्रमात् इष्टत्वादिति। तथा
चतत्रैव भाष्यं दृश्यत एव पिप्पल्यर्द्धमितीति। प्रयोगरूपेतद्वाव्याविरोधादर्धपिप्पलीत्यत्रैकदेशिसमासे नमुक्ते षष्ठीसमासो न राम०
भवतीति द्वितीयेति सूत्रस्थं भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्याहुः द्विगुप्राप्तेति तद्धिएषु तत्पुरुषेषु परवल्लिंगतानिषेधकं तत्पुरुषग्रह

ण प्रत्याख्यानेऽर्थादेव प्रत्याख्यानं तस्येति भावः त्रिसूत्रीमिति उक्तरीत्या कर्मधारयेण सिद्धिमाश्रित्येत्यर्थः एवं हि तत्र भा
ष्यते सुरूष ग्रहणं न करिष्यते एकदेशिग्रहणान्नित्यं द्वंद्वं द्व्येकदेशिनोरिति वक्ष्यामि तदेकदेशिग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं एकदेशि
समासो नारप्स्यते कथमर्धपिप्पलीति समानाधिकरणो भविष्यति अर्धं चासौ पिप्पली चेति षष्ठीसमासोऽपि प्राप्नोति इष्यत ए
षष्ठीसमासः अपूपार्धं पिप्पल्यर्द्धमितीति भक्त्यादिपरे स्त्रीलिंगे अतुर्थ्यादिशब्दे रनभिधानात्समासस्य एवनेति तत्रैकदेशिस
मासे च तुर्थीभिक्षेति कर्मधारये तु पुंवत्वे चतुर्थभिक्षेति भेद इति न शंक्यं इत्यादीति। आदिना लोपे चेत्यादपूरणमित्यादेः संग्र
हः इमं क्लेशमिति न चात्र पक्षे तत्समस्यव्यवहितप्रामाण्यान्नाम्नामन्वयक्लेशः सोऽत्रत्वकत्सनस्येत्याधिकक्लेशत्वमित्यभिमानात्तेनद्धा
मिति· परिच्छेद इत्यर्थः तद्वारेति· तत्परिच्छिन्नजननक्रियया हि पुरुषस्य परिच्छेद इत्यर्थः तदाह यस्य हीति परिच्छिन्नस्यैवेतिता
वत्कालानो तज्जननाश्रयत्वेनेति भावः द्योतयितुं यस्य सदिति गुणीभूतमपि यच्छब्दार्थं तच्छब्देन परामृश्यत समासजात
पदप्रतिपाद्यताप्रदर्शनेन तद्द्योतनमिति भावः यस्य समासजातपदार्थ इति हि विग्रहवाक्याद्बोधः मासो जातो दश्यतामिसा
दो जातस्यैव दर्शनकर्मत्वादिप्रतीतेर्न त्वेतावता न्यपदार्थप्रधानोपमिश्रमः कार्य इति बोध्यं· नास्यं प्रवेश इति तत्र विशेष्य
विशेषणभाववैपरीत्येनैकार्थीभावस्तोयात् इति भावः व्यत्यासेनेति जातपरिच्छेदकोपास इति वाक्यार्थो मासपरिच्छेद्यो जा

ल०श०र०

ज्ञात इति वत्स्यर्थ इति भावः विग्रहं गृहीतीति त्वन्निविग्रहः प्रधानार्थसाम्यापेति भावः अषष्ठ्यर्थव हुब्रीहावित्यस्य विप्रकर्षः स्या
दित्यनेनान्वयः पंचविधेकर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणरूपे तत्र प्राप्तमुदकं यमिति विग्रहे पितत्तः कर्मत्वा
दिनाऽविधानात् । निर्विकादलादित्तित्वदीयानां स्मात् सक्रुदादीनां चेति शेषः किंचेति षष्ठ्यन्तानां तु नो लौकिके प्रवेशः शेषइत्यु
क्तेरिति वक्ष्यते अनुपस्थितकल्पनं षष्ठ्यन्तकल्पनं अस्माप्रदापिकंचेति । सर्वादीनीति सूत्रे सर्व आदिर्येषां तानीमानीति
भाष्ये विग्रहप्रदर्शनात् इति भावः पदांतरेति सद्दसे तदित्यर्थः अत एव सस्य रद्धसंमतद्रूसनेनान्वयः प्राच्येन सद्दसतः पू
र्वेणाचित्रागावोयस्येत्यादिना । अर्पितेबोधितेविषयो वाक्यार्थे तत् घटके पच्छ द्दार्थातत्स्यदंतत्स्य देनतेपरामृष्टं वाक्यभेदेने
तियस्यचित्रागावः संतिस चित्रगुपदवाच्यो भवतीत्येवं वाक्यभेदेनेत्यर्थः इयं कारिका ग्रंथकर्तुरेव वक्ष्यतामितिवाक्येग
वामेव प्राधान्ये वृत्तौ तु संबंधिन इति नास्येव वाक्ये न प्रधानार्थसाम्यमित्यर्थः क्वचित् गुणेति अर्थानां वृत्तिविग्रहयोर्गुण
प्रधानत्वं समानमिति यत्तदविवक्षितमिति तदर्थः यत नस्त हितार्थोपदर्शके आख्यातेवृत्त्यपेक्षया पुनः प्रधानमा
वस्य विपर्ययो वैपरीत्यं क्रियाप्रधानत्वादिरूपं वृष्टमित्यर्थः तदाह विग्रहवाक्यानीहेति । परे तु पादशो गुणप्रधा राम०
नभावो र्थानां लोके दृष्टः सक्वचिदविवक्षितस्तद्धितार्थविग्रहवाक्येतिदंतेलौकदृष्टस्य क्रियाप्रधानत्वस्य वैपरी

संकर्तृप्रधानत्वं दृश्यत इति हरिश्लोकार्थः तद्धितस्योपलक्षणं वृत्तिमात्रस्य एवं च वृत्तिसमानार्थं तदर्थबोधक
मितदर्थबोधकत्वेन दृश्यमानवाक्यमिति भावः तदेव प्राधान्यं तच्छब्देन दर्श्यते तेन चासर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरा
मर्शकत्वात्तच्छब्देन दर्शितं भवति चित्रगोः संबंधी यः स चित्रगुपदवाच्य इत्यर्थः अत एव तद्वहतीति सूत्रे भाष्ये त
स्येदमित्येव सिद्धे इदं व्यर्थमित्याशंक्य वहतिर्वोढेति शकटस्याभेदान्न तेन विधिरित्युक्तं शब्दभेदेप्यर्थसामान्यात्सिद्धं
य एकार्थी रथं वहति स एव रथस्य वोढेत्युक्तं तत्र शब्दभेदादित्यस्य वहतीति क्रियाप्रधाने वोढेति कर्तृप्रधानमित्य
र्थः अर्थसामान्यादित्यस्य तत्त्वार्थोपदर्शके वहतीत्यत्रापि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात् वहनकर्तृत्वेवार्थ इत्यर्थः
वर्तमानकालश्चाविवक्षित एवमन्यत्रापूर्वं कालाः परिमाणिनेति सूत्रे भाष्येपि स्फुटमिदं सक्ष्मा दशाभिस्या
द्भः हेतुकद्विविति । तद्धितार्थोत्तरपदेति विहितेत्यर्थः वार्त्तिके उत्तरपदेनेति हेतौ तृतीयेति भावः नियमभंगो
नेति । इदं चैकपटानुरोधेन यद्वाशानतस्याधारत्वं न तदन्वयद्वारैव तस्य क्रियान्वय इति शौण्डादेरस्ति क्रियान्वयेन तद्वा
रादन्वितास्यापि तदन्वय इति प्रकारान्तरेणापि तदभंगसंभवात् न दंतभावेन मानमक्षकुशलइत्यादौ तदास्तत्वा
धमतीति श्चेत्यर्थः । आधिपप्रधान इति अधिशब्दस्याधिकरणवृत्तिरित्यर्थः ईश्वराधीनद्रव्यस्येश्वररूपाधिकरणवृ

ल०श०१०

त्तिरित्यर्थः स्पष्टं चेदं स्वविधौ पके भाष्ये अधिकरणप्रधानस्येति अधिकरणशक्तिमात्रबोधकस्येत्यर्थः अधिक
रणप्रधान इति। मध्यगताधिकरणत्वशक्तिप्रधान इत्यर्थः तदाह मध्ये इत्यर्थादिति। वनेऽन्तरिति वनहृत्तिमध्यभागे इ
तिबोधः अधिकरणत्वमात्रे तिन्नु मध्यालिंगितत्वहृत्तिरित्यर्थः असंगतेरिति। अव्ययीभावस्य निसत्वेन व्यपेक्षाया
स्तत्रासंभवादिति भावः अन्यथा। अतोधिकार्थवृत्तिनाप्यव्ययीभावस्वीकारे अतिप्रसंगश्चेति· चोहेतो अन्यथाऽन्य
थेतिपदेयात्रसाध्ये हेत्वंतराकथनेन तदसंगतिस्पष्टैव अव्ययीभावनद्युति। त्वदुक्तरीत्या मध्यगताधारत्वषवनस्यैव वनगता
धारत्ववाचकत्वं नतस्येति भावः अधिकरणप्रधान इति शक्तिमत्प्रधान इत्यर्थः असंगतमिति विशेषणसमासेनैव
गतार्थत्वात्तदाह अधिकरणेति। स्वं चेत त्वकारणेन तथार्थकथनमनुचितमिति भावः इह शास्त्रे। द्वले भत्वादिति स्व
सुयेस्सुकेरिति भावः शाकपार्थिवादिरिति। नचैकैपठोक्तत्वसाख्यानेदोषः शाकप्रियपार्थिवइत्यादिवारणाय तद्व
चनस्यावश्यकत्वेनैकेपठोक्तत्वसाख्यानस्यासंगतत्वादिति भावस्तच्च न यनाहेत च्चेति भाष्यएवेतितत्र हि त्रैविधर
त्यसमवायं वाविद्यामधीते इति विग्रह इत्युक्तं· एते नेति नवरसमूहे विराममत्यस्य नवावयवकरसमूहे नवमूहविरामिम एम०
र्थ इति भावः एकापि सप्तमीति। एको च्चारणविषयापि सप्तमी तंत्रेणो च्चारणाद्विघत इत्यर्थः द्वहमाधुत्वं तु सोत्रत्वा

त्वात्। स्पष्टं चेदमादेशप्रत्यययोरितिसूत्रे मूले विषये इति अत एव पौर्वशालइत्यादौ तद्धितोत्पत्तिः अन्यथोक्तापो
नामप्रयोग इति न स्यादिति भावः प्रतिपदोक्तत्वादिति। निरवकाशत्वाभावेऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वा
त्प्राप्यमिति भावः प्राचां ग्रन्थमिति। भाष्यग्रन्थमित्यर्थः परस्परसंबन्धाभावादिति। निष्कृष्य पंच गोपदमात्रयोः पर
स्परं विशेष्यविशेषणभावपूर्वकमेवान्यपदार्थोपसंक्रमाच्छत्रोपानहमित्यत्र समाहारबोधपूर्वकमेव तदुपसंक्र
मात्रेदसंगतिः स्यादेव। वचनसामर्थ्यादिति। तत्सामर्थ्याद्भूतपूर्वसामानाधिकरण्यमाश्रित्येत्यर्थः बाधित इति त्र
याणामेकार्थीभावे द्वयोर्मध्ये क्षापाद्दुर्लभत्वात्। महाविभाषा हि अपेक्षापाद्य बोधिकेति भावः ज्ञापकशब्दो बो
धकपरः अत एवेति। वार्त्तिकस्थ तत्पुरुषपदस्य सूत्रसिद्धार्थानुवादकत्वादेवेत्यर्थः त्रिपदबहुव्रीहावितरशब्द
स्य सर्वनामत्वात् पूर्वनिपातः स्यादिति भावः न चैवं पूर्वनिपातव्यावृत्तये तदग्रहणस्यावश्यकत्वेऽप्यकृतार्थ
साधकत्वेन भस्य के ५८ सोपन्यास इति वाच्यं। तत्पर इत्यादिनिर्देशेन तत्पूर्वनिपातस्यानित्यत्वेनापि तत्सिद्धेरिति पुंवत्त्व
मेव सुरूपफलमित्याशयात् कर्मधारयपूर्वपदकबहुव्रीहौ तु तस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपातापत्तेः सन्न कृतः। सूत्रा
र्थानुवादकत्वे तु वार्त्तत्यात्तिः दिकसंख्ययोरभावात्। अत एवेति। ज्ञापकसिद्धार्थानुवादत्वादेवेत्यर्थः अन्य

श०र०

याचित्वाशंक्यपुंवद्भावप्राप्तिरिति भावः ननु भौतपूर्विकं सामानाधिकरण्यमादाय हि गुणवत्पूर्वे काले के सपि दुर्वो
मिति टच् दुर्वारेत आह। पूर्वकाले केति। तस्य सामर्थ्यात् प्रवृत्तावप्यस्य प्रवृत्तेः सामानाभाव इति भावः दिगर्थस्य पदि
सामानाधिकरण्यमात्रे नियामकं न तु निष्कृष्य तयोरेवेत्याग्रहः एवमेकार्थीभावमात्रमपेक्षितं न तु निष्कृष्य साग्र
हः अत एवायं न विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः तदादेरिति परमगार्ग्यायणसिद्धिः प्रयोजनमुक्तं
किं चैवं प्राचीशालाप्रियायस्य प्राकृशालाप्रिय इत्यादौ सामानाधिकरण्यप्राप्तेर्वधनपुंवद्भावसिद्धिः पुंवत्त्वे यथाकथंचि
त्सामानाधिकरण्यं निमित्तं कर्मधारये तु निष्कृष्य तत्र मानाभावात्। तथाचार्थद्वयेत्येव हेतु नियामिका न तु तन्मा
त्रवृत्तिता। अतिप्रसंगस्त्वनभिधानाद्वारणीयः अत एव भाष्ये संपूर्णावचनमेव तत्र सारस्यात्तमिसुच्यते तदामूलं समन्य
गेवेति। वाग्दृषद्प्रिय इति अत्र वाग्दृषदोः सामानाधिकरण्याभावेपि प्रियशब्देन तयोः सामानाधिकरण्याद्बहुव्री
हिर्निर्वाधः पूर्वतंत्रे बाधलक्षणे दशमाध्याये पृष्ठ्यः षडहो द्वादशाहे उपसन्नाः तत्राहुः क्रमेण रथंतरबृहद्वैरूपवैरा
जशाक्वररैवतानि सामानि पवमानेष्वामनन्ति पृष्ठ्यः षडह इत्यादि वाक्यं द्वंद्वकल्पेति। बृहद्रथंतरसामनीयेस्य सर्थः न ह
द्वंद्व इति किंतु त्रिपदबहुव्रीहिरेव सर्वथः स्वरविशेषसेति। त्रिपदबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बृहत्पदस्वरः उत्तर एम०

पदे परत्वाद्द्वन्द्वे नुसति । शिष्टद्वन्द्वस्वरेणात्र हि द्वयं न स्यं तोदात्तमिति स्वरे विशेषः स्वरविशेषप्यस्य प्रवृत्तिरितिसम
र्थसूत्रशेषभाष्यस्पष्टं । तत्रैव हेतुमाह । निषेधेति । चार्थे हेतो । संकोचा समासान्तमात्रकृतविशेषविषयत्वे । न चात्र द्व
द्वे पूर्वपदस्य द्वयपदस्य च पूर्वपदस्वरप्रसङ्गः मुखुभयोरनुष्ठानापत्तिरेकस्मिन्नेकमितरस्मिन्नितरदिति युगपदनुष्ठानं सिद्धान्ते दूष्य
ते इति वाच्यं षट्द्वापेक्षत्वे तेरेतरयोगेन तदवयवापेक्षया सदोषात् । केषुचिदहः सु तेन केषुचित्तैलेन भो
जनेनापि मासं धृत्वा तैलाभ्यां भोजयित्वा मितिवत् । यदि तु क्वचित्तौ द्वन्द्वस्य दस्वर एव द्वन्द्वे कथं तत्र समासे सत्रमध्ये तत्र दा
छ्योदसत्वान्नियं देवदत्तौ मैत्रौ वा द्वन्द्वो नैमित्तिकत्वम् । यदा वार्थान्तरभावे रोगे कार्यभावस्तदा हि द्वन्द्वस्य नित्यतावार्त्तिकसं
मता । यदा तु तदनन्तरभावे रोगे कार्यभावस्तदा द्वन्द्वाभावात् प्रियदर्शिनी बाधव एवेत्यर्थः । स्वरो न भवतीति तत्रोदक संख्ये सं
ज्ञापामिति समासे न हि गुणाभावादिति भावः एवमेवेति पूर्वनिपातार्थत्वमेषस्यार्थः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति वैयाक
रणत्वादीत्यर्थः याप्याणकेति । अत्रापि स्मृते त्र कुत्सितशब्दः कुत्स्यमानपरः अतएव । पूर्वपदस्य सदृशत्वात्पा
कत्वादेव । न च दर्शनीयापायमातादर्शनीयामातेत्यत्रापि द्वयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वेन सामानाधिकरण्यात्
वत्वापत्तिः वृत्तौ वृत्तेः प्राक् सामानाधिकरण्ये एव तत्प्रवृत्तेः इवस्य द्योतकत्वाच्च वृत्तेः प्रागपि सामानाधिकरण्य

८। ५१

ल॰ श॰ र॰

मत्रेतिविग्रहः । भूतपूर्वे चरडिति । घेनेन तुल्यः श्याम इति वाक्ये तच्छब्दार्थस्यास्याहश्येयप्रतियोगित्वेनान्वयादुपमानत्वमस्ती
तिभावः उपमेयपरत्वमिति । तत्वश्यामादिशब्दानां स्पष्टमेव । लंजयाचक इति रंजकत्वं गुणरूपसम्भिमावेनेदं नत्वप्रधान
मुपसर्जनं नाम तिमहासंज्ञया नेकस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेऽप्रधानस्यैव संज्ञा न प्रधानस्येति बोध्यपि तु शंकां न तु अप्राधा
न्यं कस्येत्यत्रास नियामकं वैसरूचेराह । यद्वेति निरूढविशेषणेति । विषयताविशेषप्रकारतावदित्यर्थः तदेव हि लोक
स्यविशेषणत्वेन भासिद्धं नन्विदं गुणसमानमिव्याहारेकस्यतादृशविषयतावलमत आह । रूढिश्चेति । रूढिविषयतादृश
विषयतावत्त्वमित्यर्थः अवसीयत इति । गुणादेस्तादृशविषयतावत्त्वं निश्चीयत इत्यर्थः । एकेनेति । अनेकशिल्पादिजी
विनः एकशिल्पादिजीविनः कृताइत्युदाहरणार्थः अससमूहरूपा समूहरूपाः कृता इति वा । गुणक्रियेति । सत्याठकः स
छुल इत्यादौ । रूढिशब्देति । तेच मतल्लिकामचर्चिकाप्रकांडमुद्घततल्लजाः प्रशस्तवाचकान्यमूनीति कोशप्रसि
द्धा मतल्लिकादयः मात्ययमिति । न च पुंवद्भावो गोवत् पुंस्त्वस्याप्यारोपेण सामानाधिकरण्यं । उभयारोपेविषयालक्ष्यानुसा
रेण परिभाषाज्ञापकस्येवैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वानिग्रहणेति । पूर्वोत्तरयोग्रहणे इत्यर्थः क्वचित्तथैव पाठः पूर्वं नियमेन विशेषइति एम॰
गुणवचनत्वाद्भिमीशास्त्रस्य क्रियारूपस्येति । क्रियायदवाच्यरूपस्येत्यर्थः भिन्नगाचीति पूर्वपदार्थप्रधानश्चार्थनि

मेति॰ तेन नतामंता विग्रहे हान। उत्तरपदार्थेति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। आरोपितत्वं नञा द्योत्यते इति। आरोपितब्राह्मणत्वं ब्राह्मणप
दप्रवृत्तिनिमित्तमस्य ब्राह्मणं इत्यत्र नञा द्योत्यत इत्यर्थः एवमन्यत्रापि बोध्यं। एतदेव भाष्यसंमतं। नञो वाचकत्वे आरोप
मात्रे वेति। इदं नञ्वाच्यमेवोत्तरपदार्थे विशेषणं तदाह विषयत्वं तु संसर्ग इति। तादात्म्यारोपश्चात्र नामार्थयोरभेदान्वय
व्युत्पत्तिस्तु निपातातिरिक्तविषयेति भावः यत्तु अत्रापि पक्षे द्योतकत्वेव नञ इति तन्न। समभिव्याहृतपदशक्त्या बुद्धो
धकत्वस्यैव द्योतकत्वे विशिष्टस्यैव तच्छक्तिविषयतया पृथगुपस्थित्यभावेन विषयत्वं तु संसर्ग इत्यस्यासंगतेः पृथगुपस्थि
तयोर्हि संसर्गो भवतीत्याहुः आरोपितो ब्राह्मण इति अयमंशे बोधाकारः आद्ये तु आरोपितब्राह्मणत्ववानिति प्रदर्शनीयं।
अत्राद्यमेव युक्तं। न त्वंत्यं। तस्य नञर्थत्वेपि ब्राह्मणादिपदानां मुख्यसंबंधेन ब्राह्मणत्वादिमति शक्तिग्रहात् तत्रारोपित
त्वान्वयस्य दुर्घटत्वात्। न च नञ्समभिव्याहारात् तदर्थत्यागः शक्यार्थसंबंधस्यानित्यतापत्तेः ममतु न दोषः मुख्यसंबंधेन
ब्राह्मणत्ववत्तद्वदारोपितसंबंधेन ब्राह्मणत्ववतोपि तदर्थत्वात् नञस्तु स्वविशिष्टस्य तदर्थकत्वतात्पर्ये निर्णायकः इदमे
व नञो द्योतकत्वं नामेतावतैवात्रैकार्थीभावव्यवहारोपि विशिष्टानुपूर्व्या द्योत्यार्थोतभावे शाब्दबोधानवच्छेदकत्वाद्धि शि
ष्टस्यार्थवत्त्वं॰ समासविधायकशास्त्रबलादत्रैवमेव कल्पनोचिता॰ प्रजपतीत्यादौ तु नैवं अशादिव्यवस्थार्थमन्यथा तत्र क

ल॰ श्रा॰१०

त्वनात् लोकस्य तु तत्रापि विशिष्टशक्त्यैव बोधः अवयवशक्तिबोधनाद्द्वारा विशिष्टस्य विशिष्टे शक्तिबोधकमेव च व्या
करणमिति दिक्। पर्यवस्यतीति। भेदे एवारोपस्य संभवादिति भावः अत एवोत्तरपदार्थप्रधानत्वादेव। इह लिंगमि
ति अमथोपसर्जनत्वादत्वानापत्तेः हल् आदि लोपस्य दुर्वारत्वेन तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टमेव। न च वचनसामर्थ्यादुपसर्जनत्वेप्य
त्वमिति वाच्यं। लाघवेनोत्तरपदार्थप्राधान्यस्यैव ज्ञापयितुं युक्तत्वात्। अत्र ब्राह्मणानम्बयोर्विशेषश्लिष्टः आर्थिकार्थ
मिति। आरोपितत्वबोधोत्तरं प्रकरणादितात्पर्यग्राहकवशात् मानसस्तदर्थबोध इति भावः उत्तरपदप्राधान्यं तदर्थप्रा
धान्यं। भाष्योक्तमित्सनेनैके पदाघुपयादितपूर्वपदार्थप्राधान्यपक्षस्य तदसंमतत्वानुच्छत्वं बोधितं तत्त्वान्यत्र प्रपंचितं स्या
स्तव बहु त्वेति। नन्वेकत्वादेरीदृशे विषये आरोपितस्योत्तरत्वेनोत्तरसंख्यया अन्वये संख्याव्यवहारप्रतिबंधकत्वात् तत्र बहु
त्वभानं शब्दे नैकत्वस्यैवोपस्थितेः। अन्यथा अनेकमन्यपदार्थ इत्यत्रापि वास्तवबहुत्वसत्वाद्बहुवचनापत्तिरिति सरूपे राह
यद्वेति। रथयोगज इत्युपलक्षणमापकस्तमहत्यापि। अनेके इत्यस्य यद्यभेदेनोभयविशेषणत्वात् सादृश्यादय इति। तद्
तद् इत्यर्थः कारिकायां सदृशादीनीति पाठदर्शनात्। तत्स्वकीयेति। तद्वृत्थेपि पूर्वं तेषामार्थिकार्थत्वकथनात् आकारवि एम॰
रूढं चेति। विशिष्टेनत्वसितस्य प्राधान्येपि आकारेक्तोत्तरपदार्थप्राधान्यहानेरिति भावः मासजातवदिति। तत्र यथा जात

स्यप्राधान्यं तथा प्रकृते ब्राह्मणादेरारोपितो ब्राह्मणादिति बोधात्। नञर्थमिलितं नञर्थप्रकारेण जनितबोधं। त
त्समस्तं पदं स्वाद्यसामर्थ्यशालि लक्षकमिसमर्थ इति तद्व्याख्यातारः भाष्यविरुद्धमिति। तथाप्रकारस्य भाष्येनुक्तेः अ
र्थत एव तद्बोधसंभवेन लक्षणापाथ्यर्थलाघवसमर्थमपि तु मिति। मीमांसकाद्युक्तपूर्वपदार्थप्राधान्यमिति शेषः। ल
क्षणे वेति। नञो भेदवत्स्वर्थे इदमुपलक्षणं निपातानामनेकार्थत्वादिसर्वस्यापि। ज्ञापकादिति नञ्समासे उत्तरप
दार्थप्राधान्ये सति पद्धवतितत्पूर्वपदार्थप्राधान्येपीति सांमामायेक्षे ज्ञापकादकादनेकमित्यादावेकवचनस्यापि सि
द्धिः एवमाश्रयणे तिगौरवं लाघवादुत्तरपदार्थप्राधान्यज्ञापकत्वमेवोचितं। एतदेव ध्वनयन्नाह कथं चिदिति। यत्तु इ
दं समर्थनं चिचार चिंतामणिश्लोकोत्तरार्द्धार्थस्येति। तत्र। तत्रोत्तरपदस्य तदर्थलाक्षणिकत्वे तद्विशेष्यकबोधे चो
पस्थितेन लाभावाद्धिशिष्टस्य लाक्षणिकत्वे तत्तरपदप्राधान्यमिति तद्युक्तिविरोधादिन्यूनत्वं। नन्विदं भाष्येनोक्तमतस्त्राह
उपेति। लक्ष्येसमर्थः एवं समर्थनेप्यत्रासाधुत्वमेव मुनित्रयसम्मतेर्थे एवशब्दानां साधुत्वस्य सर्वसंमतत्वादिति बोध्यं। वद
न्निति। विचारचिंतामणिकृदिति भावः वत इति पतोव धारितं ततो ध्वनयतीत्यन्वयः संबोधनांतं अत्र संबोधनपदं पञ्चत
न्त्रिपापविशेषणमिति हर्षुक्तिः प्रमाणां हेतो यीः क्रियाजन्यगणेनेत द्विधानात्। कारकं त्रीदिषद्क्रियाननक

ल॰श॰र॰

स्येवकारकाधिकारेणाकर्त्रादिसंज्ञाविधानात्प्रथमो वतिः तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति विहितः। असमस्तनञ् प्रसज्यप्रति
षेधार्थक इति शेषः अत एव प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थसमास इति तत्र तत्र भाष्यकृत्। एततः। असमस्तनञः क्रियान्व
यित्वं। वचनपुरुषव्यवस्थेति। घटाभावो मद्भाववदित्यर्थे एकवचनप्रथमपुरुषयोरेवापत्तिरिति भावः अन्यथा। घटाभा
ववोधो वचनपुरुषाव्यवस्थावदिदमपि दूषणमित्यर्थः कारकविशिष्टक्रियाया इति। भूतले घटो नास्तीत्यादौ भूतला
धिकरणकघटकर्तृकसत्ताभाव इति बोध इति भावः पूर्वपदार्थप्राधान्ये इति। असंहितमित्यसंहिताभाव इत्यर्थात्। अ
संदेहा इत्यत्रारोपितः संदेहनिश्चय इत्यर्थः इति बोधे तदभावप्रतीतिरर्थाभेदेन धर्मिण्यारोपात एवमनुपलब्धिपदे
पि बोध्यं न्यायसिद्ध एवचालिंगदर्शनं मूलोक्तमिति तत्त्वं इत्येवेति। अत्र नञा नशब्देन चैकशब्दस्य समासस्ततो धा प्रकारे
नैकसंख्यात्वप्रतीतेः एकप्रकारे नञर्थान्वयाननुभवाच्च। एवमेवानेकरूपो वृहद्भानुरिति विष्णुसहस्रनामपद्येऽनेकरू
पदस्यार्थे नेकशब्देन रूपशब्दस्य वहुव्रीहिर्वोध्यः। गतिसंज्ञाविकल्प इति। तत्फले समासविकल्पः कथमिति। गतिरिति प्रा
ग्धातोरिति धातोः प्रागेव प्रयोगः स्यादिति भावः प्रयोगनियमेति। गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति तादर् राम॰
थ्यः संज्ञानियमेति। धातोः प्राक्प्रयुक्तानामेव गत्यादिसंज्ञा नान्येषामिति तदर्थः अयमेव पक्षो युक्तो लाघवादिति भाष्ये

स्पष्टं। प्रयोगो यावधिरिति। त्सुवंतप्रयोगघोत्यर्थ्य आत्मानमवबोधविषयमित्यर्थः श्रद्धा अभिलाषातिशयः एते
नेति पुर इतिकौ तुके त्वनेनान्वेति। तस्य च न क्रियावकत्वं। तस्येत्यसमर्थोय इति शेषइतिभावः संज्ञानियमपक्षेतु
शंकैवनेतिभावः माध इति विभाषेति सूत्रेण धीविसस्यनिवृत्यापितस्मिहिरित्यर्थे। इहेति तेन निवर्चनेनक्तेति
सिद्धं। गतार्थत्वत्तिमिति। प्रशद्वादेरितिभावः नित्यसमासतामिति तेनांतोदात्ता दुत्तरपदाद नित्यसमासेइ
त्येनेनानित्यसमासेयदुत्तरपदंस्यावेकाजंतोदात्तं ततः परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्तेत्यर्थकेन न विभक्त्युदा
त्तत्वमतेन शाकया। पिबा दिलादिदं सिद्धमित्ययास्तमितिभावः त्राप्यतेइति। अतिङ ग्रहणकरणेन तदर्थस्य स्वेष्टत्वं
बोध्यंतेइत्यर्थः उक्तार्थसाधकमिति। सुप्युपतेः पूर्वसमासोवकुलग्रहणादितिभावः सुबुत्यत्तेरित्युपलक्षणं स्त्री
प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागिप्यपिबोध्यं। अनुवर्ततइति। उपरंजकतयात्वयसंभवाद्धि रोधाभावाच्चेतिभावः उपपदमितिमहा
संज्ञयास्तुवंतस्यैवोपपदत्वात्। अत एवेति सुबुत्यत्तेतमेवतेनसमासादेवेत्यर्थः व्याडोरिति। व्याडोमधेविशाहसम
घ्नशब्दं नतदंतेनाघ्नशब्देन गतिसमास इत्यर्थः आडोनूपयदसमास एव आतश्चोपसर्गे इति सप्तमीनिर्देशात् उ
पसर्गत्वपयोग्यधिकरणस्यैकस्यैवोपपदत्वात् इतिकश्चिन्नन्न गतिसमासेन सिद्धत्वात्तत्रोपपदसंज्ञाया एव फलाभा

54

श·र·ल

प

वेनाभावात् । अत एव कर्मण्यणिति सूत्रेनुपपदत्वे नायं प्रवर्त्तते ति भाष्ये । व्याङोश्वक्रमेणाग्रशब्देन तदंतेन व्याप्ति स
मास इत्यर्थः कर्त्तेनेति । अधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीयान च कारकत्वासिद्धेः । कारकत्वे प्युपपदत्वाहान्यापर
त्वादुपपदसमासस्यैव प्रवृत्तेः उपपदमिति महासंज्ञामाश्रित्य प्रथमांतस्य निर्दिष्टत्वेन हृच्यते । उ तत तदनाश्रित्य नाघं त
दाश्रयणेऽत्र तन्निवृत्त्यो ग्रेमंडूकानुवृत्त्याश्रयणं गौरवात् । कंसदृस्याहा । तथा सती साहि । प्राटिते तिगतिरिति सूत्रेपि तद
संबंधिऽयं दोषः एवं निर्गतः संयंतेतिच । प्रसुक्तमिति । मुखिस्यत संबंधे नैव तत्स्याद्वाचावतिङ्पदस्यैवेय व्यायकेरि स्य
भिमानः शेषीकृतेनेति । भाष्यकृतेति शेषः । कथमिति संहितायामनित्यत्वादिति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु यदि सुवि
सनुवृत्तेस्तैव एधानाहारको व्रजतीत्यस्य व्याप्तिसिद्धावतिङ्ग्रहणमेवासमर्पानिष्टेत्तोज्ञापकं । महासंज्ञाकरणाच्चैराज
दर्शीत्यादौ न दोषः सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इति णिनेः सुब्लुप्त्तिं विनाऽसंभवेन तं विनोपपदत्वाभावेनादोषाच्च । निर्गत इत्यादौ शब्दां
तरसंबंधात्पूर्वं सुबुत्पत्तेस्तु किंच पदत्वोत्तरं पदांतरसंबंधेन समासेन क्षतिः मांडलुङि स्यादेस्यतिप्रसप्तमीतिनोपपदत्वंम
त्वाभावाच्च प्रथमार्थे सौत्री समम्येवोहितं तन्निमित्तं । अतएव पशाविस्यादीनां नोपपदत्वं । एधानाहारक इत्यादौ तु क्रियार्थी एम॰
पपदस्येति कार्यार्थमुपपदसंज्ञावश्यकत्वेन तत्रास्य प्रवृत्तिर्व्याहन्स्यर्थंतन्त्रव्यरितार्थं । ध्वनितं चेदं भाष्य इत्युच्यते तदास्तु उभ

योर्निवृत्तिः अतिङं तत्रैव सम्प्रतिङं ता घटितत्त इत्यर्थः एवं चोपपदमतिङं तमिति व्याचक्षाणस्यानवक्लृप्तस्म षष्ठ्योरिति सू
त्रस्थभाष्यविरोधो दूषणमिति। नियमस्वभावेति। अमैवेति नियमस्वभावत्वं लब्धमित्यर्थः अमैव तुल्यविधानं पदुपपदं त
दमेवेन समस्यते अन्येन तुल्यविधानं नेति वचनव्यक्तेरिति भावः नतु सूत्रस्य इति नतु सूत्रस्य एवार्थस्यादर्शनापे
क्षतइति भवमितव्यमितिवः तदेवेति उपपदमित्यर्थः अग्रेभोजमिति विभाषाग्रे प्रथमेतिसूत्रेणान्त्कोपि विधाना
स्यामैव तुल्यविधानता अन्येभुक्त्वेत्यादावमंतेन समासाभावान्नतस्यनियमविषयतेति भावः उत्तरपद प्रकृतिस्व
र इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वमित्यर्थस्तदाह आदिर्णमुलीति अत्राभ्यस्तानामिति नाभितेनानुवर्तत इति मतद्वयेपि
लित्स्वरणमुलस्वरयोरत्र विशेषः आदिर्णमुलीति लवेकाद्यर्थे तथापि अभ्यस्तानामिति सनुवृत्त्यभावपक्षे परत्वादिदं
नाप्यमिसभिमानः लितीसनेनापीदं सुसाधं अंतोदात्तमिति फिट्स्वरेणेति भावस्तदाह स्वरादि ष्विति त्रिस्वरेण
पाठपक्षे इति भावः समासांतापवादेति। तत्पुरुषस्य समासस्यांतावयव इत्यर्थः समासांता इति सूत्रे समासेति लुप्तष
ष्ठीकं बोध्यं। हयमस्य चइति। उर्ध्वमानत्वेइदं। प्रमाणत्वे तु मात्रचो लुगिति बोध्यं नन्वेवं प्रकरणाविरोधः अत आह हमंते
ति चीहोतो यतो हंहे दर्शनमत्तोगोणा ग्रहणयोग इत्यर्थः स्पष्टं च हंहार्थेलं भाष्यकृता तंकः एकवद्भावादिति। समा

ल॰श॰र॰

हारद्वंद्वत्वादित्यर्थः आकेरेति। पुल्लिंगस्यैव तत्रोदाहरणादित्यर्थः। रात्रान्हाहा इति पुंस्त्वप्राप्ते आह। संख्यापूर्वमिति।
स्पष्टार्थ इति। विपरीतनियमस्य स्पष्टं वारणार्थमुक्तध्वनयन्क्लेशेन तद्वारणमाह। अह्न एवेति लिंगादिति अह्न ए
वेति नियमेन तद्धेयार्थस्य स्पष्टमेव नियमफलं तान्हिकमिति। अन्हा निर्वृत्तमित्यर्थे षष्ठीसमासः संभवतीति तथापि
त्र सूत्रे ऽहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चेत्यनुवृत्तेरेव सिद्धे एतेभ्य इत्युक्त्या अव्यवहितानामहः शब्दभिन्नाना
मेव ग्रहणं वन्मादिप्रामाणपादिति बोध्यं। तस्मानभिधानाच्च प्रकरणेति। तत्लब्धस्य समस्याविपरिणाम इति भावः
सामर्थ्येति। अहन् शब्दांतत्वत्सुरूपाद्वचस्व विधानात् इति भावः। कथंचिदिति। शब्दतो ऽनुपस्थित्या वा कार्यान्वयित्वासं
भव इति भावः। पक्षे न्हादेशरूपमेन ट्व समासांत एवैवं च विभक्तिविपरिणामेन कार्य इति तत्र टजयवादलाय त्तावस्य
न्हस्यादावंतोदात्तत्वानापत्तेः टचिकृते सामर्थ्यादंतोदात्तत्वं न चेष्टमिति ध्वनयन्नाह भाष्यकृत इत्यर्थः। दीर्घोराह्नी
ति। वक्षादिषु अहन इति पाठादुपसर्जनत्वेपि ङीप्। अपुक्तमिति। कालाहृञस्तद्यवादलादिति भावः। प्रामादिकं
त्वादिति। तद्यवादस्य ठञः प्राप्तेरिति भावः। लुकेति। स्वरूपकथनमेतत्। अरण्याऽकार इति। एवं च वर्णप्राधान्या
त्प्रत्ययलक्षणमिति भावः। ठञो लुकीति निष्कादिभ्यः समासे ठकः प्राप्तेरिति भावः। निष्कस्य परिमाणत्वेऽइदं।

राम॰

ऽर्धभूषणाद्विवाचित्वेः समासे इति सूत्रे परिमाणवाचिनिष्कादीनामेव ग्रहणेन तु टकोऽलुकीति बोध्यं। न च द्विनिष्कस्यत्र
निष्कस्य परिमाणत्वे द्विनिष्कीति ङीपेव भाव्यं। उन्मानत्वेपि उन्मानस्यैव द्विहस्तकं वस्त्रं यारेव निषेध इति नियमेन
ङीबेव प्राप्नोति। एवं द्विवितस्तिस्त्रविस्तादिप्रतिषेधेन ङीब्भावो न तु ठञोऽकाराभावादिति वाच्यं निष्कशब्दस्योन्मा
नवाचीवि स्मादयः परिमाणविशेषा एवेति मतमनुष्टस्य हरदत्तादिभिरेकैरमथोक्तेरित्याशयात्तदा हि अपरि
माणत्वाद्विगोरिति ङीपि निषिद्धेपि ठञंतत्वात्पास्य स्योक्तरीत्यैव वारणात्। एतेन द्विवितस्तिमपि व्याख्यातं नेनैवम
परिमाणेति निषेधोव्यर्थः स्यात् न त्वामर्थ्ये न तदभावकल्पनापेक्षया पापमिद्धोक्तरीत्यैव तद्वारणस्योचितत्वात्। न
नापि तदर्थबोधनस्यैवोचितत्वात्। नंदं तस्येति नंदं तार्थस्य स्यर्थः उदाहृमिति। अनुपसर्जनादिति सूत्रवार्त्तिककारेरि
तिशेषः चतुर्थः। द्विगोरिति ङीविसवं रूपः ननु बह्वाहिग्रहणे ऽह नु शब्दपाठाट्टीबोन्ही स्यादनुपसर्जनेति ङीबिव
त्रापि स्यादिति चेन्न समासांते कृते ऽहन्शब्दत्वाभावात्। तस्माद्देव बोति। अस्यस्त्रीत्वमंगीकुर्वतां मते इति शेषः
अनस्त्वन्मतमाशंकापूर्वकमुपपादयति। स्यादेतदित्यादिना। स्त्रीत्वं सम्भवेपीति। रात्रान्हाह इत्यस्य रात्रान्हशब्दघटि
तसमासमात्रार्थनिमित्तलिंगस्यांतरंगस्य सार्वत्रिकस्य च बाधे नायमपेत्तो वहिर्भूततद्धितार्थनिमित्तलिंगबाधकेत्व

ल॰श॰र॰

मानाभावइतिभावः पुण्याहमित्यत्र उत्तमैकाभ्यां चेत्यन्हादेशनिषेधात्पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबत्वस्य सत्वाच्चेत्याशये
नाह चतुर्णां क्षितिः। परत्वादिति। अन्हाहांता इत्यस्य च्चपात्तद्धितार्थे द्विगुरित्यस्य परत्वादिभावस्तदाह तथा चेति। केवला
यां प्रसक्तौ। सर्वो राह इत्यादौ अलं चढुकेनेति। अनेन नपुंसकत्वमेव नास्तीति सूचितं तथाहि। रात्रान्हाहा इत्यनेन न बहिर्भूतत्तद्धिता
र्थनिमित्तलिंगबाधकत्वेन उपस्थितरात्रान्हाहशब्दार्थविशेष्यत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकलिंगस्यैव बाधः स्यान्न तु बहिर्भूतस
मासार्थविशेष्यत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकस्यापि अतो त्रीन्तरं गत्वाप्याप्तिः किंच प्राक्त्वमित्यादिवाक्यस्यापि कोशेपरत्वात्तेनाप
न्हाह्नादिविषये पुंस्त्वबाधायत्तो परवल्लिंगमिति सूत्रे एकेशिग्रहणं कृत्वा भाष्यकृता कृतसद्विगुप्राप्तेति वार्त्तिकप्रत्याख्या
नस्यासंगतत्वापत्तिः तत्र रात्रान्हेत्यादिबाधार्थे तस्यावश्यकत्वात् नवेदमप्येकदेशिसमासविषयकमेवा अत्र त्याद्यग्र
हणस्य पुण्यसुदिनाभ्यामित्यादेश्चैवे पर्यापत्तेः अतिरात्रः सर्वरात्र इत्यादिसिद्ध्यापत्तेश्च। एवं चोत्सर्गस्य परवल्लिंगस
ह्विमित्यादिनिषेधतत्त्विषयेतदपवादस्याप्यप्रवृत्तिरितिनिरस्तं। अह इति क्रान्तार्थे रात्रिरित्यर्थे समासस्य स्त्रीलिंगत्वात् तत्र
टजेवोद्दीपठापृभ्यां विशेषसत्वेन नास्ति ष्टजेवोर्विशेष इति केचित्। तासंगतिश्चात्स्मात्याथत्वं प्राप्ते त्यादिस्तद्धितार्थे द्विगुरितिको एम॰
शश्चान्हांता घतिरिक्तविषयएवस्याप्यइतिदिक्। द्वे अहनी यस्यामिति बहुव्रीहौ रात्रो ह्न्हाहा इसस्यापत्तेरितिभावः। बहुरि

षट्ः शब्दपाठादुपसर्जनत्वेपि ङीष् तदंतस्यापीति तेन परममहावाकुः सिद्धः अयाशितीयत्वादिति घमादिषु महत आत्व
पुंवत्वयोर्वार्त्तिककृतोक्तेरिति भावः आन्महत इत्यत्र लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्य आप्रातिपदिकादिति सूत्रेभाष्य उक्त
त्वेन पुंवद्भावात्परत्वादात्वमिति न शंक्यं अतिरभसादिति आहीपप्रत्ययपक्षेवेतन लुको विधानादिति भावः द्वंद्वे नेति। रा
जन्यवकुवचनं द्वंद्व इत्यनुवर्त्तमानेसंख्येत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यतत्राप्राप्तेरित्यर्थः प्रक्रमणादिति। प्रक्रमादित्यर्थः प्र
करणादिति यावत्। प्रामादिकमेवेति। समाहारद्विगावेव प्रवृत्तिः भविष्यतीति मर्यादेति स्पष्टस्य त्रिंशद्रात्रः पंचदशरात्र
इति भाष्यप्रयोगे तु त्रिंशत् पंचदशवा रात्रयो यस्मिन्निति बहुव्रीहिश्च प्रत्यन्तं वेति योगविभागात्समासांतो वाध्यः एकादशा
दित्वाद्कार इति कश्चित्तेयो न रूक्तपरिग्रहाण्याह। सुदिनशब्द इति। सुदिनास्विति प्रशस्तास्वित्यर्थः पपतेद्विति। ए द्विदा
त्मेनेयदिधपिपठयत इति मतेनेदं। माधवेनोक्तप्रायमिति। अत्राहुः चिपीजेनूक्तं किंचपपइत्यस्य परवल्लिंगतापवादत्वा
त्तत्पुरुषे प्रवृत्तिस्तत्रैव प्रवृत्तौ चापवादत्वमित्यसोन्यायः अपोपपत्रबोध्यः तस्माद्द्वियथाऽतिर्यथे स्याद्वावर्धनावमितिवद्वाका
अथत्वाल्लिंगस्य लिंगमशिष्यमिति न्यायेन सिद्धमिति बोध्यं। एवं च यद्धो वियथकायथाविस्पपिसमेजसंहितेयेति। क्रि
याशवणादिति शेषः ज्योतिष्टोमेनेति तदभिन्ने नयोगेनेष्टं भवेपोदिति तत्र लोधान्। नमिध्यादिति। कर्मभूतफलाशणभावेन

ल॰ श॰ ४॰ द्वितीयानायत्ते स्वतीयापन्नेत्यर्थः कथं तदुपपत्तिस्तत्राह तत्रापीति। व्याप्यमानत्वादिति। तेषां धात्वर्थत्वविवक्षयेत्यर्थः
ज्योतिष्टोमाभिन्नयागकरणिकामिष्टविषयां भावनां पश्येदिति बोध इत्यभिमानः तथा बोधाननुभवेनाह। अन्यथेति। पु
स्त्वमेवेति। आदिशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात्। इति तत्पुरुषः। नन्वप्रथमाविभक्त्यर्थ इत्यनुचितं अन्यपदार्थ इति सूत्रात्तत्पदस्य
सुबंतमिति तत आह। येदनेहीति। तत्र विभक्त्यर्थो ह्यस्ति मसंबंधं तत्र भावेणाप्यकार्यो भावांगीकारान्न चित्रगुर्देवदत्त इत्या
दौ सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः तस्यापि। सशब्दस्यापि अपमेवेति। कर्मण्यामरवेत्यर्थः भिन्नेवेति। अस
पार्थस्य प्रकृत्यर्थे प्रतिविशेषणतानिवयेत्यर्थः नहीति। तस्माद्विशेषणीभूतेकर्मेरितस्याभेदान्वय इति युक्त्यसंतरमंगी
कार्यं। वद्धूनामिति सामान्येनोक्तमर्थं विशेषतो विवृणोति। रुकारादीति। आदिना क्रीताद्यर्थसंग्रहः तेषां निषेधोऽभा
वस्तत्बोधकं लोपवचनं कार्यमित्यर्थः बद्धा अत्युत्पत्तीति प्रत्ययार्थे आधाराद्भिन्नसत्तीत्यर्थः कर्तव्यमिति। इदमुपलक्षणं
विभाषाधिकारादीनामपि। न्यायसिद्धमिति। तादृशनादृशार्थान्तर्भावेणोक्तार्थीभावांगीकारादित्यर्थो विशेषणत्वेनैवोप
स्थितेविशेषणघनयोपिनेत्यत्र विस्तरः समासेनाभिहितत्वादिति। एवं वृत्ते षांकर्मत्वादिरूपे तेव नास्ति विभक्तिवाच्य ।म॰
तावच्छेदकरूपेणाकर्मादीनां कर्मादिशब्दैरिति रेप्यनभिधानादिति भावः वचनारंभ एवानुज्ञायानन्यसिद्धेरिति। ज्ञातेष्वति

निषेधस्तु नात्र निषेधविषये स्वयं युक्तः मे धारयेत्यस्य प्रवृत्तेः किं च तत्र जातेरिति पंचमीनिर्देशात्ततः परो यः प्रत्ययस्तदन्ते स
निषेधो नायं तेयाश्वं च सत्सभिधानेव ङ्क्रीहावपि ऐडविडस्यार्थेदू त्येव भाष्य उत्तरसूत्रोदाहरणं तु तत्राप्ययमेवार्थ
इति सूचयितुमेडविडस्यानेतरायस्य त्रैरूप्यमतो जातित्वाभावाच्चाप्राचामनुरोधेनेति तदनुरोधेवीजं तु प्रागुक्ता
र्थक भाषितपुंस्कादित्यस्याप्रसिद्धत्वेषश्चंतयाठ इति। अनूङः समानाधिकरणे इत्येवं ह्रस्यः पुमान्यस्मिन्निति। प्र
वृत्तिनिमित्तस्याधारत्वविवक्षयात्र सप्तमी। सत्सप्तमी वा यस्मिन्नर्थे सति पुमान्भाषितो भवतीत्यर्थः स्त्रीप्रत्यये ति। स्वरित
त्वप्रतिज्ञयाग्रामणीत्यर्थः अचः परस्मिन्निती ति। उत्तरपदपरत्वनिमित्तत्वादस्यानिवृत्तेरिति भावः प्रन्नं त्ये ते ति। न निवर्त
ते त्यर्थः अस्त्रियामिती ति। तद्राजस्य बहुष्विति सूत्रात्तत्र तदनुवृत्तेरिति भावः पूर्वे सवर्णे दीर्घो नेति पूर्व शब्दे सानुस्वा
रः पाठः समासात्पूर्वेन सवर्णे दीर्घ इत्यर्थः पूर्वसवर्णे त्ययपाठः दीर्घाज्जसीति निषेधात्। इत्थमेवेति पूर्वपदनाक्षि
प्यत इत्येवमित्यर्थः। चतुर्णां हूं दे इति उपक्रमभाष्यतत्त्वं थेवलाभादिति भावः एते नेनेषद्गं तद्द्वं द्वे क्रुत्तोज्ञात् शब्देन द्वंद्वेन
दोषइत्यास्ते पूर्वपदमिति। येनानेड स्यादिति शेषः लिंगविशिष्टपरिभाषयेति। जरच्छब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात्तेन लिं
गविशिष्टपरिभाषयाजरती। शब्दस्यापि ग्रहणेनोपसर्जनेतस्मात्तिज्जरसाः पूर्वनिपात इति शेषपूरणेनात्वपः विशेषांतर

ल॰ ग॰र॰ मितिपरमः स्तोधर्मोयस्येति त्रिपदबहुव्रीहौ नीलयइत्यर्थः सिध्यतीत्युच्यते तत्तदाचिंत्यमेवप्राचीनोदाहृतमितिभावः त
त्करोतीति। प्रमाणं प्रमां करोतीति जनयतीत्यर्थः किंवंतमेदमितिमवर्णदीर्घपजादेरादृतिगणलाहाच्चबोध्यः अगतिकं
गतिरिति। भाष्यानुक्तत्वादितिभावः प्रत्ययपाश्चपइति। तेन लोपस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्न तु कृप्राप्तिरितिभावः गोधाइ
त्यादि। इशवृतेशइयोः प्रत्ययावयवत्वेपिप्रत्ययत्वाभावादितिभावः विरोधाच्चेति। चेनतुकोपिप्रत्ययापेक्षत्वेनसमलामिस
समसंग्रहः ततस्तत्वेति। तस्यास्तस्यामित्यर्थे इदं। तिल्लितिलिंगविशिष्टपरिभाषयेतिभावः पणिराणनसामर्थ्यदेवजातेश्च
तिनिषेधाप्रवृत्तिरितिबोध्यं। किंपटइति। अनेनहि केवलं धर्ममात्रे गुणइत्यस्य निरासेन भ्रुक्लादिगुणग्रहणं सू
चितं॰ अत्रारुचि बीजं तु संज्ञानातिकृदंततद्धितांतसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दानिरिक्ताः शब्दागुणवचनः शब्द इत्याकरा
रसूत्रस्य भाष्यविरोधः अयंच संख्यासर्वनामेति च सप्तमेवाभ्यस्तसंज्ञेति इपण इति सूत्रे उभयासंज्ञात्वस्येति भाष्यप्र
योगोपि मानं तत्स्य समससत्वेनाप्यगुणवचनत्वं बोध्यं॰ क्तान्तयत्नेति। कृतार्थ दुःखशीलशब्दौ क्रियाशब्दाविति भावः समस्तो
चेत्यपि बोध्यं॰ व्याख्यात इति। ह्रारवतीति संज्ञापि नेष्टा किमुत दीपोर्थं इति व्याख्यातृभिर्व्याख्यातत्वेन संज्ञाशब्दत्वात भाष्य एम॰
रीत्या न हि तांतत्वेनागुणवचनत्वाच्चवले चेति ह्रस्वस्तकछदंसेति बोध्यं॰ रोहितपइति। पुंवद्भावे मितहस्त्र प्रत्ययविधावित्यनाभिप्रेतं

प १

स्यापत्तेरुक्तत्वे एवमर्थस्य निर्दिष्टेपि तु मशकत्वाच्चेति व्यक्तं तस्यैव स्वीयुक्तिरसंगतेस्यपास्तं। अस्याभिप्रायस्य परमता
नुवादत्वेन दुष्टत्वेपि अदोषात् तदनुवादफलं चैतेषां परस्परविरोधप्रदर्शनं तदेतत्सकलं ध्वनयन् परमतदूषण
मुपसंहरति सर्वथेति। अत्रानुदेशनिवृत्तिरुक्तपूर्वमुपपादितेति दिक्। ननु पदस्येत्यधिकारेपि युष्मदादिरूपपद
स्य विभक्त्यविशिष्टस्यापि अस्मामादेशसंभवाद्विशिष्टयोरित्यर्थालाभः। षष्ठीद्वितीययोरसंभवेन पदावयवयोरि
त्यर्थलाभेपि त्वदुक्तार्थेन मानं तन्न च पदावयवत्वस्याव्यभिचारित्वेन तदनुवृत्तिसामर्थ्याच्चदर्थलाभः तदनुवृ
त्तेरुक्तेरत्रावश्यकत्वेन सामर्थ्यायोगात्। अत आह सर्वस्येति तत्सामर्थ्यात् युष्मदाद्यवयवकस्य सर्वस्यार्थ इति भावः। अ वस्य पदस्येत्यध
त एव युवाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागस्य न। अस्मद्याये एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्त्या युष्मदाद्यवयवकत्वाभावाच्च। एक
स्य द्विर्वचनन्यायेन समुदाये एव तत्प्रवृत्तेश्च। अनितिवेत्यादीनां तु न तेद्धत्यादेशाः। षष्ठ्यादेः प्रकृत्याकांक्षायां प्र
त्यासत्या अप्यमाणयुष्मदादिप्रकृतिकस्यैव ग्रहणेनादोषात्। तेनेवकारेणेनेति। श्लोकस्थंतेनेति भक्तत्वे हे तु क
थनमितितद्भावः। विधिरितिसर्वात्मापनहेतोत्रन तु प्रवर्त्तनारूपः। दिगितितदर्थस्त्वभक्तत्वे हेत्वाकांक्षा। अभावः
श्रोतृणाकांक्षितहेत्वर्थकस्याध्याहारे सापेक्षत्वं तथापि दुर्निवारं च। शब्दमर्यादयातेनेत्यस्य त्राणे एवान्वयप्रती

द्वा११२

ल॰श॰र॰ तेः शाब्दमर्यादायागश्चेति। नचेति। आपतइत्यस्यहरिस्त्वामित्यनेनशाब्दोऽन्वयः समामित्यत्राध्याहारः वैपरीत्यंतु
नाध्याहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तरेत्रैवयुक्तत्वात्। किंचाध्याहृतस्यागंतृनामेत्तेनिवेशइतिन्यायेनांतएवनिवेशो
ऽस्यमामित्यस्यतदर्थकत्वमित्यस्यैवाध्याहारपदार्थत्वेनचसद्रूस्यविद्यमानपूर्वकत्वाभावः अयमाशंगांतुनसमा
नवाक्यस्थमितिभावः अनुषंगेति अनुषंगोहितत्सजातीयशब्दांतरकल्पना उपात्तस्यैवतदर्थकत्वंवातत्रोपात्तस्या
न्वयाभावेनसमानवाक्यस्थत्वंदुरूपपादमितिभावः एकेतिद्वितीयेति एकशब्दोहितत्रसमानवाचीतिभावः केचित्तुपू
र्वैस्यैवेति। अदसोऽद्रेः पृथग्वाकुमुखमितिपृथग्वाक्यं। तेनकदाचित्पूर्वस्येतित्तदाशयः उपेक्षितमितिकिंचिदंशसदेश
स्यतस्यैवेयथ्योपपत्तेश्चसपिवोध्यंविभज्यतइतितत्रचार्संनस्यैकदेशस्वरितत्वमतिज्ञानात्वावत्तएवतत्रसंबंधइतिभा त्यै५
वः अतइतिवाल्मुस्यषष्ठीकंपृथक्पदं। केचटेति उगिदचामितिसूत्रेहितेनेदमुक्तं। ह्वइत्यनुवर्त्स्यैवेति अनुवृत्तंचपूर्वो
भ्यासइत्यादाविवानुवाद्यमितिभावः समुदायेति गर्गाः शतंदंड्यंतामित्यत्रेवेतिभावः अन्यथाब्राह्मणभोजनन्यायेन
प्रत्येकंसंख्यास्यादितिभावः अन्यथाप्रत्येकंसंख्यायां। अभ्यस्तानामिति अनिटि अजादोलसार्वधातुके अभ्यस्तानामादि एम०
[redacted] रुदात्तइतितदर्थः इति आदिरिति आदिशब्दः पूर्ववर्तिवाची। भाष्येतुकर्मकर्तरिव्युत्पत्तिर्दर्शितेति। तमिवेमं

ध्वेवमस्य सन्निधाने परिभाषायां भाष्ये ऽदर्शनादित्याहुः। प्रमाणाभावादिति। योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनेनाप्रामा
णिकत्वादित्यर्थः। इकारात्सकारे धुडित्यर्थे तस्मिन्निति सप्तम्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितेऽडकारस्यागमित्वात्। तस्मादित्यस्य प्र
वृत्तावुपस्थितस्य सप्तत्वमित्यसंभवरूपविरोधपरत्वेन व्यवस्थितस्यागमित्वनिर्णयः इति भावः। स×ञ्चे
त्यपि वाच्यं। यथासंख्यस्येति। स्थानेऽन्तरदेशेन सूत्रग्रहणं बोध्यं। परत्वादिति। तस्मिन्निति सूत्रापेक्षयात स्मा
दित्यस्य परत्वा×२ एवं चेदं तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये। लाघवार्थे इति। षष्ठ्याः प्रयोग एव कर्त्तव्य इत्यर्थः। चरित
स्यासिद्धत्वादिति। अत एव तु डिति नोक्तं। अत एवाचरितस्यासिद्धत्वाद्येच। ननु धुक् ङः सीत्यस्तु। सप्तमी चय
था श्रुते वा इति चपष्ठ्यर्थं मार्थं तो वा सन्न्योगीकारेणापूर्वीतत्वे परादित्वे वा न शङ्कतावच्छेदकभेदो न
स्याद्धावधुटः परादित्वमिति। आनन्तर्योपदेशे सादिः। धुत्वस्य धुटि सिद्धत्वेपि तुक्त्वसिद्धत्वात्सत् श्रोतती त्यत्र
तु येति वाच्यं। षष्ठी कल्पयन्तीति। न च शीति सप्तमीनिर्देशेन लाघवार्थः। द्वयोरचरितार्थत्वे लाघवेनान्यविभ
क्त्युच्चारणं युक्तं न त्वन्यथेत्याशयात्। धुडेवास्त्विति। शीति च षष्ठ्यर्थे इति भावः। विरूपमिति। छांदसार्थ
मपि बहुशः सूत्रकृतोपलदर्शनादिति भावः। णत्वं नस्यादिति। एतदृष्ट्या श्रुतत्वस्यासिद्धत्वं तु नैव च
नसामर्थ्यादिति भावः। त्रिपाद्यां सर्वथापरिभाषाऽप्रवृत्तेः पक्षद्वयेपीदमेव समाधानं। यथोद्देशपक्षे

२ 21

३२०

इति। कार्यकालेतु असिद्धत्वान्न दोषः पूर्वात्रत्वेपीति भावः। संज्ञायां ऽ. मिति प्रत्याहाररूपायां विकल्पद्वयस्य मध्ये द्वित्वि
विभाषा मध्ये च येयं विभाषस्ते नित्या इति न क्वासे इति सूत्रभाष्योक्तेरिति भावः। ननु तन्मध्यपाठेन नित्यत्वकल्पे नैत
न्मध्यपतिता नानंतरेणद्वित्वादीनामपि नित्यतापत्तिः। स्वरितत्वबलात् अनुवृत्तस्यपुनर्वो ग्रहणान्निवृत्तो कल्प्यमानाना
यां सत्यानंतरस्यैव तत्कल्पेतेनोपपन्नावन्यत्र तत्कल्पने मानाभावात्। तस्माद्वृत्तरत्रवा ग्रहणा [redacted]
सामर्थ्यात्पूर्वसूत्रे एव पूर्वेवा ग्रहणस्यानिवृत्तिरिति भावः। तन्निषेधादिति
तस्य दोषइत्यस्य तु न प्राप्तिः लत्वसाहचर्यैणादेशग्रहणात्वस्यैव ग्रहणात् पंचमी समासस्यानित्यत्वाद्वेत्यपि बो एा६
ध्यं। परादित्वमिति। ततः परस्माद्व इति व्याख्याने नेत्यर्थः। ऽ. मइत्यस्य षष्ठ्यंतत्वमाश्रित्य ऽ. मंतपदावयव
स्य ह्रस्वात्परस्यऽ. मोऽ. मुडुत्पादो पद इत्यर्थेन पूर्वादित्वमेव कुतो नकृतं परस्येति चमा ऽ दुपधा इत्याद्याद्वि या४
चावयवषष्ठी च जाद्यो पदे ऽ इत्युक्ते मो ऽ भ्यासइत्यत्र ः शत्र रिमननिस्याद्यावन्नेत्यस्यानेति भावः। बहि
रंगपरिभाषयेति। ननु सेव [illegible] हिरंगतया असिद्धत्वादित्यर्थः। ऽमयोऽ. मुटः परादित्वे
करतां २ द्वे इति सूत्रं च वार्त्तिकं कार्यकालपक्षसंबंधि दिशि तिदिगर्थे स्कत त्यरिभाषाया स्त्रिया घाममभावएवा एम०